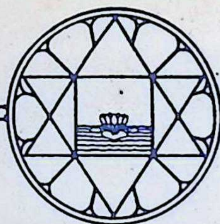

Babu Atal bihari ghosh
Presidency College

भट्टिकाव्यम्।

प्रथमः सर्गः।

अभून्नृपो विबुधसखः परन्तपः
श्रुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः।

अथ तत्रभवान् भट्टोपाधिको भर्त्तृहरिर्नाम कविः काव्यानुगुणं रसभावादि व्याकरणशास्त्रोक्तं प्रकृतिप्रत्यय-वैचित्रञ्च एकत्र प्रदर्शयितुं प्रसन्नप्रकीर्णाधिकारतिङन्तैश्चतुर्भिः काण्डैर्भट्टिकाव्यं व्यरचयत्। तत्र प्रसादादिगुणगुम्फितं काव्यं श्रीरामकथाश्रयं प्रसन्नाख्यकाण्डे समग्रप्रबन्धात्मके द्वाविंशतिसर्गैर्विभक्तम्। प्रकीर्णाधिकारतिङन्तकाण्डेषु प्रबन्धान्तर्यथायथं पृथक् प्रदर्शितेषु व्याकरणशास्त्रमुदाहृतम्। तत्र तिङन्तकाण्डे आख्यातानि प्रकटितानि, यत्र प्राधान्येन एकैकमधिकृत्य लक्षणं प्रदर्शितं तदधिकारकाण्डम्, अधिकारकाण्डे टाधिकारामधिकारप्रभृतीनि(१) प्रकरणानि पृथक् दृष्टान्तितानि, प्रकीर्णकाण्डे च नानालक्षणानि व्याकरणशास्त्रोक्तानि युगपद्व्यवस्थमुपन्यस्तानि। एतेषां मध्ये प्रकीर्णकाण्डस्य व्यापित्वात् तदेव प्रथमं उक्तम्। काव्यप्रबन्धस्य च "आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि

(१) टाधिकार-आम्-अधिकारप्रभृतीनि।

गुणैर्वरं भुवनहितच्छलेन यं
सनातनः पितरमुपागमत् स्वयं ॥ १ ॥

तन्मुखम्" इत्यालङ्कारिकनियमात् तदारम्भे कथानायकपितु-र्दशरथस्य वर्णनरूपं वस्तु निर्द्दिशति, इष्टदेवतास्मरणात्मकं मङ्ग-लाचरणमपि प्रकाशयति, "अभूत्" इति।

विबुध्यन्ते इति विबुधाः देवाः। (विपूर्व्वात् बुध्यतेः कः)। तेषां सखा। यद्वा विः पक्षी जटायुः बुधा विद्वांसस्तेषां सखा विबुधसखः। "राजाहःसखिभ्यष्टच्"। परान् शत्रून् तापयति इति परन्तपः। "द्विषत्परयोस्तापेः" इति खच्, खचि ह्रस्वः। श्रुतेन शास्त्रज्ञानेन अन्वितः। दशसु दिक्षु अप्रतिहतगतिः रथो यस्य इति दशरथः इति नाम्ना उदाहृतः प्रसिद्धः। नॄन् पातीति नृपः अभूत् चेतायामासीत्। (भूतसामान्ये लुङ्)। सनातनः शाश्वतो विष्णुः स्वयं साक्षात् गुणैः भीमकान्तैर्नृपगुणैः शौर्य्यौ-दार्य्यादिभिरित्यर्थः। वरं श्रेष्ठं यं नृपं भुवनानां भूर्भुवस्वरिति त्रयाणां लोकानां हितं दुष्टनिग्रहशिष्टपालनरूपं तदेव छलं तेन हेतुना पितरमुपागमत् पितृत्वेन स्वीचकार। तथाचोक्तं "परि-त्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां, धर्म्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे" इति। "दशशरश्मिशतोपमद्युतिं यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतं। दशपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः" इति रघौ दशरथसंज्ञां व्युत्पादयति तत्रभवान् कालि-दासः। इदं रुचिरावृत्तम्। तदाह छन्दोमञ्जर्य्यां "जभौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्ग्रहैः" इति ॥ १ ॥

सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट
पितॄनपारीत् सममंस्त बन्धून् ।
व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ
समूलघातं न्यवधीदरींश्च ॥ २ ॥

स इति। स राजा वेदयन्ति ज्ञापयन्ति धर्म्माधर्म्मौ इति वेदाः त्रयीरूपाः, "धर्म्माधर्म्मौ त्रयीस्थितौ" इति स्मरणात्। तान् वेदान् अध्यैष्ट अधीतवान्। (अधिपूर्व्वादिङो लुङ्)। त्रयधिकास्त्रिरावृत्ताश्च दश परिमाणमेषामिति त्रिदशाः त्रयस्त्रिंशत्संख्यका मुख्या देवाः द्वादशार्कैकादशरुद्राष्टवसुप्रजापतिवषट्काररूपा इत्यर्थः। "संख्यायाः परिमाणे डट्"। यद्वा तिस्रोदशा जन्मसत्ताविनाशाख्या नतु वृद्धिपरिणामक्षया मर्त्यानामिव येषां इति त्रिदशाः। देवानां निर्जरत्वात् जन्मशैशवयौवनरूपा वा तिस्रो दशाः। तान् अयष्ट अग्निष्टोमादिभिः पूजितवान्। (यजतेः लुङ्)। पितॄन् अग्निष्वात्तादीन् अपारीत् आप्यायितवान्। (पॄपालनपूरणयोरित्यस्य लुङि रूपं)। पितॄनतार्प्सीदिति पाठे श्राद्धादिना स्वधाभुजस्तोषयामास इत्यर्थः। बन्धून् मातापित्रादिज्ञातीन् सममंस्त दानमानादिना सम्मानयामास इत्यर्थः। षसां कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्य्याणां वर्गस्त (व्यजेष्ट वशं निनाय)। नीतौ सामादिषु सन्ध्यादिषु च उशनसा प्रोक्ते शास्त्रे वा अरंस्त निरत आसीत्। मूलं प्रकृतिः सा च अमात्यराष्ट्रदुर्गकोषादिभिर्द्विसप्तसंख्यका तेन सह इति समूलं हत्वा इति समूलघातम्। (समूलोपपदात् हन्तेः णमुल्)।

वसूनि तोयं घनवद्व्यकारीत्
सहासनं गोत्रभिदाध्यवात्सीत् ।
न त्र्यम्बकादन्यमुपास्थितासौ
यशांसि सर्व्वेषुभृतां निरास्थत् ॥ ३ ॥
पुण्यो महाब्रह्मसमूहजुष्टः
सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः ।

अरीन् अवधीत् । तथाचोक्तं "एता प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः" इति । अत आरभ्य इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः सङ्कररूपं वृत्तम् ॥ २ ॥

वसूनीति । असौ राजा तोयं घनवत् मेघ इव वसूनि धनानि व्यकारीत् सत्पात्रे विक्षिप्तवान् ददौ इत्यर्थः । गोत्रान् पर्व्वतान् भिनत्तीति गोत्रभित् इन्द्रस्तेन सह आसनं अध्यवात्सीत् एकासने उपविष्टः । (अधिपूर्व्वकवसतेर्लुङ्) । "उपान्वध्याङ्वसः" इति अधिकरणस्य कर्म्मसंज्ञा । त्र्यम्बकादन्यं देवं न उपास्थित आराधितवान् । (उपतिष्ठतेराराधनार्थकात् लुङ् आत्मनेपदम् ।) सर्व्वेषां इषुभृतां वाणधारिणां धन्विनामित्यर्थः यशांसि निरास्थत् निरस्तवान् धनुष्मतामग्रसरोऽयमासीदिति भावः । (निरपूर्व्वात् अस्यतेर्लुङ् स्युक् च)॥ ३ ॥

पुण्य इति । पुणातीति पुण्यः । (पूञ औणादिको यत्प्रत्ययः, ततोनुक् ह्रस्वश्च)। "महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति" इति स्मरणात् राज्ञां पावनत्वं । महतां वेदविदां ब्राह्मणानां

जज्वाल लोकस्थितये स राजा
यथाध्वरे वह्निरभिप्रणीतः ॥ ४ ॥
स पुण्यकीर्त्तिः शतमन्युकल्पः
महेन्द्रलोकप्रतिमां समृद्ध्या ।
अध्यास्त सर्व्वर्त्तुसुखामयोध्यां
अध्यासितां ब्रह्मभिरिद्धबोधैः ॥ ५ ॥

समूहेन जुष्टः सेवितः । "शङ्खे तैले तथा मांसे वैद्ये ज्यौतिषिके द्विजे यात्रायां पथि निद्रायां महत्शब्दो न दीयते" इति निषेधात् महता ब्रह्मसमूहेन जुष्ट इति वा विग्रह्यते इति भरतः । नाके स्वर्गे सीदन्तीति नाकसदोदेवास्तेषां सन्तर्पणः इज्यादिभिस्तृप्तिप्रदः, वरेण्यो वरणीयः श्रेष्ठ इति यावत् स राजा अध्वरे यज्ञे आभिमुख्येन प्रणीतः मन्त्रेण संस्कृतोऽभिप्रणीतो वह्निर्यथा अग्निरिव लोकस्थितये लोकमर्य्यादायै माभूल्लोकस्थित्यतिक्रम इत्येवमर्थी सन् इति भावः । जज्वाल दिदीपे कोषदण्डजं तेजः प्रकटयामास इत्यर्थः । उक्तानि विशेषणानि वह्नावपि योज्यानि । सोऽपि लोकस्थित्यर्थं ज्वलति । तथाचोक्तं "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यक् आदित्यमुपतिष्ठते । आदित्यात् जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः" इति ॥ ४ ॥

स इति । पुण्या पावना कीर्त्तिर्यस्य सः शतं मन्यवो यज्ञाः अश्वमेधयागा यस्य स शतमन्युरिन्द्रस्तत्कल्पस्तत्तुल्यः समृद्ध्या महेन्द्रलोकप्रतिमां स्वर्गतुल्यां सर्व्वेषु ऋतुषु सुखां सुखकरीं

निर्म्माणदक्षस्य समीहितेषु
सीमेव पद्मासनकौशलस्य ।
ऊर्द्ध्वंस्फुरद्रत्नगभस्तिभिर्या
स्थितावहस्येव पुरं मघोनः ॥ ६ ॥
सद्रत्नमुक्ताफलवज्रभाञ्जि
विचित्रधातूनि सकाननानि ।

तथा (वृद्धः सर्व्वशास्त्रपरिज्ञानात् प्रदीप्तः बोधो ज्ञानं येषां तैर्ब्रह्मभिः) ब्राह्मणैरध्यासितां अध्युषितां अयोध्यां नाम नगरीं अध्यास्त अध्यवात्सीत्। अयोध्या नगरी तस्य राजधानी अभूत् इत्यर्थः ॥ ५ ॥

निर्म्माणेति । समीहितेषु स्रष्टुमभीप्सितेषु इत्यर्थः निर्म्माणदक्षस्य विरचनपटोः पद्ममासनं यस्य स पद्मासनो ब्रह्मा तस्य कौशलस्य नैपुण्यस्य सीमा मर्य्यादा परा काष्ठा इव स्थिता, ततो न सृष्ट्यन्तरं शोभनमासीदित्यर्थः। एवम्भूता या अयोध्या मघोनः इन्द्रस्य पुरं अमरावतीं । महेः क्वनिप्, निपातनात् हस्य घादेशः । (ऊर्द्ध्वमुपरिष्टात् स्फुरन्तो विभासमाना ये रत्नानामिन्द्रनीलमरकतादीनां गभस्तयो मरीचयः तैर्हासभूतैरित्यर्थः । अवहस्य "मक्तो न्यूनैषा" इत्यनादृत्य स्थिता अतिष्ठदिव । पद्मासनस्येव कौशलं यस्य इति पद्मासनकौशलस्य निर्म्माणदक्षस्य विश्वकर्म्मणः इति भरतेन व्याख्यान्तरं कल्पते ॥ ६ ॥

सद्रत्नेति । यस्यां नगर्य्यां सन्ति शोभनानि रत्नानि मुक्ता-

स्त्रीभिर्युतान्यप्सरसामिवौघैः
मेरोः शिरांसीव गृहाणि यस्यां ॥ ७ ॥
अन्तर्निविष्टोज्ज्वलरत्नभासः
गवाक्षजालैरभिनिष्पतन्त्यः ।
हिमाद्रिटङ्कादिव भान्ति यस्यां
गङ्गाम्बुपातप्रतिमा गृहेभ्यः ॥ ८ ॥

फलानि वज्राणि हीरकाणि भजन्ति यानि तानि तथोक्तानि । मुक्ताफलवज्रयोः रत्नान्तर्भावेऽपि प्राधान्यात् गोवलीवर्द्द न्यायाद्वा पृथगुपादानं न दोषाय । विचित्रा धातवो मनःशिलादयः शिल्पकार्य्योपयोगिनो येषु तानि विचित्रधातूनि, सकाननानि रम्योपवनान्वितानि, अप्सरसां मेनकादीनां ओघैः समूहैरिव स्त्रीभिः पौरनारीभिर्युतानि गृहाणि हर्म्म्याणि मेरोः शिरांसि शृङ्गाणि इव स्थितानि इति शेषः । मेरोः शृङ्गाण्यपि रत्नादिमन्ति, खनिषु विविधधातुयुक्तानि सकाननानि अप्सरोभिरुपजुष्टानिच भवन्ति ॥ ७ ॥

अन्तरिति । यस्यां अयोध्यायां हिमाद्रेर्हिमालयस्य टङ्कात् उन्नतप्रदेशात् गङ्गाम्बुपातप्रतिमा गङ्गाजलप्रवाहतुल्यास्तेषां स्वच्छत्वादिति भावः, गवाक्षजालैर्वातायनसमूहैः । "जालं गवाक्ष आनाये जालके कपटे गणे" इति विश्वः । गृहेभ्यः अभिनिष्पतन्त्यः वहिर्निःसरन्त्यः अन्तः गृहमध्ये निविष्टानि निहितानि शोभार्थं ग्रथितानि उज्ज्वलानि रत्नानि तेषां भासो

धर्म्म्यासु कामार्थयशस्करीषु
मतासु लोकेऽधिगतासु काले ।
विद्यासु विद्वानिव सोऽभिरेमे
पत्नीषु राजा तिसृषूत्तमासु ॥ ९ ॥
पुत्रीयता तेन वराङ्गनाभिः
आनायि विद्वान् क्रतुषु क्रियावान् ।

दीप्तयः भान्ति राजन्ते। टङ्कात् पाषाणदारणात् विदीर्णप्रस्तर-भागात् इति भरतो व्याचष्टे तत्समर्थनार्थञ्च "टङ्कः कपित्थभेदे स्यात् मानान्तरखनित्रयोः। कोषेऽधिकोषे जङ्घायां टङ्कः पाषाणदारणे" इति विश्वप्रकाशमुपन्यस्यति। पाषाणदारणशब्दस्य तु प्रस्तरविदारकास्त्रविशेषबोधकत्वात् चिन्त्यमेतत् ॥८॥

धर्म्म्यास्विति। स राजा धर्म्म्यासु धर्म्मादनपेतासु कामार्थयशस्करीषु भोगसुखधनकीर्त्तिसाधनीषु लोके मतासु पूजितासु काले विवाहयोग्ये काले अधिगतासु परिणीतासु, उपनयनाव्यवहितोत्तरकाले अभ्यस्तासु इत्यन्यत्र। उत्तमासु श्रेष्ठासु तिसृषु पत्नीषु कौशल्याकैकयीसुमित्रासु विद्यासु त्रय्यादिषु विद्वान् इव अभिरेमे निरत आसीत् ताभिरुपजुष्टः सुखितो बभूव इत्यर्थः ॥ ९ ॥

पुत्रीयतेति। पुत्रीयता आत्मनः पुत्रमिच्छता तेन राज्ञा प्रयोजककर्त्रा वराङ्गनाभिः वरस्त्रीभिः प्रयोज्यकर्त्रीभिः क्रतुषु पुत्रेष्टिप्रभृतिषु क्रियावान् प्रशस्तक्रियः निपुण इति यावत्। प्रशं-

विपक्विमज्ञानगतिर्मनस्वी
मान्यो मुनिः स्वां पुरमृष्यशृङ्गः ॥ १० ॥
ऐहिष्ट तं कारयितुं कृतात्मा
क्रतुं नृपः पुत्रफलं मुनीन्द्रम् ।
ज्ञाताशयस्तस्य ततो व्यतानीत्
स कर्म्मठः कर्म्म सुतानुबन्धम् ॥ ११ ॥

सायां मतुप् तथाचोक्तं "भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने। संसर्गेऽस्तिविवचायां भवन्ति मतुवादयः" इति। विद्वान् वेदार्थ-तत्त्ववित् तच्च गुरूपदेशादेव जातमिति भावः। विपाकेन प्राक्त-नानां तपसां परिणतिविशेषेण निर्वृत्ता विपक्विमा ज्ञानगतिः ज्ञानप्रवृत्तिर्यस्य स तथोक्तः। तच्च उपदेशं विना प्राग्भवीय-संस्कारादेव सम्पन्नमिति भावः, यद्वा अतिपरिणतज्ञानमार्ग इत्यर्थः। मनस्वी प्रशस्तमनाः। प्रशंसायां विन्। मान्यो मानार्हः "अर्हे कृत्यतृचश्च" इति ण्यत्। मुनिः ऋष्यस्य मृगविशेषस्य शृङ्ग-मिव शृङ्गं यस्य इति ऋष्यशृङ्गः स्वां पुरं आनायि आनीतः॥१०॥

ऐहिष्टेति। कृतः वशीकृत आत्मा मनो येन स कृतात्मा धृतिसम्पन्न इत्यर्थः। नृपः तं मुनीन्द्रं तापसश्रेष्ठं पुत्रः फलं यस्य तं क्रतुं यागं कारयितुं ऐहिष्ट इयेष (ईहतेरात्मनेपदिनो लुङि रूपम् ।) "हृक्रोरन्यतरस्याम्" इति प्रयोज्यकर्त्तुः कर्म्मत्वम् द्विकर्म्मकत्वञ्च। ततः अनन्तरं ज्ञात आशयो नृपाभिप्रायो येन स तथोक्तः। कर्म्मठः कर्म्मसु यागादिषु कुशलः स तस्य

रक्षांसि वेदीं परितो निरास्थत्
अङ्गान्ययाक्षीदभितः प्रधानम् ।
शेषाण्यहौषीत् सुतसम्पदे च
वरं वरेण्यो नृपतेरमार्गीत् ॥ १२ ॥

निष्ठां गते दत्रिमसभ्यतोषे
विहित्रिमे कर्म्मणि राजपत्न्याः ।

राज्ञः सुतमनुबध्नातीति सुतानुबन्धम् सुतोत्पत्त्यनुकूलम् । "कर्मण्यण्" । कर्म्म यागं पुत्रेष्टिं व्यतानीत् प्रारब्धवान् इत्यर्थः ॥ ११ ॥

रक्षांसीति । वरेण्यः श्रेष्ठः स मुनिः वेदीं परितः यजनवेद्याः समन्तात् रक्षांसि यज्ञविघ्नोत्पादनार्थमुपस्थितानीति शेषः निरास्थत् निरस्तवान् । "वेतालाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च सरीसृपाः । अपसर्पन्तु ते सर्वे ये चान्ये विघ्नकारकाः" इत्यादिभिर्मन्त्रैरिति बोध्यम् । यद्देवतामयो यागः सा देवता तत्र प्रधानं पुत्रफलत्वादत्र विष्णुः प्रधानम् । तमिष्ट्वा तस्योभयतः पार्श्वयोः यानि अङ्गानि चक्षुरादीनि देवतान्तराणि तान्ययाक्षीत् अग्नौ आहुतिदानेन पूजितवान् यजतेर्लुङि रूपम् । शेषाणि प्रतिकृतानि पिष्टकमयानि दैवतानि च सुतानां उत्पत्स्यमानानां सम्पदे श्रेयसे अहौषीत् अग्नौ हुतवान् । ततः नृपतेः राज्ञः पुत्रजननार्थमित्यर्थः वरं अमार्गीत् अग्निप्रभृतिभ्यः देवेभ्योऽयाचत । यद्वा शेषाणि अहौषीत्, नृपतेः सुतसम्पदे सुता एव सम्पत् तस्यै वरममार्गीदिति अन्वयः ॥ १२ ॥

निष्ठामिति । दानेन निर्वृत्तः दत्रिमः, (ददातेस्त्रिमक्,

प्राशुर्हुतोच्छिष्टमुदारवंश्याः
तिस्रः प्रसोतुं चतुरः सुपुत्रान् ॥ १३ ॥
कौशल्ययासावि सुखेन रामः
प्राक् केकयीतोभरतस्ततोऽभूत् ।
प्रासोष्ट शत्रुघ्नमुदारचेष्टम्
एका सुमित्रा सह लक्ष्मणेन ॥ १४ ॥

सभ्यानां सभासीनानां ब्राह्मणानां तोषो यत्र तत् तस्मिन् विधानेन शास्त्रोदितविधिना निहिते विहितेविधि विपूर्व्वकात् दधातेः पूर्व्ववत् निमक्, कर्म्मणि पुत्रेष्टियागे निष्ठां समाप्तिं गते सति उदारवंश्याः महावंशोद्भवाः तिस्रो राजपत्न्यः कौशल्या-केकयीसुमित्राः चतुरः सुपुत्रान् शोभनसुतान् प्रसोतुं जनयितुं हुतोच्छिष्टं हुतावशेषं चरुं प्राशुर्भक्षयामासुः । कौशल्या केकयी च क्षत्रिये सुमित्रा तु वर्णसङ्करजा, अतस्तिस्र उदारवंश्या इति कविना यदुक्तं तत् नास्मभ्यं रोचते ॥ १३ ॥

कौशल्ययेति । कौशल्यया (१) प्राक् पूर्वं सुखेन, प्रकृत्यादित्वात् तृतीया, प्रसवक्लेशं विना रामः असावि प्रसूतः । पुनः

(1) There were probably two provinces of the name of Kosala, called respectively North-Kosala and South Kosala. The descendants of Ikshvaku reigned in North-Kosala and were called lords of North-Kosala or of Kosala. Kausalya must therefore have been the daughter of a king of South-Kosala, for as she was married to Dasaratha, she could not have had any blood-relationship with him.

आर्चीत् द्विजातीन् परमार्थविन्दान्
उदेजयान् भूतगणान् न्यषेधीत्।
विद्वानुपानेष्ट च तान् स्वकाले
यतिर्वसिष्ठो यमिनां वरिष्ठः॥ १५॥

कर्मणि लुङि रूपम्। ततोऽनन्तरं भरतः केकयीतः(२) अभूत् अजायत। तत एका एकैव सुमित्रा लक्ष्मणेन सह उदारचेष्टं महासत्त्वं शत्रुघ्नं यमजौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ इत्यर्थः प्रासोष्ट प्रसूतवती। प्रसूतेरात्मनेपदिनः कर्त्तरि लुङ्। "लक्ष्मणेन" इत्यत्र सहयोगे तृतीया, अत्र सहयोगस्य प्राधान्यं विवक्षितं, पित्रा सहागतः पुत्र इत्यादिवत्, तेन लक्ष्मणो जेष्ठ इति बोध्यम्॥१४॥

आर्चीदिति। विद्वान् ब्रह्मविद्यासम्पन्नः पौरोहित्यकर्म्मणि कुशलश्च, यमनियमेषु यतते इति यतिः, (औणादिकः इः)। "अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यमकल्मषमिति पञ्च यमाः येषां सन्तीति यमिनः स्मृताः"। तेषां वरिष्ठः उरुतमः श्रेष्ठः इत्यर्थः वसिष्ठः परमं प्रभूतं उत्कृष्टञ्च अर्थं धनं विन्दन्ति लभन्ते इति परमार्थविन्दाः तान्। (विन्दतेः शः)। द्विजातीन् ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यान् आर्चीत् दानमानादिना सम्वर्द्धयामास इत्यर्थः। उदेजयन्ते इति उदेजयाः उत्कम्पास्तान्। (उत्पूर्व्वादेजतेः कम्पनार्थकात् ण्यन्तात्

(2) The Kekayas or Kaikayas appear amongst the chief nations in the war of the Madabharata; their king being a kinsman of Krisna. The Ramayana specifies their position beyond, or west of, the Vipasa.

वेदोऽङ्गवांस्तैरखिलोऽध्यगायि
शस्त्राण्युपायंसत जित्वराणि ।
ते भिन्नवृत्तीन्यपि मानसानि
समं जनानां गुणिनोऽध्यवात्सुः ॥ १६ ॥

शः)। क्रूरान् भूतगणान् देवयोनिविशेषान् न्यषेधीत् उत्सादितवान्। स्वकाले क्षत्रियाणां योग्यदशायां गर्भैकादशे वर्षे तान् उपानेष्ट तेषामुपनयनसंस्कारं निरवर्त्तयदित्यर्थः। तथाचोक्तं "गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्व्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्। गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः" इति। उपानेष्टेति उपपूर्वकात् आत्मनेपदिनो नीधातोर्लुङि रूपम् ॥ १५ ॥

वेद इति। "शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गणः। छन्दसां विचितिश्चैव षडङ्गो वेद इष्यते" इति षडङ्गवान् वेदस्त्रयीरूपः तैरुपनीतैः रामादिभिरध्यगायि अधीतः(अधिपूर्वकात् इङ्धातोर्लुङि रूपम्)। जित्वराणि जयशीलानि शस्त्राणि धनुरादीनि उपायंसत स्वीकृतानि। (उपयमः स्वीकरणे इति आत्मनेपदम् तस्मात् कर्मणि लुङ्।) गुणिनस्ते रामादयः भिन्ना वृत्तयः प्रवृत्तयो येषां तानि तथोक्तानि विषयेषु भिन्नरुचीनि अपि जनानां मानसानि समं तुल्यं यथा तथा अध्यवात्सुः अधिचक्रुः, (उपाधीत्यादिना अधिकरणस्य कर्मसंज्ञा)। लोकोहि भिन्नरुचिस्तथापि तेषां गुणैराकृष्टाः सर्व्वेऽपि तेषु समानुरक्ता बभूवुरिति भावः ॥ १६ ॥

ततोऽभ्यगात् गाधिसुतः क्षितीन्द्रं
रक्षोभिरभ्याहतकर्म्मवृत्तिः ।
रामं वरीतुं परिरक्षणार्थं
राजार्ज्जिहत् तं मधुपर्कपाणिः ॥ १७ ॥
ऐषीः पुनर्जन्मजयाय यत् त्वं
रूपादिबोधान्न्यवृतच्च यत् ते ।

तत इति । ततः रक्षोभिः राक्षसैः अभ्याहता व्याहता कर्मणो यागादेर्वृत्तिरनुष्ठानं यस्य स तथोक्तः । गाधिसुतो विश्वामित्रः परिरक्षणार्थं यज्ञविघ्ननिरासार्थमित्यर्थः । रामं वरीतुं प्रार्थयितुं क्षितीन्द्रं दशरथं अभ्यगात् उपागमत् (अभि-पूर्वकात् इणधातोर्लुङि रूपम्) मधुपर्कः दधियुक्तं मधु सर्पिर्वा पाणौ यस्य सः मधुपर्कपाणिः । तदुक्तमाश्वलायनसूत्रे "दधनि मध्वानीय । सर्पिर्वा मध्वलाभे" इति । राजा तं मुनिं आर्ज्जिहत् पूजयामास । अर्हयतेः पूजार्थकात् लुङ् । तथाचोक्तं "राजर्त्विक्स्नातकगुरून् प्रियश्वशुरमातुलान् । अर्हयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरात् पुनः" इति ॥ १७ ॥

ऐषीरिति । त्वं पुनर्जन्मजयाय प्रेत्यभावरूपसंसारनिवृत्त्यै अपवर्गलाभाय इत्यर्थः यत् ध्यानं ऐषीः, (इषेर्लुङ्,) वाञ्छितवान् आरब्धवान् इत्यर्थः । यत् ते रूपादिषु रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाख्य-पञ्चविषयेषु यो बोधश्चक्षुरादिना ज्ञानं तस्मात् न्यवृतत् निवृत्तं येन ध्यानेन परमात्मसाक्षात्कारात्मकप्रत्ययप्रवाहरूपेण साधनेन

तत्वान्यबुद्धाः प्रतनूनि येन
ध्यानं नृपस्तच्छिवमित्यवादीत् ॥ १८ ॥
आख्यन्मुनिस्तस्य शिवं समाधेः
विघ्नन्ति रक्षांसि वने क्रतूंस्तु(१) ।
तानि द्विषद्वीर्य्यनिराकरिष्णुः
तृणेढु रामः सह लक्ष्मणेन ॥ १९ ॥

ते वाह्यज्ञानं निवृत्तमित्यर्थः । येन ध्यानेन प्रतनूनि सूक्ष्माणि दुर्ज्ञेयानि तत्त्वानि चतुर्विंशति-संख्यकानि महदादीनि सांख्य-दर्शनोक्तानि अबुद्धाः ज्ञातवान् । (बुध्यतेर्लुङि थास्) । तत् ध्यानं शिवं अव्याहतं कच्चिदिति नृपः अवादीत्, मुनेस्तपोधनत्वात् तपसः कुशलमेव नृपतिर्भगवन्तमप्राक्षीदित्याशयः ॥ १८ ॥

आख्यदिति । मुनिर्विश्वामित्रस्तस्य समाधेर्ध्यानस्य शिवं कल्याणं उपद्रवाभावमित्यर्थः आख्यत् कथितवान् । (चक्षधातोः लुङि ङविधानं ख्यादेशश्च ।) तत् किमत्रागमनस्य प्रयोजन-मित्यत आह विघ्नन्तीति । रक्षांसि राक्षसास्तु वने अस्माकं तपोवने क्रतून् यागान् विघ्नन्ति विघटयन्ति अतोऽयं महान् ध्यानप्रत्यूहो विद्यते इति भावः । अतो द्विषतामरीणां वीर्य्यस्य निराकरिष्णुर्निराकरणशीलो रामो लक्ष्मणेन सह तानि रक्षांसि तृणेढु हिनस्तु । (तृहधातोर्लोट् ।) रामलक्ष्मणौ अस्माकं यज्ञविघ्न-कारिणौ निरस्यतामित्यहं प्रार्थये इति भावः ॥ १९ ॥

(१) "क्रतूंस्तु" इत्येव पाठः साधीयान्; अस्य जयमङ्गलभरतमल्लिकाभ्यामुभाभ्या-मेव टीकाकृद्भ्यां धृतत्वात् प्रकृतोपयोगित्वाच्च । अतः "क्रतूंश्च" इति पाठः अनाकरः प्रामादिकश्चेति सम्भाव्यते ।

स शुश्रुवांस्तद्वचनं मुमोह
राजासहिष्णुः सुतविप्रयोगम् ।
अहंयुनाथ क्षितिपः शुभंयुः
ऊचे वचस्तापसकुञ्जरेण ॥ २० ॥

मया त्वमाप्थाः शरणं भयेषु
वयं त्वयाप्याप्स्महि धर्म्मवृद्धै ।

स इति। सुतविप्रयोगं पुत्रविरहं असहिष्णुः सोढुमशक्तः, (उदन्तवर्ज्जनात् न लघ्योगात् कर्मणि षष्ठी ।) राजा तत् वचनं रामप्रयाणार्थमुक्तं यत् मुनिवाक्यं तत् शुश्रुवान् श्रुतवान् सन् । (शृणोतेः क्वसुः)। मुमोह मोहमुपागतः । अथ अहंयुना अहङ्कारवता तापसानां तपस्विनां कुञ्जरः श्रेष्ठः तेन विश्वामित्रेण । "स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जरसिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः" इत्यमरः। शुभंयुः कल्याणभाक् । "अहंशुभयोर्युः" इत्यस्त्यर्थे युस् । क्षितिपो दशरथः वचः वक्ष्यमाणं वाक्यं ऊचे। वचेर्दुहादिगणान्तर्गतत्वात् अप्रधानस्य कर्मण उक्तत्वम्, वचेः कर्मणि लिट् ॥ २० ॥

मयेति। भयेषु यज्ञद्रुहासुपद्रवजनितेषु मया त्वं शरणं आप्थाः रक्षितत्वेन प्राप्तोऽसि (आपेः कर्मणि लुङ)। त्वयापि वयं धर्मवृद्धै इज्यादिभिः प्रभूतधर्मलाभाय आप्स्महि ऋत्विग्रूपेण प्राप्ताः स्मः। पूर्ववत् लुङ । तदित्थं क्षात्रं क्षत्रियतेजः द्विजत्वं ब्राह्मणत्वं ब्रह्मवर्चः च परस्परायं इदं परस्परार्थं

चात्रं द्विजत्वञ्च परस्परार्थं
शङ्कां कृथा मा प्रहिणु स्वसूनुम् ॥ २१ ॥
घानिष्यते तेन महान् विपचः
स्थायिष्यते येन रणे पुरस्तात्।
मा मां महात्मन् परिभूरयोग्ये
न मद्विधो न्यस्यति भारमग्राम् ॥ २२ ॥

अन्योन्यप्रयोजनसाधनमित्यर्थः। "अर्थेन नित्यसमासः सर्व्वलिङ्गता च" इति चतुर्थीसमासः। अतः शङ्कां मा कृथा मा भैषीः। मांयोगादड़ागमनिषेधः। स्वसूनुं स्वपुत्रं रामं प्रहिणु मया सार्द्धं प्रेषय। ब्राह्मणानां रक्षणं आर्त्विज्यकर्मण आनृण्यार्थं क्षत्रियैरवश्यकर्त्तव्यमतः स्वपुत्रप्रेषणेन चत्रधर्म्ममनुपालय इति भावः। तथाचोक्तं मनुना "नाब्रह्म चत्रमृध्नोति नाचत्रं ब्रह्म वर्द्धते। ब्रह्म चत्रञ्च सम्पृक्तमिह चामुत्र वर्द्धते" इति। ८। ३२२ ॥ २१ ॥

घानिष्यत इति। अनागतमर्थं ज्ञानेन समीक्ष्याह। पुरस्तात् अग्रतः यत् रणं युद्धं भावि परशुरामेण सार्द्धमिति भावः तस्मिन् रणे येन स्थायिष्यते, तिष्ठतेर्भावे लृट्, तेन रामेण महान् विपचः त्रैलोक्यविजयित्वात् स रावणोऽपि घानिष्यते हनिष्यते, किमुत इतरराक्षसाः, हन्तेः कर्म्मणि लृट्। यद्वा येन हेतुना तेन रामेण रणे पुरस्तात् अग्रतः रणशिरसि इत्यर्थः स्थायिष्यते, तिष्ठतेः कर्मणि लृट। अपराङ्मुखेन वर्त्ति-

3.

क्रुध्यन् कुलं धच्यति विप्रवह्निः
यास्यन् सुतस्तप्स्यति मां समन्युम्।
इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे
ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य ॥ २३ ॥

तव्यम्, महान् विपचः यज्ञद्रोही राचसगणस्तु घानिष्यते अतो हे महात्मन् महासत्त्व मां मा परिभूः प्रत्याख्यानेन मावज्ञासीः। ममेव विधा प्रकारो यस्य, मया विधा सादृश्यं यस्य वा इति विग्रहे मद्विधः मादृशो महानुभावो भविष्यद्दर्शी जनः अयोग्ये कार्य्यविधुरे असमर्थे जने अग्रे भवं अग्र्यं महान्तं भारं न न्यस्यति न निचिपति नार्पयतीत्यर्थः। ॥ २२ ॥

क्रुध्यन्निति। विप्र एव वह्निर्विप्रवह्निः क्रुध्यन् प्रत्याख्यानेन कोपमापद्यमानः सन् कुलं वंशं धच्यति भस्मसात् करिष्यति। यद्यहं प्रजारचणेऽधिकृतोऽस्य वचनं न कुर्य्यां तदायं भृशं कोपमापन्नः शापाग्निना मदीयं वंशं भस्मीकरिष्यतीति भावः। (दहतेर्लृट)। सुतः यास्यन् प्रस्थास्यमानः समन्युं सशोकं मां तप्स्यति, (तपेर्लृट्), मां शोकाग्निना तापयिष्यति। नृपः पूर्वं प्रथमं इत्थं अनेन प्रकारेण अवालुलोचे वितर्कयामास, (अवाङ्पूर्वाल्लोचेर्लिट्।) ततः सुतस्य गमनं अनुजज्ञे अनुज्ञातं तेनेति शेषः। ज्ञाधातोः परस्मैपदित्वादनुपूर्व्वात्तस्य आत्मनेपदित्वे नियमाभावाच्च विभक्तिविपरिणामेणैव तेनेति कर्त्तृपदमध्याहर्त्तव्यम् ॥ २३ ॥

आशीर्भिरभ्यर्च्य ततः क्षितीन्द्रं
प्रीतः प्रतस्थे मुनिराश्रमाय ।
तं पृष्ठतः प्रष्ठमियाय नम्रः
हिंस्रेषु दीप्रास्त्रधरः कुमारः ॥ २४ ॥
प्रयास्यतः पुण्यवनाय जिष्णोः
रामस्य रोचिष्णुमुखस्य धृष्णुः ।

आशीर्भिरिति । ततः प्रीतः प्रसन्नः रामगमनानुज्ञया सुमनीभूत इत्यर्थः । मुनिः क्षितीन्द्रं दशरथं आशीर्भिरभ्यर्च्य सम्भाव्य आश्रमाय प्रतस्थे चचाल । गत्यर्थक्रियायोगात् चतुर्थी । हिंस्रेषु नृशंसेषु राक्षसादिषु दीप्रास्त्रधरः शितायुधभृत् नम्रो विनयावनतः साधुषु इति शेषः । कुमारो रामः प्रतिष्ठते इति प्रष्ठमग्रगामिनं तं मुनिं पृष्ठतः पश्चात् इयाय, इणधातोर्लुङ्, तमनुजगाम इत्यर्थः ॥ २४ ॥

प्रयास्यत इति । धृष्णुः शत्रुविध्वंसने प्रगल्भः । (धृषेः क्नुः ।) तिसृणां मातृणां अपत्यं पुमान् त्रैमातुरः कौशल्याकैकयीसुमित्राखु समपक्षपाततया भक्त्या तासां समानस्नेहास्पदमित्यर्थः । यद्वा लक्ष्मणजनन्या सुमित्रया कौशल्याकैकयीदत्तपिण्डद्वयप्राशनात् लक्ष्मणस्य त्रैमातुरत्वमिति बोध्यम् । कृत्स्नं समग्रं यथा तथा जितं लब्धं अस्त्रं शस्त्रञ्च येन स तथोक्तः । अस्यते इति अस्त्रं क्षेप्यायुधं शरादि । शस्यते हन्यते अनेनेति शस्त्रं खड्गादि इत्यनयोर्विशेषात् पृथगुपादानम् । श्रेयसि रामस्य कल्याणे

वैमातुरः कृत्स्नजितास्त्रशस्त्रः
सध्र्यङ् रतः श्रेयसि लक्ष्मणोऽभूत् ॥ २५ ॥
इषुमति रघुसिंहे दन्दशूकान् जिघांसौ
धनुररिभिरसह्यं मुष्टिपीड़ं दधाने।

रतस्तदनुध्यानपरो लक्ष्मणः पुण्यवनाय पवित्रतपोवनाय प्रयास्यतः गमिष्यतः अतएव रोचिष्णुमुखस्य पुण्याश्रमदर्शनकौतूहलात् प्रफुल्लमुखकान्तेः जिष्णोर्जयशीलस्य रामस्य सह अञ्चति गच्छतीति सध्र्यङ्। (सहपूर्व्वादञ्चतेः क्विप् सहस्य सध्र्यादेशश्च)। सहचरोऽभूत् ॥ २५ ॥

इषुमतीति। पुनः पुनरतिशयेन वा दशन्तीति दन्दशूकाः दंशनशीलाः तान् हिंस्रान् राक्षसादीन्। (दशतेर्यङन्तात् जकस्ततो यङोलुक्।) जिघांसौ हन्तुमिच्छौ अतएव इषुमति वाणसनाथे अरिभिः शत्रुभिः असह्यं सोढुमशक्यं येन धनुषा निक्षिप्ताः शरादयः शत्रुभिः सुदुःसहा भवन्ति तत् इत्यर्थः। धनुः मुष्टिना पीड़यित्वा मुष्टिपीड़म्। (मुष्टिशब्दोपपदे तृतीयान्ते णमुल्।) दधाने मुष्टिना दृढ़ं धारयतीत्यर्थः। बद्धमामुक्तं चित्रमद्भुतं नानावर्णं वा अङ्गुलिं त्रायते यत् तत् अङ्गुलित्रं चर्म्मादिनिर्मितं अङ्गुलित्राणं येन तस्मिन्, (रघुषु रघुवंश्येषु सिंह इव शौर्य्यादिगुणयोगादिति रघुसिंहस्तस्मिन्) व्रजति सति तपोवनायेति शेषः। माङ्गलिक्यः शुभानुध्यायिन्यः पुरतरुण्यो नगरयुवतयः गुरुशोकात् दुःसहविरहदुःखादपि कथमपि महता

व्रजति पुरतरुण्यो बद्धचित्राङ्गुलित्रे
कथमपि गुरुशोकान्मारुदन् माङ्गलिक्यः ॥२६॥
अथ जगदुरनीचैराशिषस्तस्य विप्राः
तुमुलकलनिनादं तूर्य्यमाजघ्नुरन्ये ।

कष्टेन मा रुदन् न रुरुदुः शोकादुत्थितस्यापि वाष्पस्य स्तम्भमकार्षुरित्यर्थः । मांयोगादड़ागमनिषेधः । अश्रुविसर्ज्जनस्य दुर्निमित्तत्वादिति भावः । मालिनीवृत्तमिदम् । तदुक्तं "ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः" इति ॥ २६ ॥

अथेति । अथ विप्रास्तस्य रामस्य सम्बन्धे आशिष इष्टवचनानि अनीचैरुच्चैः जगदुः ऊचुः । अन्ये वादकास्तुमुलकलनिनादं गम्भीरमधुरध्वनिं तूर्य्यं कांस्यतालपटहादिसमूहं आजघ्नुः । यद्वा तुमुलकलनिनादमिति आजघ्नुरिति क्रियाया विशेषणं मन्द्रमधुरध्वनि यथा तथा तूर्य्यं वादयामासुरित्यर्थः । (आङ्पूर्व्वात् हन्तेर्लिट् अकर्म्मकत्वाभावान्न आत्मनेपदम् ।) अभिमतं इष्टं फलं शंसतीति अभिमतफलशंसी वाहुर्दक्षिणवाहुः, चारु मनोज्ञं यथा तथा पुस्फोर पस्पन्द । दक्षिणवाहुस्पन्दनं परिणयशंसीति सीताप्राप्तिवीजमुपन्यस्तम् । तरुषु मार्गप्रान्तस्थितेषु वृक्षेषु सुखमासीना इति शेषः अनुकूला वामपार्श्ववर्त्तित्वात् सुशकुनाः पक्षिणः उच्चैः अमन्दं चुकुवुः कूजन्ति स्म । तेषां कूजनेन भाविशुभं सूचितमिति भावः । यदुक्तं "वामे मधुर-

अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर बाहुः
तरुषु चुकुवुरुच्चैः पक्षिणश्चानुकूलाः ॥ २७ ॥

इति भट्टिकाव्ये रामोत्पत्तिर्नाम प्रथमः सर्गः ।

वाक् पक्षी वृक्षः पल्लवितोऽग्रतः । अनुकूलो वहन् वायुः प्रयाणे शुभशंसिनः" इति ॥ २७ ॥

इति भट्टिकाव्यस्य टीकायां प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

वनस्पतीनां सरसां नदीनां
तेजस्विनां कान्तिभृतां दिशाञ्च ।
निर्याय तस्याः स पुरः समन्तात्
श्रियं दधानां शरदं ददर्श ॥ १ ॥
तरङ्गसङ्गाच्चपलैः पलाशैः
ज्वालाश्रियं सातिशयां दधन्ति ।

इदानीं विजिगीषूणां कण्टकान् समुद्धर्त्तुं शरत्काले समुद्योग एव व्यवहार इति तमेव वर्णयति वनस्पतीनामिति। स रामः तस्याः पुरो नगर्य्या अयोध्याया निर्याय निर्गत्य समन्तात् सर्वतः वनस्पतीनां पादपानां, फलसम्पत्त्या इति भावः, सरसां जलाशयानां कमलसमृद्ध्या, नदीनां सरितां प्रसन्नाम्बुतया, तेजस्विनां चन्द्रनक्षत्रादीनां दीप्तिविशेषापादनेन, कान्तिभृतां मेघाद्यवरोधाभावात् शोभमानानां दिशां नैर्मल्यविधानेन इत्यर्थः, श्रियं दधानां धारयन्तीं शरदं ददर्श। वृक्षादीनां शोभाविशेषरूपं कार्य्यमवलोक्य शरत्कालोऽयं समायात इत्यसौ प्रत्यभिजज्ञौ इति तात्पर्य्यार्थः अन्यथा कालस्य प्रत्यक्षयोग्यत्वाभावात् अनुपपत्तिः स्यात् ॥ १ ॥

तरङ्गेति। तरङ्गसङ्गात् हिल्लोलाभिघातात् चपलैः चञ्चलैः

सधूमदीप्ताग्निरुचीनि रेजु-
स्ताम्रोत्पलान्याकुलषट्पदानि ॥ २ ॥
विम्बागतैस्तीरवनैः समृद्धिं
निजां विलोक्यापहृतां पयोभिः ।
कूलानि सामर्षतयेव तेनुः
सरोजलक्ष्मीं स्थलपद्महासैः ॥ ३ ॥

पलाशैः पत्रैः सातिशयां अधिकां ज्वालाश्रियं दधन्ति अग्नि-शिखावत् शोभमानानीत्यर्थः । आकुलाः पत्राणां कम्पनवशा-दस्थिराः षट्पदा भ्रमरा येषु तानि अतएव सधूमदीप्ताग्नि-रुचीनि प्रधूमितज्वलितवह्निकल्पानि ताम्रोत्पलानि लोहित-कमलानि रेजुः चकाशिरे। षट्पदानां कृष्णवर्णत्वात् धूमतुल्यत्वं पद्मानाञ्च लौहित्यात् प्रदीप्ताग्निसाम्यमिति भावः ॥ २ ॥

विम्बागतैः इति । कूलानि तीरस्थलानि पयोभिः सरोभिः कर्त्तृभिः विम्बागतैः प्रतिविम्बितैः (तृतीयेति योगविभागात् समासः) तीरवनैस्तीरस्थितपादपसमूहैः पुष्पितैरित्यर्थः तैः करणभूतैर्निजां समृद्धिं श्रियं अपहृतां मुषितां विलोक्य सामर्ष-तया रोषादिव स्थलपद्महासैः तीरस्थितस्थलकमलविकाशैः सरोजानां पयःसु जातानां पद्मानां लक्ष्मीं शोभां तेनुः अनुचक्रु-रित्यर्थः । शरदि तीरेषु स्थलकमलानीव सरसीषु पङ्कजानि राजन्ते इति भावः ॥ ३ ॥

निशातुषारैर्नयनाम्बुकल्पैः
पत्रान्तपर्य्यागलदच्छबिन्दुः ।
उपारुरोदेव नदत्पतङ्गः
कुमुद्वतीं तीरतरुर्दिनादौ ॥ ४ ॥

वनानि तोयानि च नेत्रकल्पैः
पुष्पैः सरोजैश्च निलीनभृङ्गैः ।
परस्परां विस्मयवन्ति लक्ष्मीं
आलोकयाञ्चक्रुरिवादरेण ॥ ५ ॥

निशेति । नयनाम्बुकल्पैः नयनानुकारिषु पत्रेषु स्थितत्वात् नेत्रजलतुल्यैः निशातुषारैः रात्रिसंभूतहिमैः हेतुभूतैः इत्यर्थः पत्राणामन्तात् पर्य्यागलन्तश्च्योतन्तः अच्छा निर्मला बिन्दवः सीकरा यस्य स तथोक्तः, नदन्तः कूजन्तः पतङ्गाः पक्षिणो यत्र स नदत्पतङ्गः पतङ्गकूजनेन रोदनध्वनिमनुकुर्व्वन्निति भावः, तीरतरुः तीरस्थितवृक्षः दिनादौ उषसि कुमुद्वतीं उपारुरोदेव । कुमुदनड़ेत्यादिना ड्मतुप् । निशानाथस्य अस्तमनात् कुमुदिनीं निमीलितां दृष्ट्वा दयार्द्रस्तामनुशुशोच इव इत्युत्प्रेक्षा । रुदेरुपसर्गयोगात् सकर्म्मकत्वम् ॥ ४ ॥

वनानीति । वनानि तीरोपरिस्थितकाननानि तोयानि सरांसि च निलीनभृङ्गैः संसक्तषट्पदैः अतएव नेत्रकल्पैः नयनानुकारिभिः पुष्पैर्मालत्यादिभिः सरोजैश्च आदरेण औत्सुक्यात्

प्रभातवाताहतिकम्पिताकृतिः
कुमुद्वतीरेणुपिशङ्गविग्रहम् ।
निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी
न मानिनीशं सहतेऽन्यसङ्गमम् ॥ ६ ॥
दत्तावधानं मधुलेहिगीतौ
प्रशान्तचेष्टं हरिणं जिघांसुः ।

परस्परां परस्परसम्बन्धिनीं लक्ष्मीं श्रियं विस्मयवन्ति सन्ति शोभातिशयात् साश्चर्य्यमित्यर्थः आलोकयाञ्चक्रुरिव ॥ ५ ॥

प्रभातेति । प्रभातवातस्य आहत्या अभिघातेन कम्पिता विधूनिता आकृतिर्यस्याः सा, तथोक्ता पद्मिनी कुपिता इव । कोपेऽपि शरीरकम्पनं भवतीत्यस्याः कोपः अनुमीयते । कुमुद्वतीरेणुपिशङ्गविग्रहं कुमुदिनीपरागपिङ्गलदेहम् । शठनायकोऽपि दयितान्तरसङ्गात् संक्रान्ततत्परिमलदेहो भवतीति सूचितम् । भृङ्गं निरास निरस्यति स्म तस्य प्रत्याख्यानमकार्षीदित्यर्थः । तथाहि मानिनी मानः प्रणयकोपस्तदन्विता नायिका अन्यया दयितान्तरेण सङ्गमो यस्य तं ईशं पतिं न सहते न मृष्यते, तस्यान्यस्त्रीसंसर्गचिह्नमुपलभ्य प्रकुप्यतीति भावः ॥ ६ ॥

दत्तेति । मधु लेढुं शीलमेषामिति मधुलेहिनस्तेषां गीतौ गुञ्जिते दत्तावधानं अभिनिविष्टचेतसं अतः प्रशान्तचेष्टं स्थिरं हरिणं जिघांसुः हन्तुमिच्छुः मृगं विध्यतीति मृगावित् व्याधः । (विधतेः क्विप् ततः सम्प्रसारणं पूर्व्वपदस्य दीर्घश्च ।) उत्सुकाः

आकर्णयन्नुत्सुकहंसनादान्
लक्ष्ये समाधिं न दधे मृगावित् ॥ ७ ॥
गिरेर्नितम्बे मरुता विभिन्नं
तोयावशेषेण हिमाभमभ्रम् ।
सरिन्मुखाभ्युच्चयमादधानं
शैलाधिपस्यानुचकार लक्ष्मीम् ॥ ८ ॥

सरसीसन्तरणादिरूपेष्टकार्य्यतत्परा ये हंसास्तेषां नादान्, "इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः" इत्यमरः, आकर्णयन् शृण्वन् सन् लक्ष्ये हरिणरूपे समाधिं चित्तैकाग्रतां न दधे न धारयामास । भृङ्ग-सङ्गीतश्रवणेन निश्चलमपि हरिणं हन्तुं हंसकलरवाकर्णने व्यासक्तचित्तो व्याधो धृतिं न बबन्धेति भावः ॥ ७ ॥

गिरेरिति । गिरेर्नितम्बे मध्यभागे स्थितमित्यर्थः मरुता वायुना विभिन्नं विह्वलीकृतं विचालितमित्यर्थः सरिन्मुखानां गिरिनदीनिर्गमस्थानानां अभ्युच्चयं वृद्धिं आदधानं विदधत् वर्षणेनेति भावः । अतः तोयावशेषेण जलाभावेन हिमाभं हिमस्तोमसन्निभं तद्वत् शुभ्रमित्यर्थः। जलाभावेनैव मेघस्य शुभ्रत्वं भवति जलाभावश्च वृध्या सरिन्मुखाभ्युच्चयाधानेन सूचित एव । अतः "पयसोऽवशिष्टतया हिमसदृशम्" इति यत् जयमङ्गलेन व्याख्यातं तत् न सम्यक् । अभ्रं मेघः शैलाधिपस्य हिमवतो लक्ष्मीं श्रियमनुचकार, हिमगिरेः तुषारधवलशृङ्गमिव बभौ इति भावः। यद्यपि सरिन्मुखपदेन सरित्सागरयोः सङ्गमस्थान-

गर्ज्जन् हरिः साम्भसि शैलकुञ्जे
प्रतिध्वनीनात्मकृतान्निशम्य ।
क्रमं बबन्ध क्रमितुं सकोपः
प्रतर्कयन्नन्यमृगेन्द्रनादान् ॥ ९ ॥
अदृक्षताम्भांसि नवोत्पलानि
रुतानि चाश्रोषत षट्पदानाम् ।

मेवाभिधीयते तथापि मुखशब्द आद्यभागार्थेऽपि वर्त्तते तथाच यस्मात् स्थानात् शैलनिर्गता नदी प्रवोढुमारभते तदेवात्र विवक्षितम् ॥ ८ ॥

गर्ज्जन्निति । साम्भसि सजले कूपादिसान्निध्यादिति भावः । शैलकुञ्जे पर्व्वतोत्सङ्गस्थितनिकुञ्जे पर्वतोपरिस्थलतादिपिहित-स्थाने गर्ज्जन् हरिः सिंहः आत्मकृतान् प्रतिध्वनीन् प्रतिशब्दान् निशम्य श्रुत्वा अन्यमृगेन्द्रस्य प्रतिद्वन्द्विसिंहान्तरस्य नादान् स्पर्द्धा-सूचकध्वनीन् प्रतर्कयन् आकलयन् सकोपः क्रोधान्धः सन् क्रमितुं उत्पतितुं क्रमं उत्पतनानुकूलचेष्टां बबन्ध चकार इत्यर्थः । न खलु क्रोधान्धानां समीक्ष्यकारिता सम्भवतीति भावः ॥ ९ ॥

एवं सामान्यतः शरद्धर्म्मान् वर्णयित्वा रामचेष्टितवर्णनार्थं तान् विशेषेण कथयितुमुपक्रमते अदृक्षतेति । तेन पुण्याश्रमया-यिना रामेण नवोत्पलानि नवोत्फुल्लकमलमण्डितानि अम्भांसि अदृक्षत दृष्टानि, षट्पदानां भृङ्गाणां रुतानि गुञ्जितानि अश्रोषत श्रुतानि च, अरविन्दैः पद्मैः व्यतिषङ्गः सम्पर्कोऽस्त्यस्य

आघ्रायि वान् गन्धवहः सुगन्धः
तेनारविन्दव्यतिषङ्गवांश्च ॥ १० ॥
लतानुपातं कुसुमान्यगृह्णात्
स नद्यवस्कन्दमुपास्पृशच्च ।
कुतूहलाच्चारुशिलोपवेशं
काकुत्स्थ ईषत् स्मयमान आस्त ॥ ११ ॥

असौ अरविन्दव्यतिषङ्गवान् अतः सुगन्धः सुरभिः वातीति वान् मन्दं मन्दं प्रवहन्, वातेः शतृप्रत्ययः, गन्धवहो वायुराघ्रायि आघ्रातश्च। सुगन्ध इत्यत्र समवायसम्बन्धेन गन्धवत्त्वाभावात् सुगन्ध आपणिक इतिवत् इकारः समासान्तो न भवतीत्यनुसन्धेयम् ॥१०॥

लतेति। (ककुदि वृषरूपिण इन्द्रस्य इत्यर्थः तिष्ठतीति ककुत्स्थ इक्ष्वाकुवंशीयोनृपविशेषः तस्य अपत्यं पुमान् काकुत्स्थः) स रामः कुतूहलात् अदृष्टपूर्वग्रामभरतशोभादिपदार्थदर्शनजनितकौतुकात् लतानुपातं लतां लतां अनुपात्य आवर्ज्य कुसुमानि अगृह्णात्, गृहीतवान् यद्वा लतानां पातस्य पश्चात् लतानुपातमित्यव्ययीभावः, नद्यवस्कन्दं नदीं नदीं अवस्कन्द्य सर्व्वा नदीः अभिगम्य। नदीमवस्कन्द्यावस्कन्द्येति वार्थः। स्कन्देर्गत्यर्थात् णमुल्। उपास्पृशत् आचमनं कृतवांश्च भरतस्तु "नद्यवस्कन्दं उपास्पृशत् स्नातवान्। नद्याअवस्कन्दः अवगाहो यत्र स्नानक्रियायामिति" व्याचष्टे। "उपस्पर्शः स्पर्शमात्रे स्नानाचमनयोरपि" इति विश्वः। चारुशिलोपवेशं चारुशिलां

तिग्मांशुरश्मिच्छुरितान्यदूरात्
प्राञ्चि प्रभाते सलिलान्यपश्यत् ।
गभस्तिधाराभिरिव द्रुतानि
तेजांसि भानोर्भुवि सम्भृतानि ॥ १२ ॥

दिग्व्यापिनीर्लोचनलोभनीयाः
मृजान्वयाः स्नेहमिव स्रवन्तीः ।

चारुशिलां उपविश्य, चारुशिला उपविश्य उपविश्य वा, यद्वा चारुशिलासु उपवेशोवसनं यत्रासनक्रियायां एवं, ईषत् स्मयमानो मन्दहास्यं कुर्व्वन् आस्त आसितवान्। आसेर्लङि रूपम्। यद्यपि स्मिङ्धातोरीषद्धसनमेवार्थस्तथापि ईषच्छब्देन अत्यन्तानुपलभ्यहास्यत्वेन रामस्य गाम्भीर्य्यं सूचितम् ॥ ११ ॥

तिग्मांश्विति। प्रभाते स रामः अदूरात् समीपे तिग्मांशुश्चण्डांशुः सूर्य्यस्तस्य रश्मिभिः किरणैश्छुरितानि रञ्जितानि तिग्मांशुरश्मिच्छुरितानि द्रुतानि शरदि मार्त्तण्डस्य तापाधिक्यात् द्रवीभूतानि अतएव गभस्तयो रश्मयो धाराइव गभस्तिधारास्ताभिर्भुवि सम्भृतानि पृथिवीतलमानीय एकत्र राशीकृतानि भानोः तेजांसि इव स्थितानीत्युत्प्रेक्षा। यद्वा गभस्तिधाराभिः करणभूतैः द्रुतानि सूर्य्यमण्डलात् चरितानि भुवि सम्भृतानि भानोस्तेजांसि इव स्थितानीत्यन्वयः अतएव प्राञ्चि पूर्वस्यां दिशि अवस्थितानि प्रपूर्वादञ्चतेः क्विप्। सलिलानि अपश्यत् ॥ १२ ॥

ऋज्वायताः शस्यविशेषपङ्क्तीः
तुतोष पश्यन् वितृणान्तरालाः ॥ १३ ॥
वियोगदुःखानुभवानभिज्ञैः
काले नृपांशं विहितं ददद्भिः।
आहार्य्यशोभारहितैरमायैः
ऐक्षिष्ट पुंभिः प्रचितान् स गोष्ठान् ॥ १४ ॥

दिग्व्यापिनीरिति। स रामः दिग्व्यापिनीः दिशामुपान्तपर्य्यन्तं प्रसारिताः लोभयन्तीति लोभनीयाः, रमणीयादिपदवत् कर्त्तर्य्यनीयः, लोचनानां लोभनीया आकर्षकाः, मृजा मार्जनं शुद्धिस्तया अन्वयः अनुगमो यासां ताः परिष्कृतशुच्छा इत्यर्थः, स्नेहं स्रवन्तीः इव स्निग्धतां चरन्तीः इव, मसृणत्वातिशय्यादियमुत्प्रेक्षा। ऋजवश्च ता आयताश्चेति ऋज्वायता अवक्रविस्तारोपलक्षिता इत्यर्थः। वितृणं तृणहीनं उत्पाटिततृणं अन्तरालं मध्यः यासां ताः शस्यविशेषाणां शाल्यादीनां पङ्क्तीः राजीः पश्यन् तुतोष ननन्द ॥ १३ ॥

वियोगेति। स रामः वियोगेन स्वजनविरहेण यत् दुःखं तस्य अनुभवः तस्य तत्र वा अनभिज्ञा तदनुभवरहिताः तैः तथोक्तैः तेषां पुत्रदारैः सह सर्वत्र गमनात् प्रवासक्लेशासहनाद्वा इति भावः, न कदाचिदपि सोढस्वजनविरहवेदनैः इत्यर्थः। काले विहितं यस्मिन् काले यावानंशोदेय इत्यवधारितं तस्मिन् काले तावन्तं नृपांशं नृपप्राप्यमंशं करं ददद्भिः अमायैरवञ्चकैः

स्त्रीभूषणं चेष्टितमप्रगल्भं
चारूण्यवक्राण्यपि वीक्षितानि ।
ऋजूंश्च विश्वासकृतः स्वभावान्
गोपाङ्गनानां मुमुदे विलोक्य ॥ १५ ॥

ऋजुस्वभावैरित्यर्थः, आहार्य्या कटककुण्डलादिभिराहरणीया कृत्रिमा इत्यर्थः या शोभा तया रहितैः नगरप्रसिद्धकृत्रिमभूषणाभिप्रायफलाद्यनभिज्ञैरित्यर्थः पुंभिः पुरुषैः गोपैः प्रचितान् व्याप्तान् गावस्तिष्ठन्ति एष्विति गोष्ठास्तान् "सुपिस्थ" इति कः ऐचिष्ट ददर्श । ईचतेर्लुङि रूपम् ॥ १४ ॥

स्त्रीभूषणमिति । स गोपाङ्गनानां गोपिकानां अप्रगल्भं सहजशालीन्ययुक्तं अतः स्त्रीभूषणं स्त्रीणामलङ्कारस्वरूपं चेष्टितं गमनासनाभाषणादिकां क्रियां, तथा अवक्राणि कटाक्षादिराहित्यात् सरलान्यपि चारूणि मनोहराणि वीक्षितानि विलोकितानि, गोपाङ्गनानयनानां भ्रूविलासानभिज्ञत्वात्, ऋजून् कौटिल्यशून्यान् विश्वासकृतः विश्वासस्य जनकान् स्वभावान् स्वाभिप्रायान् च विलोक्य मुमुदे हृष्टवान्। स्वभावस्य कार्य्यविलोकनादेव तद्विलोकनव्यपदेशः । विलासशून्यमपि स्वभावमधुरं गोपाङ्गनानां चेष्टितं दृष्ट्वा स नितरां तुतोष इति भावः । तथाच "विलासा नागरस्त्रीणां न तथा रमयन्ति नः । यथा स्वभावसिद्धानि वृत्तानि वनयोषिताम्" इति ॥ १५ ॥

विवृत्तपार्श्वं रुचिराङ्गहारं
समुद्वहच्चारुनितम्बरम्यम्।
आमन्द्रमन्थध्वनिदत्ततालं
गोपाङ्गनानृत्यमनन्दयत् तम्॥ १६॥

विचित्रमुच्चैः प्लवमानमारात्
कुतूहलं त्रस्नु ततान तस्य।
मेघात्ययोपात्तवनोपशोभं
कदम्बकं वातमजं मृगाणाम्॥ १७॥

विवृत्तेति। विवृत्ते तिर्य्यक् चलिते पार्श्वे यत्र तत् तथोक्तं, ललिताङ्गहारं मनोज्ञाङ्गविक्षेपं, "अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः" इत्यमरः, समुद्वहता तिर्य्यक् समुन्नच्छता चारुणा दर्शनीयेन नितम्बेन रम्यं मनोहरं, आमन्द्र ईषद्गम्भीरो यो मन्थध्वनिः दधिविलोड़नशब्दस्तेन दत्तस्तालो यत्र तत् आमन्द्रमन्थध्वनिदत्ततालं गोपाङ्गनानां नृत्यं नृत्याभिनयानुकारिणी अङ्गभङ्गी तं रामं अनन्दयत् अतोषयत्॥ १६॥

विचित्रमिति। मेघात्ययेन मेघापगमेन उपात्तं वृष्ट्यभावात् प्राप्तमित्यर्थः यत् वनं तस्मिन् उपशोभते यत् तत् मेघात्ययोपात्तवनोपशोभम्। वर्षासु गिरिकन्दराद्याश्रया मृगाः सम्प्रति शरदागमे वनभूमिम्प्राप्य मोदमानाश्चारुदर्शनाः सम्वृत्ता इति भावः। विचित्रं श्वेतकृष्णत्वात् शवलं, त्रस्नु भयशीलं, त्रसिगृधीत्यादिना क्नुः, अतः आरात् उच्चैः प्लवमानं यदृच्छया

सितारविन्दप्रचयेषु लीनाः
संसक्तफेनेषु च सैकतेषु ।
कुन्दावदाताः कलहंसमालाः
प्रतीयिरे श्रोत्रसुखैर्निनादैः ॥ १८ ॥

समीपमागत्य पलायितुं प्रसभादुत्पतत् वातमजति वाताभिमुखं गच्छतीति वातमजम् । वातोपपदादजतेः खश् । अयमेव हि हर्षभरोन्मत्तानां मृगाणां स्वभावो यदनिलाभिमुखे प्रधावनम् । तथाहि कुमारे "मृगाः पियालद्रुममञ्जरीणां रजःकणैर्विघ्नित-दृष्टिपाताः । मदोद्धताः प्रत्यनिलं विचेरुर्वनस्थलीमर्म्मरपत्र-मोक्षाः" इति । मृगाणां कदम्बकं वृन्दं तस्य कुतूहलं कौतुकं दर्शनौत्सुक्यं ततान विदधौ ॥ १७ ॥

सितेति । सितारविन्दप्रचयेषु धवलकमलसङ्घेषु संसक्तफेनेषु संलग्नहिण्डीरेषु सैकतेषु सिकतामय-प्रदेशेषु पुलिनेषु च लीनाः सम्वृतशरीराः कुन्दावदाताः कुन्दकुसुमशुभ्राः कलहंस-मालाः कादम्बराजयः । "कादम्बे कलहंसः स्याद्राजहंसे च दृश्यते" इति । श्रोत्रसुखैः श्रवणसुखदैः निनादैर्ध्वनिभिः प्रतीयिरे ज्ञाताः तेनेति विभक्तिविपरिणामेन सम्बन्धः । प्रतिपूर्व्वात् इणधातोः कर्म्मणि लिट् । पुण्डरीकेषु सैकतेषु च लीयमानाः कलहंसा धवलत्वात् तेषामेकावयवत्वे नोपलब्धा न खलु तावत् पृथक्तया विभाविताः यावन्न रुवन्तिस्म ॥ १८ ॥

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं
न पङ्कजं तत् यदलीनषट्पदम् ।
न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं
न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥ १९ ॥

तं यायजूकाः सह भिक्षुमुख्यैः
तपःकृशाः शान्त्युदकुम्भहस्ताः ।

शरद्वर्णनमुपसंहरन्नाह नेति । किम्बहुना सर्वथा तत् जलं न, यत् सुचारुपङ्कजं मनोज्ञसरोजशोभितं न बभूव । तथा तत् पङ्कजं न, यत् न लीनाः न संसक्ताः षट्पदा भ्रमरा यत्र तत् अलीनषट्पदं आसीत् । असौ षट्पदो न, यः कलं मधुरास्फुटं न जुगुञ्ज न गुञ्जितवान्, (गुञ्जधातोर्लिट्) । अपिच तत् गुञ्जितं न, यत् मनो न जहार आचकर्ष रामस्य लोकस्य वा इति शेषः ॥ १९ ॥

तमिति । तपसा पराकचान्द्रायणादिव्रतैः कृशाः क्षीणा यायजूका अत्यर्थं यजनशीला वानप्रस्थाः । (यजतेर्यङन्तात् ऊकः ततो यङोलुक्) । भिक्षुमुख्यैः परिव्राजकप्रधानैः सह शान्त्यर्थं य उदकुम्भः स हस्ते येषां ते तथोक्ताः सन्तः । (उदकस्योदादेशः ।) जगदर्च्चनीयं जगतां पूज्यं विष्णोरवतारत्वात् सकलैः वन्दनीयं तं प्राणर्चुः आचारात् शिरसि शान्त्युदकाभ्युक्षणेन सम्भावयामासुरित्यर्थः । तथा अग्र्यो महनीयचरिता यायावरा अनियतवासभवना अन्ये मुनयः । यातेर्यङन्तात् वरच् यङो लुक् च ।

यायावराः पुष्पफलेन चान्ये
प्राणर्च्चुरर्च्च्यं जगदर्च्चनीयम् ॥ २० ॥

विद्यामथैनं विजयां जयाञ्च
रक्षोगणं क्षिप्नुमविक्षतात्मा ।
अध्यापिपद्गाधिसुतो यथावत्
निघातयिष्यन् युधि यातुधानान्(१) ॥२१॥

केचित् तु यायावरा इत्यत्र याधातोर्ज्ञानार्थत्वं कल्पन्ते, "सर्व्वे गत्यर्थाः प्राप्त्यर्था ज्ञानार्थाश्च" भवन्ति इति नियमबलात्। तन्मते यायावरा अत्यर्थज्ञानशीला इत्यर्थः। पुष्पाणि फलानि च तेषां समाहारः पुष्पफलम्। जातिरप्राणिनामिति द्वन्द्वैकवद्भावः। तेन तं प्राणर्च्चुः पूजितवन्तः। तपोवनसन्निधानमुपागतो रामस्तत्रत्यैः वैखानसैः यतिभिरन्यैरनियतनिलयैः मुनिभिश्च सर्व्वैरेवाभिनन्दित आसीदिति भावः॥ २०॥

विद्यामिति। अथ अविक्षतो रागादिना अनभिभूत आत्मा चित्तवृत्तिः यस्य स तथोक्तः जितेन्द्रिय इत्यर्थः। एतेन तद्दत्ता विद्या अमोघा भविष्यतीति सूचितम्। युधि युद्धे यातुधानान्

(१) गृहाण हे इमे विद्ये बलामतिबलां तथा।
न ते श्रमो जरा वाथां भविता नाङ्गवैकृतम्॥
न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यन्ति नैर्ऋताः।
न च ते सदृशो राम वीर्य्ये णान्यो भविष्यति॥
सदेवनरनागेषु लोकेष्विह पुमांस्त्रिषु।
न सौभाग्ये न दाक्षिण्ये न बुद्धिद्युतिपौरुषे॥

आयोधने स्थायुकमस्त्रजातम्
अमोघमभ्यर्णं महाहवाय ।

राक्षसान् निघातयिष्यन् मारयिष्यन्, रामद्वारेति शेषः, गाधिसुतो गाधिराजपुत्रो विश्वामित्रः रक्षोगणं क्षिप्नु, (त्रसिगृधीत्यादिना क्नुः, न लोकेति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीयैव)। अभिभवितुं समर्थं एनं रामं विजयां जयां च नाम विद्यां जयजनकं मन्त्रविशेषद्वयं यथावत् यथाशास्त्रं अध्यापिपत् अध्यापितवान्। (णिजन्तस्याधिपूर्वस्य इङो लुङि रूपम्। क्षिप्नुमिति विद्यामित्रस्य विशेषणमिति केचित्)। एनमिति इदमस्समानार्थकस्य एनशब्दस्य रूपम् ॥ २१ ॥

न केवलं दैवेन किन्तु वाह्येनाप्युपायेन तस्य अजेयत्वं प्रति-

नोत्तरे प्रतिपत्तव्यो त्वत्तुल्यो वा भविष्यति ।
एतद्विद्याद्वयं प्राप्य यशश्चाप्ययमाप्स्यसि ॥
बलामतिबलाश्चैव ज्ञानविज्ञानमातरौ ।
क्षुत्पिपासे च राम त्वां नात्यर्थं पीड़यिष्यतः ॥
जयश्च दुर्गकान्तारप्रदेशेष्वटवीषु च ।
ख्यातां त्रिषु लोकेषु गमिष्यसि च राघव ॥
पितामहसुते ह्येते विद्ये चायुर्वलावहे ।
पात्रं त्वमसि काकुत्स्थ विद्ययोर्यद्गुणेऽनयोः ॥
स्वभावजैर्गुणैर्दिव्यैः कर्मजैर्बहुलैर्हतः ।
भूयस्तव गुणोत्कर्षमेते विद्ये करिष्यतः ॥
ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ।
प्रतिजग्राह ते विद्ये विश्वामित्रात् तपोधनात् ॥

Adikanda, Chapter xxv.

ददौ बधाय चणदाचराणां
तस्मै मुनिः श्रेयसि जागरूकः ॥ २२ ॥
तं विप्रदर्शं कृतघातयत्ना
यान्तं वने रात्रिचरी डुढौके।
जिघांसुवेदं धृतभासुरास्त्रः
तां ताड़काख्यां निजघान रामः ॥ २३ ॥

पादितमित्याह आयोधने इति। श्रेयसि तत्कल्याणे जागरूकः सावधानोमुनिः चणदाचराणां निशाचराणां राचसानां बधाय निधनार्थं अभ्यर्णमहाहवाय आसन्नतुमुलसंग्रामाय तस्मै रामाय। आह्वयन्ते योद्धारोऽस्मिन् युद्धायेति आहवः, (आङ्पूर्वकात् ह्वयतेः अप्। अभ्यर्ण इति (अभिपूर्व्वादर्द्द धातोः क्तः निपातनात् साधु)। आयुध्यन्ते अस्मिन् इति आयोधनं संग्रामः तस्मिन् स्थायुकं स्थितिकरणशीलं अभङ्गुरं जयावहत्वादिति भावः अतएव अवन्ध्यं अव्यथामोचत्वात् अमोघं अस्त्रजातं अस्त्रसमूहं ददौ ॥ २२ ॥

तमिति। सर्व्वान् विप्रान् दृष्ट्वा विप्रदर्शम्। "कर्म्मणि दृशविदोः साकल्ये" इति णमुल्। रामादीन् सर्व्वानेव विप्रान् मन्यमानेत्यर्थः। कृतघातयत्ना कृतमारणाभियोगा रात्रिचरी वने यान्तं तं रामं डुढौके आससाद। (ढौकधातोर्गत्यर्थात् लिट्)। जिघांसुं विदित्वा जिघांसुवेदं, पूर्व्ववत् णमुल। हन्तुमिच्छुरियमिति ज्ञात्वा धृतं गृहीतं भासुरं दीप्रमस्त्रं येन

अथालुलोके हुतधूमकेतु-
शिखाञ्जनस्निग्धसमृद्धशाखम् ।
तपोवनं प्राध्ययनाभिभूत-
समुच्चरच्चारुपतत्त्रिशिञ्जम् ॥ २४ ॥

क्षुद्रान् न जक्षुर्हरिणान् मृगेन्द्राः
विशश्वसे पक्षिगणैः समन्तात् ।

स तथोक्तः रामः अपि ताडकाख्यां ताड़काभिधानां तां निशाचरीं निजघान निहतवान् हन्तेर्लिट् ॥ २३ ॥

अथेति । अथ राक्षसीं हत्वा रामः हुतो यो धूमकेतुरग्निः तस्य शिखा अर्चिः तस्याः अञ्जनं तेन स्निग्धा मसृणीकृताः सान्द्रीकृता वा । "स्निग्धन्तु मसृणे सान्द्रे" इत्यमरः । समृद्धाः फलपुष्पसम्पदन्विताश्च शाखाः यस्य तत् तथोक्तम् । तथा प्राध्ययनेन वेदपाठेन अभिभूता तिरस्कृता समुच्चरन्ती समुद्गच्छन्ती चार्व्वी श्रुतिसुखा पतत्त्रिणां पक्षिणां शिञ्जा अस्फुटशब्दः यत्र तत् तथोक्तं तपोवनं आलुलोके । अग्रतो ददर्श । यद्यपि धूमकेतुशब्द उत्पातविशेषे रूढ़स्तथापि धूमः केतुश्चिह्नमनुमानसाधनं यस्येति योगादनलार्थे वर्त्तते ॥ २४ ॥

क्षुद्रानिति । तत्र तपोवने मृगेन्द्राः सिंहाः क्षुद्रान् हीनबलान् हरिणान् न जक्षुः भक्षयामासुः । (अत्तेर्लिटि रूपम् अदो घसादेशः)। पक्षिगणैः काकोलूकादिभिर्जातिविरोधिभिः शकुन्तैः समन्तात् सर्व्वत्र विशश्वसे विश्वस्तम् भावे लिट् । पर-

नंनम्यमानाः फलदित्सयेव
चकाशिरे तत्र लता विलोलाः ॥ २५ ॥

अपूपुजन् विष्टरपाद्यमाल्यैः
आतिथ्यनिष्णा वनवासिमुख्याः ।
प्रत्यग्रहीष्टां मधुपर्कमिश्रं
तावासनादि च्चितिपालपुत्रौ ॥ २६ ॥

दैत्याभिभूतस्य युवामवोढं
मग्नस्य दोर्भिर्भुवनस्य भारम् ।

स्वरादशङ्कमानैः स्थितमित्यर्थः। तपोवनमहिम्ना तत्र ऐकान्ततोहिंसाराहित्यमासीदिति भावः। विलोला वायुविधूनिता लताः फलानां दित्सा दानेच्छा तया इव मुनिभ्यः फलानि प्रदातुमिव नंनम्यमाना अतिशयेन अवनम्रा भवन्त्यः। (नमतेर्यङ् ततः शानच्।) चकाशिरे शुशुभिरे ॥ २५ ॥

अपूपुजन्निति। आतिथ्ये अतिथिसत्कारे निष्णाः कुशलाः, (निपूर्व्वकात् स्नाधातोः कः,) "निनदीभ्यां स्नातेः कौशले" इति षत्वम्। वनवासिषु मुख्याः श्रेष्ठाः मुनिवर्य्या इत्यर्थः। विष्टरपाद्यमाल्यैः कुशासनपादार्थोदकस्रग्भिः अपूपुजन् पूजितवन्तः ताविति शेषः। तौ च्चितिपालपुत्रौ राजकुमारौ मधुपर्केण मिश्रं युक्तं तेन सह इत्यर्थः आसनादि प्रत्यग्रहीष्टां स्वीचक्रतुः, आंपूर्व्वकात् ग्रहेर्लुङ ॥ २६ ॥

दैत्येति। युवां नरनारायणरूपिणौ भवन्तौ, दितेरपत्यानि

हवींषि सम्प्रत्यपि रक्षतं तौ
तपोधनैरित्यमभाषिषाताम् ॥ २७ ॥
तान् प्रत्यवादीदथ राघवोऽपि
यथेप्सितं प्रस्तुत कर्म्म धर्म्म्यम् ।
तपोमरुद्भिर्भवतां शराग्निः
संधुक्ष्यतां नोऽरिसमिन्धनेषु ॥ २८ ॥

दैत्यास्तैरभिभूतस्य उपप्लुतस्य मग्नस्य नष्टप्रायस्य भुवनस्य भारं दोर्भिर्भुजैर्भुजबलेन अवोढ़ं धारितवन्तौ । वहेर्लुङ । (पुरा किल हिरण्याक्षादिभिरुपद्रुतं सङ्कटमापन्नं भूमण्डलमुद्धृत्य भवद्भ्यां स्वभुजवीर्य्यं प्रख्यापितमित्यर्थः)। सम्प्रत्यपि अधुनापि हवींषि अस्माकं हवनीयानि मारीचादिभिरुपहन्यमानानीति शेषः । रक्षतं प्रार्थनायां लोट्, इत्थं तौ क्षितिपालपुत्रौ तप एव धनं येषां तैस्तपोवीर्य्यवद्भिर्मुनिभिरभाषिषातां भाषितौ । भाषेः कर्मणि लुङ् ॥ २७ ॥

तानिति । अथ रघोरपत्यं राघवः रामोऽपि यूयं ईप्सितमनतिक्रम्य यथेप्सितं यथेच्छं धर्म्मादनपेतं धर्म्म्यं कर्म्म यागादि प्रस्तुत प्रारभध्वं । (प्रपूर्व्वात् प्रारम्भार्थकात् स्तौतेः नियोगकरणे लोट्, मध्यमपुरुषबहुवचनम् ।) नोऽस्माकं शराग्निः भवतां तपांसि एव मरुतस्तैस्तथोक्तैः करणभूतैः (समिध्यते यैस्तानि समिन्धनानि दाह्यद्रव्याणि अरयः शत्रव एव समिन्धनानि तेषु संधुक्ष्यतां दीप्यताम्। इति तान् तपोधनान् प्रत्यवादीत् प्रत्युक्तवान्।

6,

प्रतुष्टुवुः कर्म्म ततः प्रक्लृप्तैः
ते यज्ञियैर्द्रव्यगणैर्यथावत् ।
दक्षिण्यदिष्टं कृतमार्त्विजीनैः
तद् यातुधानैश्चिचिते प्रसर्पत् ॥ २९ ॥
आपिङ्गरुक्षोर्द्ध्वशिरस्यबालैः
शिरालजङ्घैर्गिरिकूटदघ्नैः ।

भवन्तो यागमारभन्तां, यदि यातुधानास्तमुपहन्तुमागच्छन्ति, तदा तान् हनिष्यामीति रामस्तेभ्यः प्रतिशुश्राव इत्यर्थः ॥२८॥

प्रतुष्टुवुरिति । ततो रामवचनान्तरं ते मुनयः दक्षिणां अर्हन्तीति दक्षिण्या ब्रह्मत्वेनारोपिताः महर्षयः तैर्दिष्टं कथितं प्रदर्शितं, ऋतौ यजन्तीति ऋत्विजः (यजेःक्विप्) ऋत्विजां कर्म्म आर्त्विजं तस्मिन् निपुणा आर्त्विजीनास्तैः कृतमनुष्ठितं कर्म्म यागादि प्रक्लृप्तैः सम्भृतैः यज्ञाय हितानि यज्ञियानि तैर्द्रव्यगणैः हवनीयवस्तुजातैः करणैः यथावत् यथाविधि प्रतुष्टुवुरारब्धवन्तः । ततः प्रसर्पत् वृद्धिं गच्छत् तत् कर्म्म यातुधानैः राक्षसैः चिचिते ज्ञातम् । चितेः कर्म्मणि लिट् । यदा खलु आरब्धं कर्म्म ववृधे, तदैव तत् सर्व्वं रक्षोभिरुपलब्धमभूदित्यर्थः ॥ २९॥

आपिङ्गेति । ततः यज्ञारम्भज्ञानानन्तरं आपिङ्गा विद्युदिव ईषत्कपिलाः रुक्षाः स्नेहाभावादमसृणा ऊर्द्ध्वा ऊर्द्ध्वं प्रसृताः शिरसि भवाः शिरस्या बालाः येषां तैः तथोक्तैः । शिराः सन्ति एषामिति शिराला जङ्घाः येषां तैः शिरालजङ्घैः । गिरि-

ततः क्षपाटैः पृथुपिङ्गलाक्षैः
खं प्राव्रुषेण्यैरिव चानशेऽब्दैः ॥ ३० ॥
अधिज्यचापः स्थिरबाहुमुष्टिः
उदञ्चिताक्षोऽञ्चितदक्षिणोरुः ।
तान् लक्ष्मणः सन्नतवामजङ्घो
जघान शुद्धेषुरमन्दकर्षी ॥ ३१ ॥

कूटदघ्नैः गिरिशृङ्गप्रमाणैः । प्रमाणे दघ्नच् । "कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्" इत्यमरः । पृथूनि पिङ्गलानि अक्षीणि येषां तैः क्षपायां रात्रौ अटन्ति चरन्ति ये ते क्षपाटास्तैः निशाचरैः प्राव्रुषि वर्षासु भवैः प्राव्रुषेण्यैः अब्दैर्मेघैरिव खं आकाशं आनशे व्याप्तम् । अश्नोतेः कर्मणि लिट् । चकारोऽत्र वाक्यालङ्कारार्थः । न केवलं चिचिते आनशे च इति वा चकारार्थः ॥३०॥

अधिज्यचाप इति । ज्यामधिगतः अधिज्यः समौर्वीकः, यद्वा अधिरूढा ज्या गुणो यत्र स अधिज्यः आरोपितगुणः चापः धनुः यस्य स तथोक्तः । स्थिरबाहुमुष्टिः निश्चलभुजमुष्टिः स्थिरबाहुमुष्टित्वात् अव्यर्थसन्धानोऽयममोघास्त्र इति ध्वन्यते । उदञ्चिते उत्क्षिप्ते अक्षिणी यस्य स उदञ्चिताक्ष आकाशस्थापितदृष्टिरित्यर्थः । अञ्चितः पश्चादाकुञ्चितो दक्षिणोरुर्येन स तथोक्तः । सन्नता अग्रतः समावर्जिता प्रसारिता इति यावत् वामजङ्घा यस्य स सन्नतवामजङ्घः प्रत्यालीढाख्यस्थानके स्थित इत्यर्थः(१) ।

(1) See Mallinatha's commentary on the 52 nd stanza of Raghuvansa, canto III.

गाधेयदिष्टं विरसं रसन्तं
रामोऽपि मायाचनमस्त्रचुञ्चुः ।
स्थास्नुं रणे स्मेरमुखो जगाद
मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थम् ॥ ३२ ॥
आत्मम्भरिस्त्वं पिशितैर्नराणां
फलेग्रहीन् हंसि वनस्पतीनाम् ।

शुद्धेषुः शितसायकः अमन्दं दृढं कृष्टुं शीलमस्य स अमन्दकर्षी कर्णान्ताकृष्टचापः लक्ष्मणः तान् निशाचरान् जघान हतवान् ॥ ३१ ॥

गाधेयेति । अस्त्रैः ख्यातः अस्त्रचुञ्चुः चुञ्चुप्रत्ययः, रामोऽपि रामस्य पूर्व्वोक्तसमुच्चयार्थोऽपिशब्दः । स्मेरमुखो मन्दहासयुक्ताननः सन् तस्याक्षुब्धचित्तत्वादिति भावः । गाधेरपत्यं पुमान् गाधेयो विश्वामित्रस्तेन दिष्टं कथितं विरसं कर्कशं यथा तथा रसन्तं क्रोशन्तं मायाचनं मायया ख्यातम् । वित्ते चुञ्चुचणौ इति चनः । रणे स्थास्नुं स्थितिशीलं तस्य सेनापतित्वेन पौरुषातिशयादिति भावः । मारीचं ताड़कासुतं महार्थं गुर्व्वर्थप्रतिपादकं वचनं वक्ष्यमाणरूपमुच्चैरनीचैर्जगाद उक्तवान् ॥ ३२ ॥

आत्मम्भरिरिति । नराणां पिशितैर्मांसैः आत्मानं बिभर्त्ति इति आत्मम्भरिस्त्वं वनस्पतीनां वृक्षाणां फलानि गृह्णन्ति जीविकार्थमाददते ये ते फलेग्रहयस्तान् मुनीन् । (आत्मम्भरिफलेग्रहिशब्दौ निपातनात् सिद्धौ) । हंसि मारयसि । येषां

श्वौवस्तिकत्वं विभवा न येषां
व्रजन्ति तेषां दयसे न कस्मात् ॥ ३३ ॥
अद्मो द्विजान् देवयजीन् निहन्मः
कुर्म्मः पुरं प्रेतनराधिवासम् ।
धर्म्मो ह्ययं दाशरथे निजो नः
नैवाध्यकारिष्महि वेदवृत्ते ॥ ३४ ॥

विभवाः पार्थिवसम्पत्तयः श्वोभवितार इति श्वौवस्तिका श्वसस्तुट्चेति ठञ् तुड़ागमश्च । तेषां भावः श्वौवस्तिकत्वं भाविदिनस्थायित्वं न व्रजन्ति, तेषां कथं न दयसे सुतरां दयितुमर्हसीति भावः । अधीगर्थदयेशामिति कर्म्मणि षष्ठी ॥ ३३ ॥

नहि दयालुत्वमस्माकं धर्म इत्याह अद्म इति । द्विजान् ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यान् अद्मः भक्षयामः । देवान् यजन्ति आराधयन्ति ये ते तान् देवयजीन् याज्ञिकान् । यजतेरौणादिक इप्रत्ययः । निहन्मः मारयामः । (जासिनिप्रहणेत्यत्र सङ्घातविगृहीतविपर्य्यस्तग्रहणात् षष्ठी प्राप्तापि न भवति कर्म्मणः शेषत्वेनाविवक्षितत्वात् ।) पुरं नगरं बहुजनपूर्णमपि प्रेतनराधिवासं मृतमनुष्यवसतिं श्मशानतुल्यं कुर्मः । कस्मादेवं पापमाचरसीत्यत आह धर्म्मोह्ययमिति । हे दाशरथे दशरथनन्दन अयं द्विजादिद्रोहलक्षणः नः अस्माकं निजः आत्मीयो नित्यो धर्म आचारः । वयं वेदवृत्ते वेदविहितं वृत्तमिति मध्यपदलोपी समासः, वेदोक्ते कर्मणि अग्निहोत्रादौ नैव अध्य-

धर्म्मोऽस्ति सत्यं तव राक्षसायम्
अन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्म्मः ।
ब्रह्मद्विषस्ते प्रणिहन्मि येन
राजन्यवृत्तिर्धृतकार्म्मुकेषुः ॥ ३५ ॥

कारिष्महि अधिकृता विधात्रेति शेषः । अधिकरोतेः कर्मणि लुङ । योहि वैदिको धर्मः स द्विजादीनामुक्तः अस्माकन्तु राक्षसानां नरशोणितोचितानां वेदोनानुसर्त्तव्य इति तात्पर्य्यार्थः ॥३४॥

धर्म इति । रक्ष्यते हविरस्मादिति रक्षः अपादाने अस् । रक्ष एव राक्षसः । स्वार्थे अण् । स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्त इति पुंस्त्वम् । हे राक्षस यज्ञद्रोहिन् तव अयं धर्मः पराभिद्रोहलक्षणः अस्ति सत्यं असंशयं भवत्येव । ममापि तु अन्यः अस्मात् पृथग्रूपो दुष्टनिग्रहात्मको धर्म्मो व्यतिस्ते व्यतिभवते । यथा तवायं धर्मस्तथा ममापि अनीदृशः कश्चित् धर्म्मो विद्यते इत्यर्थः । (व्यतीहारे अस्तेरात्मनेपदमकारलोपश्चापि, व्यतीहारश्च परस्परमेकजातीयक्रियाकरणम्)। येन धर्महेतुना (राज्ञः अपत्यानि राजन्याः क्षत्रियाः तेषां वृत्तिराचारो यस्य स राजन्यवृत्तिः दुष्टनिग्रहव्यवसायः अतएव धृतकार्मुकेषुः उपात्तधनुर्बाणः अहं ब्रह्मद्विषो वेदद्वेषिणस्ते तव प्रणिहन्मि त्वां हनिष्यामि । वर्त्तमानसामीप्ये लट् । जासिनिप्रहणेति कर्मणि षष्ठी ॥ ३५ ॥

इत्थं प्रवादं युधि संप्रहारं
प्रचक्रतू रामनिशाविहारौ ।
तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ
वाणेन रक्षः प्रधनान्निरास्थत् ॥ ३६ ॥
जग्मुः प्रसादं द्विजमानसानि
द्यौर्वर्षुका पुष्पचयं बभूव ।

इत्थमिति । निशायां विहारो यस्य स निशाविहारो निशाचरो मारीचः रामश्च निशाविहारश्च तौ इत्थं पूर्व्वोक्तप्रकारः प्रवादः वाक्कलहो यत्र तं इत्थम्प्रवादं संप्रहारं संग्रामं युध्यन्ते अस्मिन्निति युधि रणभूमौ प्रचक्रतुः वाग्युद्धानन्तरं आयुधैः युयुधाते इत्यर्थः । अथ रघूणां रघुवंश्यानां नन्दनो नन्दयिता रामः रक्षः मारीचं तृणाय मत्वा तृणवत् लघुरयं निशाचर इति तं अवगणय्य । "मन्यकर्म्मण्यनादरे" इति चतुर्थी । वाणेन एकेनैव मार्गणेन प्रधनात् संग्रामात् निरास्थत् दूरमपनीतवान् ॥ ३६ ॥

जग्मुरिति । द्विजानां मानसानि द्विजमानसानि प्रसादं अव्याकुलत्वं जग्मुर्गतानि यज्ञद्रुहां निरासादिति भावः । द्यौः स्वर्लोकः पुष्पचयं वर्षुका बभूव भवति स्म . वर्षतीति वर्षुका, वृषिलंषपतेत्यादिना उकञ् न लोकेति षष्ठीनिषेधः । यज्ञद्रुहामुच्छेदे यज्ञांशभागिभिः देवैः पुष्पवृष्ट्या तयोरभिनन्दनमुचितमिति भावः । इज्या यागः । यजतेर्भावे

निर्व्याजमिज्या ववृते वचश्च
भूयो बभाषे मुनिना कुमारः ॥ ३७ ॥

महीय्यमाना भवतातिमात्रं
सुराध्वरे घस्मरजित्वरेण ।
दिवोऽपि वज्रायुधभूषणायाः
ह्रिणीयते वीरवती न भूमिः ॥ ३८ ॥

बलिर्बबन्धे जलधिर्ममन्थे
जह्रेऽमृतं दैत्यकुलं विजिग्ये ।

क्यप् ततः स्त्रियामाप् । निर्व्याजं निर्विघ्नं ववृते अनुष्ठितौबभूव । मुनिना कौशिकेन च कुमारो रामो भूयः पुनरपि वचः वक्ष्यमाणं वाक्यं बभाषे उक्तः ॥ ३७ ॥

महीय्यमानेति । सुरान् उद्दिश्य यः अध्वरो यज्ञस्तस्मिन् घस्मराणां अदनशीलानां उपद्रोहिणां जित्वरेण अभिभाविना । (घसेः क्मरच् जयतेश्च क्वरप्)। भवता अतिमात्रं अत्यर्थं महीय्यमाना सम्यक्पालनात् पूज्यमाना वीरवती भवदधिष्ठानादिति भावः भूमिः पृथिवी वज्रायुधभूषणाया महेन्द्रालङ्कृताया दिवः स्वर्गस्यापि न ह्रिणीयते न लज्जते प्रत्युत प्रतिस्पर्द्धते इति भावः। महीह्रिणीङेति कण्ड्वादिगणपठितत्वात् यक् ततः शानच् ॥ ३८ ॥

बलिरिति । येन भवता वामनावस्थायां बलिर्विरोचनसुतो बबन्धे बद्धः स्वर्गराज्यात् भ्रंशयित्वा पाताले सन्निधापितः

कल्पान्तदुःस्था वसुधा तथोहे
येनैष भारोऽतिगुरुर्न तस्य ॥ ३८ ॥
इति ब्रुवाणो मधुरं हितञ्च
तमाञ्जिहत् मैथिलयज्ञभूमिम् ।
रामं मुनिः प्रीतमना मखान्ते
यशांसि राज्ञां निजिघृक्षयिष्यन् ॥ ४० ॥

जलधिर्ममन्थे मथितः, अमृतं जह्रे मोहिनीरूपेणासुरान् विभ्राम्य हृतं, दैत्यकुलं विजिग्ये अनेकधा विजितं, तथा कल्पान्तदुःस्था प्रलयजलधिमग्ना वसुधा पृथ्वी वराहाव-तारेण उद्धृता । तस्य भवतः एष अस्मद्यज्ञरक्षणात्मको भारः अतिगुरुर्दुर्भरो न भवति । सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतोः साक्षात् परमेष्ठिनस्ते कियानयं भार इति भावः ॥ ३८ ॥

इतीति । इति अनेन प्रकारेण मधुरं श्रोत्रसुखं मनोहा-रीत्यर्थः हितं पथ्यञ्च ब्रुवाणः कथयन् प्रीतमनाः यज्ञद्रुहामभि-भवात् हृष्टचित्तः स मुनिः मखान्ते यज्ञकर्मावसाने राज्ञां यशांसि शूरत्वकीर्त्तिं निजिघृक्षयिष्यन् निग्रहीतुमेषयिष्यन् रामं स्ववीर्य्यख्यापनेन वीरम्मन्यानां नृपाणां भुजार्ज्जितां ख्यातिं तिरस्कर्त्तुं प्रवर्त्तयिष्यामीति कृतमनोरथः सन्नित्यर्थः । निपूर्व्वात् ग्रहधातोः सनि कृते णिच् ततः स्यत्प्रत्ययः । तं रामं मिथिलानां राजा मैथिलस्तस्य यज्ञभूमिं आञ्जिहत् गमयति स्म । अहि गत्यामिति धातोर्णिजन्तस्य लुङि रूपम् ॥ ४० ॥

7.

इतः स्म मित्रावरुणौ किमेतौ
किमश्विनौ सोमरसं पिपासू ।
जनं समस्तं जनकाश्रमस्थं
रूपेण तावौजिहतां नृसिंहौ ॥ ४१ ॥
अजिग्रहत् तं जनको धनुस्तत्
येनार्दिदत् दैत्यपुरं पिनाकी ।

इत इति। एतौ अत्रागतौ युवानौ किं सोमरसं सोमलतानिष्कृष्टं यज्ञियं पानीयविशेषं पिपासू पातुमिच्छू मित्रावरुणौ आदित्यवरुणौ। देवताद्वन्द्वे इत्यानङ्। उत किं तादृशौ सोमरसं पिपासू अश्विनौ अश्विनीकुमारौ इतः स्म इमां यज्ञभूमिं प्राप्तौ। एतौ स्म इति पाठे एतौ आगतौ, स्मशब्दः पादपूरणार्थकः। इति अनेन प्रकारेण नरौ सिंहौ इव नृसिंहौ मनुष्यश्रेष्ठौ तौ रामलक्ष्मणौ रूपेण कान्तिविशेषेण जनकाश्रमस्थं समस्तं जनं यज्ञदर्शनार्थं जनकसद्मनि समागतं तावन्तमपि लोकं औजिहतां वितर्कं कारितवन्तौ। ऊह वितर्के इत्यस्मात् णिजन्तात् लुङ्। रामलक्ष्मणयोः लोकोत्तरकान्तिमवलोक्य तत्र स्थिताः सर्व्वे जनाः इत्थं वितर्कयामासुरिति भावः ॥ ४१ ॥

अजिग्रहदिति। जनकः अस्य रामस्य बाह्वोर्बलं भुजवीर्य्यं जिज्ञासमानः ज्ञातुमिच्छन् सन्। "ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः" इत्यनेनात्मनेपदम्। तं रामं तत् धनुः अजिग्रहत् ग्राहयामास ग्रहेर्णिज-

जिज्ञासमानो बलमस्य बाह्वोः
हसन्नभाङ्क्षीत् रघुनन्दनस्तत् ॥ ४२ ॥
ततो नदीष्णान् पथिकान् गिरिज्ञान्
आह्वायकान् भूमिपतेरयोध्याम्।
दित्सुः सुतां योधहरैस्तुरङ्गैः
व्यसर्ज्जयत् मैथिलमर्त्त्यमुख्यः ॥ ४३ ॥

न्तात् लुङ ग्रहीतुमुवाच इत्यर्थः। येन धनुषा पिनाकी पिनाकनामकधनुष्पाणिः हरः दैत्यपुरं त्रिपुरासुरनगरं आर्द्दिदत् उत्सादितवान्। अर्द्दः स्वार्थिकणन्तात् लुङ्। ततः रघुनन्दनः हसन् स्मितं कुर्व्वन् तत् ग्रैवं धनुः अभाङ्क्षीत् बभञ्ज भञ्जेर्लुङ्। क्लेशं विनैव लीलया द्विधा चकार इत्यर्थः। "अजिग्रहत् बोधितवान् अनेन धनुषा त्रिपुरं दग्धम्" इति जयमङ्गलेन व्याख्यातम्। ग्रहेरादानार्थकस्य प्रयोज्यकर्त्तुः कर्म्मत्वानियमात् पाणिनीयैरियं कष्टकल्पना क्रियते, मुग्धबोधमते तु तस्य पृथग्ग्रहणात् सर्वमवदातमित्यनुसन्धेयम् ॥ ४२ ॥

तत इति। ततो धनुर्भङ्गानन्तरं मिथिलायां भवाः मैथिलाः। म्रियन्ते प्राणिनो अस्मिन्निति मर्त्त्यो भूलोकस्तत्र भवा मर्त्त्या मनुष्याः। मैथिला ये मनुष्यास्तेषां मुख्यः श्रेष्ठो राजा जनकः सुतां दित्सुः, ददातेः सन्, सत्यात्रे प्रतिपादयितुमिच्छुः सन् नद्यां स्नान्तीति तान् नदीष्णान् नदीज्ञान्। नदीष्णो नदीज्ञ इति पुरुषोत्तमः, स्नातेः कः, निनदीभ्यां स्नाते-

क्षिप्रं ततोऽध्वन्यतुरङ्गयायी
यविष्ठवद्वृद्धतमोऽपि राजा ।
आख्यायकेभ्यः श्रुतसूनुवृत्तिः
अग्लानयानो मिथिलामगच्छत् ॥ ४४ ॥
वृन्दिष्ठमाख्यौ वसुधाधिपानां
तं प्रेष्ठमेतं गुरुवद्गरिष्ठम् ।

रिति षत्वम् । गिरिं जानन्तीति गिरिज्ञास्तान् कुत्र देशे कीदृशी नदी कीदृशो वा गिरिरस्तीति जानतः अतएव पथिकान् पथिकुशलान् भूमिपतेर्दशरथस्य आह्वयन्तीति आह्वायका निमन्त्रणकारिदूतास्तान् योधहरैः सैनिकवहनोचितैस्तुरङ्गैः क्षिप्रगामिभिरश्वैः अयोध्यां व्यसर्जयत् प्रेरयामास ॥ ४३ ॥

क्षिप्रमिति । ततः आख्यान्तीति आख्यायका दूतास्तेभ्यः श्रुता सूनो रामस्य वृत्तिर्हरधनुर्भङ्गाद्यवदानं येन तथोक्तः । अध्वानं अलङ्गामिनो अध्वन्या ये तुरङ्गमास्तैः यातीति अध्वन्यतुरङ्गयायी अग्लानं अक्लिष्टं यानं यस्य स अग्लानयानः कुत्रचिदपि पथि ग्लानिवशात् निवृत्तगतिरसौ नासीदित्यर्थः । राजा वृद्धतमोऽपि यविष्ठवत् युवतम इव क्षिप्रं द्रुतं मिथिलां अगच्छत् प्राप ॥ ४४ ॥

वृन्दिष्ठमिति । वंहिष्टा बहुलतमा कीर्त्तिर्यस्य स जनकः वसुधाधिपानां वृन्दिष्ठं वृन्दारकतमं प्रशस्ततममित्यर्थः । प्रेष्ठं प्रियतमं वैवाहिकसम्बन्धवशादिति भावः । गुरुवत् पितृवत्

सदृङ्महान्तं सुकृताधिवासं
वंहिष्ठकीर्त्तिर्यशसा वरिष्ठम् ॥ ४५ ॥
त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्तम्
अध्यासयन्नासनमेकमिन्द्रः।
विवेकदृश्वत्वमगात् सुराणां
तं मैथिलो वाक्यमिदं बभाषे ॥ ४६ ॥

गरिष्ठं पूज्यतमम् तस्य वयोज्येष्ठत्वात्। "गुरुस्तु गीष्पती श्रेष्ठे गुरुः पितरि दुर्भरे" इत्यमरः। सदृशां समानप्रतिपत्तियुक्तानां नृपानां मध्ये महान्तं महाशयं सुकृताधिवासं पुण्यनिलयं यशसा वरिष्ठं श्रेष्ठं एतं आगतं इणधातोः क्तः तं दशरथं आर्चीत् सभाजयामास। सर्वत्र बहूनामेकोत्कर्षे इष्टादेशः सदृङ्महान्तमित्यत्र सदृक् अभिजनादिभिस्तुल्यो जनकः महान्तं महानुभावानां मध्ये महान्तं दशरथमिति वा व्याख्यानम् ॥ ४५ ॥

त्रिवर्गेति। असौ इन्द्रः त्रिवर्गस्य धर्म्मार्थकामरूपस्य पारीणं पारशब्दात् नीनः पारदृश्वानं धर्म्मार्थकामेषु परां काष्ठामापद्यमानं इत्यर्थः भवन्तं एकं आसनं अध्यासयन् आरोपयन् सुराणां मध्ये विवेकं दृष्टवान् विवेकदृश्वा। दृशेः क्वनिप्। तस्य भावः विवेकदृश्वत्वं विवेकज्ञतां अगात् प्राप इणो लुङ्गादेशश्च। देवानां मध्ये भगवानाखण्डल एव विमृष्यकारी यदसौ भवन्तमेकासनारोपणेन सभाजयामास इति भावः। इदं वाक्यं मैथिलो जनकस्तं दशरथं बभाषे उवाच ॥ ४६ ॥

हिरण्मयी साललतेव जङ्गमा
च्युता दिवः स्थास्नुरिवाचिरप्रभा।
शशाङ्ककान्तेरधिदेवताकृतिः
सुता ददे तस्य सुताय मैथिली ॥ ४७ ॥
लब्धां ततो विश्वजनीनवृत्तिः
तामात्मनीनामुदवोढ़ रामः।

हिरण्मयीति। हिरण्मयी सुवर्णनिर्म्मिता मयटि हिरण्यस्य यलोपोनिपानात् जङ्गमा गमनशीला यङन्तात् गमेः पचाद्यच् सञ्चारिणी साललता सालवृक्षाश्रयिणी लता इव, एतेन रामस्य सालवृक्षतुल्यत्वं सूचितम्, दिवः अन्तरिक्षात् च्युता भूपतिता स्थास्नुः स्थितिशीला अचिरप्रभा विद्युदिव, तथा शशाङ्ककान्तेः चन्द्रद्युतेरधिदेवताकृतिः अधिष्ठातृदेवता इव सौम्याकारा सुता मैथिली मैथिलस्य अपत्यं स्त्री, यद्वा मैथिल-भूभागे यज्ञभूमौ जाता अयोनिसम्भवा लक्ष्मीरूपेति बोध्यम्। सीता तस्य दशरथस्य सुताय रामाय ददे दत्ता जनकेनेति शेषः। साललता स्थावरा जानकी तु जङ्गमा, तड़ित् चञ्चला सा तु अचञ्चला, इत्युभयत्रापि व्यतिरेको व्यज्यते। अत्र रामस्य जेष्ठत्वात् तस्यैव कविना परिणयो वर्णितः न शेषाणां तेनात्रैव लक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना अपि यथाक्रमसुर्मिलामाण्डवीश्रुतकीर्त्तीनां पाणीन् जगृहुरिति बोद्धव्यम् ॥ ४७ ॥

लब्धामिति। ततः सम्प्रदानानन्तरं विश्वजनाय हिता विश्वजनीना, तादृशी वृत्तिर्यस्य स रामः लब्धां प्राप्तां सती

सद्रत्नमुक्ताफलभर्म्मभूषां
संवंहयन्तीं रघुवंशलक्ष्मीम् ॥ ४८ ॥
सुप्रातमासादितसम्प्रदं तत्
वन्दारुभिः संस्तुतमभ्ययोध्यम्।
अश्वीयराजन्यकहास्तिकाढ्यम्
अगात् सराजं बलमध्वनीनम् ॥ ४९ ॥

शोभना विद्यमाना वा रत्नानां मुक्ताफलादीनां भर्म्मणां सुवर्णानां च भूषा भूषणं यस्याः सा तथोक्ता, रघुवंशलक्ष्मीं रघुवंश्यानां राजश्रियं संवंहयन्तीं संबहुलामतिस्थिरां कुर्व्वतीम्। (बहुलशब्दस्य णिचिक्कते वंहादेशः ततः शतृ)। आत्मनीनां आत्मने हितां तां मैथिलीं उदवोढ़ परिणीतवान्। (क्रियाफलविवक्षया आत्मनेपदम्)॥ ४८ ॥

सुप्रातमिति। शोभनं निरुपद्रवत्वात् रमणीयं प्रातर्दिनमुखं यस्य तत् सुप्रातम्। समासान्तष्टिलोपश्च निपात्यते। आसादितसम्प्रदं प्राप्तहर्षं वन्दारुभिः स्तुतिपाठकैः संस्तुतं कृतस्तवं अभ्ययोध्यं अयोध्याभिमुखं "अभिप्रती आभिमुख्ये" इति अव्ययीभावः। (अश्वानां समूहो अश्वीयं राजन्यानां क्षत्रियाणां समूहः राजन्यकम् हस्तिनां समूहो हास्तिकं तैः आढ्यमुपचितं) सह राज्ञेति सराजं साकल्यवचने यौगपद्ये वा अव्ययीभावः। अध्वनीनं अध्वानमलंगामीति अध्वनीनं तत् बलं दशरथस्य सैन्यं अगात् जनकनगरात् प्रतस्थे इणोलुङ ॥ ४९ ॥

विशङ्कटो वक्षसि बाणपाणिः
सम्पन्नतालद्वयसः पुरस्तात् ।
भीष्मो धनुष्मानुपजान्वरत्निः
ऐतिस्म रामं पथि जामदग्न्यः ॥ ५० ॥
उच्चैरसौ राघवमाह्वतेदं
धनुः सबाणं कुरु मातियासीः ।

विशङ्कट इति । वक्षसि विशङ्कटः उरसि "वः शालच्छ-ङ्कटचौ" इति शङ्कटच् । विशालो व्यूढोरस्क इत्यर्थः । बाणः पाणावस्य इति बाणपाणिः । प्रहरणार्थेभ्य इत्यादिना सप्तम्य-न्तस्य परनिपातः । सम्पन्नः सम्यगुत्पन्नो विशाल इति यावत् यस्तालद्वयः तत्परिमाणकः सम्पन्नतालद्वयसः । "प्रमाणे द्वयसच्" । भीष्मः भयङ्कराकारः भीषातोरौणादिको मक्, धनुष्मान् प्रशस्तधनुर्धारी जानुनोः समीपमुपजानु अरत्नि-र्हस्तो यस्य स तथोक्तः आजानुलम्बितबाहुरित्यर्थः । "अर-त्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना" इत्यमरः । "रत्नरत्नी स्त्रियौ हस्तौ बद्धमुष्टितताङ्गुलौ" इत्यमरमाला च । जमदग्नेरपत्यं पुमान् जामदग्न्यः परशुरामः पथि रामं पुरस्तात् पुरतः ऐतिस्म आससाद ॥ ५० ॥

उच्चैरिति । असौ जामदग्न्यः राघवं उच्चैः महता ध्वनिना आह्वत आह्वतवान् स्पर्धते स्म । "स्पर्धायामाङ" इत्यात्मनेपदं आह्वयतेर्लुङि रूपम् । कथमाह्वतेत्याह । इदं मद्धस्तस्थितं

पराक्रमज्ञः प्रियसन्ततिस्तं
नम्रः क्षितीन्द्रोऽनुनिनीषुरूचे ॥ ५१ ॥
अनेकशो निर्ज्जितराजकस्त्वं
पितॄनताप्सीर्नृपरक्ततोयैः।
संक्षिप्य संरम्भमसद्विपक्षं
काष्ठार्भकेऽस्मिन् तव राम रामे ॥ ५२ ॥

धनुः वैष्णवं शरासनं सबाणं शरसनाथं कुरु। धनुषि बाणमारोप्य युद्धाय सज्जीभवेत्यर्थः। मा अतियासीः न मामतिक्रम्य गच्छ। ततः पराक्रमज्ञः अनुभूतपूर्व्वपरशुरामवीर्य्यः प्रियसन्ततिः पुत्रवत्सलः स्नेहवशात् दुर्द्धर्षतेजसः क्षत्रकुलान्तकारिणो जामदग्न्यात् पुत्रस्यात्याहितमाशङ्कमानः इत्यर्थः। क्षितीन्द्रो दशरथः नम्रः प्रणतः सन् अनुनिनीषुः अनुनयं कर्त्तुमिच्छुस्तं ऊचे। कर्त्तुः क्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदम् ॥ ५१ ॥

अनेकश इति। अनेकशः त्रिःसप्तकृत्वः निर्जितराजकः अभिभूतराजसमूहः त्रिःसप्तकृत्वो निःक्षत्रियीकृतभूमण्डलस्त्वं नृपरक्ततोयैर्निहतभूपालशोणितरूपपयोभिः पितॄन् स्वधाभुजः अताप्सीः प्रीणितवान्। सम्प्रति न सन्तः न विद्यमाना विपक्षा यस्मिन् तम् संरम्भं कोपम्। "संरम्भः सम्भ्रमे कोपे" इत्यमरः। विपक्षाभावादनवसरोऽयं भवत्कोपस्येति भावः। संक्षिप्य उपसंहर। क्षिप्यतेर्दैवादिकात् लोट्। ननु रामोऽयं तव सूनुर्मे विपक्ष एव इतिचेदाह काष्ठेति। हे राम परशुरामे-

8.

अजीगणद्दाशरथं न वाक्यं
यदा स दर्पेण तदा कुमारः ।
धनुर्व्यकार्क्षीद् गुरुवाणगर्भं
लोकानलावीद्विजितांश्च तस्य ॥ ५३ ॥
जिते नृपारौ सुमनीभवन्ति
शब्दायमानान्यशनैरशङ्कम् ।

अस्मिन् अर्भके शिशौ रामे तव का आस्था को यत्नः । नायं ते तुल्यप्रतिद्वन्द्वी शिशुर्मे पुत्रकः अतोऽस्य यदि किञ्चिच्चापलमभवत् तत् क्षन्तव्यम् भवादृशैर्महानुभावैरिति भावः ॥ ५२ ॥

अजीगणदिति । स जामदग्न्यः दर्पेण गर्वात् यदा दशरथस्य इदं दाशरथं वाक्यं न अजीगणत् न गणितवान् प्रत्युत अवधीरितवानित्यर्थः । तदा एव अविलम्बेनेत्यर्थः कुमारो रामः गुरुर्वाणो गर्भे अभ्यन्तरे यस्य तत् तथोक्तं धनुः व्यकार्क्षीत् विशेषेण आकृष्टवान्, कृष आकर्षणे इत्यस्य लुङ् । ततस्तस्य विजितान् तपःप्रभावादिना वशीकृतान् लोकान् स्वर्लोकान् अलावीत् चिच्छेद, लुनातेर्लुङ् । वाणेन तस्य स्वर्गपथं रुरोध इत्यर्थः ॥५३॥

जिते इति । नृपारौ क्षत्रान्तकारिणि जामदग्न्ये जिते सति असुमनांसि सुमनांसि भवन्ति सुमनीभवन्ति । अभूततद्भावे च्विस्ततोऽन्त्यस्य लोपः निःशङ्कत्वात् प्रसन्नमनांसीत्यर्थः । अतः अशङ्कं निर्भयं अशनैरुच्चैः शब्दायमानानि जयध्वनिं कुर्वन्ति कानि सैन्यानि वृद्धस्य राज्ञो दशरथस्य अनुमते सति अनुमतौ

वृद्धस्य राज्ञोऽनुमते बलानि
जगाहिरेऽनेकमुखानि मार्गान् ॥ ५४ ॥

अथपुरुजवयोगान्नेदयद्दूरसंस्थं
दवयदतिरयेण प्राप्तमुर्व्वीं विभागम् ।

सत्यां अनुमतिं प्राप्येत्यर्थः। अनेकमुखानि पृथक् भूतत्वात् अनेकदलसंविभक्तानि सन्ति मार्गान् भिन्नान् पथः जगाहिरे आचक्रमुः। पूर्व्वं भयेन वर्त्तुलीभूतत्वात् अधुना तेषां पृथक् संविभक्तत्वं बहुत्वञ्च सङ्गच्छते। अतो बलानीति बहुवचनम् ॥ ५४ ॥

अथेति। अथ पूर्य्यते वर्द्धते इति पृधातोः कुप्रत्ययः। पुरुर्महान् यो जवोवेगस्तस्य योगात् सम्बन्धात् प्रकृष्टवेगवशात् दूरसंस्थं दूरवर्त्तिनमुर्व्वीविभागं भूभागं जनपदादिकं नेदयत् अन्तिकं कुर्व्वत् अन्तिकशब्दात् समीपवाचिनः तत् करोतीति निच्, नेदादेशश्च, ततः शत्प्रत्ययः, तथा प्राप्तं विषयीकृतं अधिगतमित्यर्थः उर्व्वीविभागं अतिरयेण वेगातिशयवशात् दवयत् दूरीकुर्वत्, दूरशब्दात् पूर्ववत् णिच् ततः शत्प्रत्ययः। क्लमरहितं ग्लानिमनापन्नं अतिहर्षात् क्लमातिशयं नानुभवत्, अचेतत् कियद्दूरमागतमित्यजानत् हर्षात् लङ्घितमपि अध्वानं न बुध्यमानमित्यर्थः। बलं दशरथसैन्यं न सन्ति रजांसि यस्यां सा नीरजाः अनीरजाः नीरजाः कारिता क्ष्मा भूमिर्यत्र सा तां नीरजीकारितक्ष्मां अचिरतजलसेकेन धूलिशून्यीकृतरथ्यां-

क्लमरहितमचेतन्नीरजीकारितक्ष्मां
बलमुपहितशोभां तूर्णमायादयोध्याम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीभट्टिकाव्ये सीतापरिणयोनाम
द्वितीयः सर्गः ।

इत्यर्थः । निर्पूर्वात् रजसः अभूततद्भावे च्विः सलोपश्च । उपहितशोभां छत्रध्वजपताकादिभिः कल्पितशोभां अयोध्यां राजधानीं तूर्णं त्वरितं आयात् आगतम्, आंपूर्वात् यातेर्लङ् । मालिनीवृत्तम् ॥ ५५ ॥

इति भट्टिटीकायां द्वितीयः सर्गः ।

———

तृतीयः सर्गः ।

बधेन संख्ये पिशिताशनानां
क्षत्रान्तकस्याभिभवेन चैव ।
आढ्यम्भविष्णुर्यशसा कुमारः
प्रियम्भविष्णुर्न स यस्य नासीत् ॥ १ ॥
ततः सुचेतीकृतपौरभृत्यः
राज्येऽभिषिक्तो सुतमित्यनीचैः ।

बधेनेति । संख्ये संग्रामे पिशितं मांसमशनं खाद्यं येषा-मिति तेषां राक्षसानामित्यर्थः बधेन निधनेन क्षत्रान्तकस्य क्षत्रियकुलकालरात्रेः परशुरामस्य अभिभवेन पराजयेन चैव उत्पन्नेरितिशेषः बधादिहेतुना वा यशसा कीर्त्या अनाढ्य आढ्यः सम्वृत्तः आढ्यम्भविष्णुः, "कर्त्तरि भुव" इति खिष्णुच् मुमा-गमश्च, कुमारो रामचन्द्रः यस्य प्रियम्भविष्णुः(यस्यापि प्राक् प्रियो न जातः पश्चादपि तथैव न प्रियो भूतः) स नासीत् न बभूव, सर्व्वेषामेव सुतरां प्रियो बभूवेति भावः ॥ १ ॥

तत इति । ततः प्रियम्भविष्णुताया अनन्तरं असुचेतसः सुचेतसः सम्पद्यमानाः पौरा भृत्याश्च यस्य स तथोक्तः । राक्षस-बधाय प्रोषितस्य रामस्य उत्कण्ठमानाः प्रजाः सम्प्रति जयलक्ष्मी-लाञ्छितं तं जानकीसहचरं प्रतिनिवृत्तं दृष्ट्वा सुप्रसन्नमनसः

आघोषयन् भूमिपतिः समस्तं
भूयोऽपि लोकं सुमनीचकार ॥ २ ॥
आदित्यदादीप्तकृशानुकल्पं
सिंहासनं तस्य स पादपीठम् ।
सन्तप्तचामीकरवल्गुवज्रं
विभागविन्यस्तमहार्घरत्नम् ॥ ३ ॥

सञ्जाताः इति भावः। भूमिपतिः राजा सुतं राज्ये यौवराज्ये अभिषेक्ष्ये अभिषिक्तं करिष्यामि। सिचेरुभयपदित्वादात्मनेपदम्। इति अनीचैः उच्चैराघोषयन् घोषणां कुर्व्वन् समस्तं लोकं सकलाः प्रजाः भूयोऽपि पुनरपि सुमनीचकार। बहुगुणसम्पन्नोऽयं कुमारो यौवराज्ये अभिषेक्ष्यते नवेति शङ्कामपनीय सकलानधिकमाह्लादयदिति तात्पर्य्यार्थः। सुचेतःसुमनसोः च्विप्रत्ययात् सकारलोपः। जयमङ्गलस्त्वाह [illegible]कमयं (दशरथः) सम्यक् पालयिष्यति न वेति असुचेतसः पौरा भृत्याश्च जाताः ते सम्यक् पालनात् सुचेतसः कृता येन स सुचेतीकृतपौरभृत्य इति ॥ २ ॥

आदिद्यदिति। स राजा इत्यध्याहर्त्तव्यम्। आदीप्तकृशानुकल्पं प्रज्वलितवह्निसन्निभं यतः (सन्तप्तानि अनलतापयोगात् विशुद्धानि चामीकराणि सुवर्णानि यस्मिन् तत् सन्तप्तचामीकरं वल्गूनि मनोहराणि वज्राणि हीरकाणि यस्मिन् तत् तथोक्तं सन्तप्तचामीकरञ्च तत् वल्गुवज्रञ्चेति सन्तप्तचामीकरवल्गुवज्रम्)।

प्रास्थापयत् पूगकृतान् स्वपोषं
पुष्टान् प्रयत्नाद्दृढगात्रबन्धान्।
सभर्म्मकुम्भान् पुरुषान् समन्तात्
पत्काषिणस्तीर्थजलार्थमाशु ॥ ४ ॥
उच्चाम्प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्
ध्वजान् बबन्धुर्मुमुचुः स्वधूपान्।

द्वयोरन्यतरस्य विशेषणत्वविवक्षायां कर्म्मधारयसमासः। तथा विभागेषु यथायथं विभक्तेषु स्थानेषु विन्यस्तानि सन्निवेशितानि महार्घाणि महामूल्यानि रत्नानि पद्मरागादीनि यत्र तत् विभागविन्यस्तमहार्घरत्नं सपादपीठं पादपीठान्वितं तस्य सिंहासनं आदिक्षत् निर्म्मातुमाज्ञापयामास। आदिशतेर्लुङ्॥३॥

प्रास्थापयदिति। अपूगाः पूगाः कृता इति पूगकृताः सङ्घीकृतास्तान्। श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनमिति समासः। स्वपोषं पुष्टान् स्वेन धनेन पुष्टानित्यर्थः। स्वे पुष इति णमुल्। दृढगात्रबन्धान् संयतशरीरान् भारोद्वहनार्थमिति भावः। सभर्म्मकुम्भान् सहेमकलसान् पादौ कषितुं शीलं येषां तान् पत्काषिणः पदातीनित्यर्थः। णिनि कृते पादस्य पदादेशः। पुरुषान् जनान् तीर्थजलार्थं अभिषेकार्थं तीर्थजलं आनेतुमित्यर्थः समन्तात् सर्व्वासु दिक्षु प्रयत्नात् आदरेण आशु क्षिप्रं प्रास्थापयत् प्रेषयामास। स इति शेषः॥ ४ ॥

उच्चामिति। राज्ञा दशरथेन अर्थेषु कार्येषु नियुक्तप

दिशश्च पुष्पैः स्वकरुर्विचित्रैः
अर्थेषु राज्ञा निपुणा नियुक्ताः ॥ ५ ॥
मातामहावासमुपेयिवांसं
मोहादपृष्ट्वा भरतं तदानीम् ।
तत् कैकयी सोढुमशक्नुवाना
ववार रामस्य वनप्रयाणम् ॥ ६ ॥

अधिकृता निपुणा जनाः । "अर्थः प्रकारे विषये वित्तकारण-वस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां वृत्तौ चापि प्रयोजने" इति विश्वः । नगरस्य मार्गान् राजपथान् उक्षांप्रचक्रुः सिक्तवन्तः, ध्वजान् केतून् बबन्धुः उच्छ्रायितवन्तः । खधूपान् खे आकाशे धूपान् मुमुचुः घटिकादिभिः प्रमुक्तवन्तः। तथा विचित्रैः नानावर्णैः पुष्पैः दिशः चकरुः छादितवन्तश्च । कॄधातोर्लिटि रूपम् । उक्षाम्प्रचक्रुरित्यत्र उपसर्गक्रियाविशेषणव्यवधानेऽपि भ्वादीनामनुप्रयोगो भवतीति उक्षधातोः प्रपूर्व्वः कृञनुप्रयुज्यते । तथाच "तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात्" इति रघौ । जयमङ्गलादयस्तु उक्षानिति पठित्वा उक्षणमुक्षा तत अर्श आदित्वात् अप्रत्यय इति व्याचक्षते ॥ ५ ॥

मातेति । केकयस्य केकयदेशाधिपतेरपत्यं स्त्री कैकयी तत् रामस्याभिषेकसंविधानं सोढुं अशक्नुवाना असहमाना सती, रामस्य सपत्नीतनयत्वात् । शक्नोतेः परस्मैपदित्वेऽपि शक्तिवयस्ताच्छील्ये शतुः शान इति शानः पाणिनीयमते तु चानश् इति बोध्यम् । तदानीं अभिषेककाले मातामहावासं

कर्णेजपैराहितराज्यलोभा
स्त्रैणेन नीता विकृतिं लघिम्ना।
रामप्रवासे व्यमृशन्न दोषं
जनापवादं सनरेन्द्रमृत्युम्॥ ७॥
वसूनि देशांश्च निवर्त्तयिष्यन्
रामं नृपः संगिरमाण एव।

केकयराजभवनं उपेयिवांसं, उपेयिवांसमिति निपातनात् सिद्धम्। आसादितवन्तं भरतं मोहादज्ञानात् अपृष्ट्वा दूतप्रेषणादिनेति शेषः। रामस्य वनाय प्रयाणं गमनं ववार प्रार्थितवती वृणोतेर्लिट्॥ ६॥

कर्णेजपैरिति। कर्णे जपन्ति ये ते कर्णेजपास्तैः कर्णेजपैः सूचकैः खलैरन्तर्द्रोहिभिर्मन्थरादिभिः। तत्पुरुषे कृति बहुलमिति सप्तम्या अलुक्। आहितो जनितो राज्यलोभो यस्याः सा तथोक्ता, तथा स्त्रैणेन स्त्रीजनोचितेन लघिम्ना लघुचित्ततया नीचाशयत्वेनेत्यर्थः विकृतिं अन्यथाभावं नीता प्रापिता सा केकयी रामप्रवासे ज्येष्ठस्य राज्यार्हस्य कुमारस्य निर्वासने सति यद्वा विषये सप्तमी नरेन्द्रस्य राज्ञो मृत्युना सह वर्त्तमानं सनरेन्द्रमृत्युं जनापवादं लोकपरीवादं दोषं न व्यमृशत् न आलोचितवती। मृशतेस्तौदादिकात् लङ्। रामे निर्वासिते सति यत् नरेन्द्रस्य मृत्युर्जनापवादश्चेत्यनिष्टद्वयमापतिष्यति तदसौ नानुचिन्तितवतीत्यर्थः॥ ७॥

वसूनीति। रामं निवर्त्तयिष्यन् निवर्त्तयितुमिच्छुस्तस्य

9

तयावजज्ञे भरताभिषेको
विषादशङ्कुश्च मतौ निचख्ने ॥ ८ ॥
ततः प्रविव्राजयिषुः कुमारम्
आदिक्षदस्याभिगमं वनाय ।
सौमित्रिसीतानुचरस्य राजा
सुमन्त्रनेत्रेण रथेन शोचन् ॥ ९ ॥

वनप्रयाणं परिजिहीर्षुरित्यर्थः, अतः वसूनि धनानि देशान् जनपदांश्च संगिरमाणस्तस्यै दास्यामीति प्रतिजानान एव नृपः। संगिरतेस्तौदादिकात् आत्मनेपदविधानात् शानच्। तया कैकय्या अवजज्ञे अवज्ञातः। भरताभिषेकः विषादः शङ्कुः शल्यमिव विषादशङ्कुश्च मतौ राज्ञो मनसि निचख्ने निखातः। रामं निर्वास्य भरताभिषेचनं याचमानासौ तं पर्य्यतापयदिति भावः। पुरा किल परितुष्टेन राज्ञा कैकय्यै वरद्वयं देयमिति प्रतिश्रुतमासीत्, अधुना मन्थरादिभिः प्रणोदिता कैकयी तयोरेकेन वरेण रामस्य वनप्रवासनमपरेण च भरतस्य यौवराज्याभिषेचनं याचितवतीति पौराणिकी वार्त्ताचानुसन्धेया ॥ ८ ॥

तत इति। ततः कैकयीप्रार्थनानन्तरं कुमारं प्रविव्राजयिषुः प्रव्रज्यां कारयितुमिच्छुः प्रपूर्व्वात् व्रजतेर्णिजन्तात् सन्। राजा शोचन् समन्युः सन् सुमन्त्रो नेत्रः नेता सारथिर्यस्य स सुमन्त्रनेत्रः। "नेत्रं रथे च नाड्यां च नेत्रो नेतरि भेद्यवत्" इति विश्वः। तेन रथेन सौमित्रिसीतानुचरस्य लक्ष्मणजानकी-

केचिन्निनिन्दुर्नृपमप्रशान्तं
विचुक्रुशुः केचन सास्रमुच्चैः।
ऊचुस्तथान्ये भरतस्य मायां
धिक्कैकयीमित्यपरो जगाद ॥ १० ॥
गतो वनं श्वो भवितेति रामः
शोकेन देहे जनतातिमात्रम्।

सहायस्य अस्य रामस्य, कर्त्तरि षष्ठी, वनाय अभिगमं प्रयाणम्। गत्यर्थकर्म्मणीति चतुर्थी। आदिक्षत् आदिष्टवान् आंपूर्वकात् दिशतेर्लुङ ॥ ८ ॥

केचिदिति। केचित् जना अप्रशान्तं वार्द्धक्येऽपि स्त्रैणत्वात् शान्तिरहितं इति नृपं निनिन्दुः गर्हितवन्तः। केचन सास्रं सवाष्पं उच्चैरनीचैः विचुक्रुशुराक्रन्दितवन्तः क्रोशतेर्लिट। तथा अन्ये भरतस्य मायां शाठ्यमूचुः राज्यलाभाय मातरं नियुज्य स्वदोषपरिहारार्थं मातामहावासं गतवान् इति उक्त्वा तस्य कापट्यं ख्यापयामासुः। अपरः धिक्कैकयीं यया एवमनुष्ठितमिति जगाद। कैकयीमिति धिक् शब्दयोगेन द्वितीया ॥ १० ॥

गत इति। रामः श्वः आगामिनि दिवसे वनं गतो भविता गमिष्यतीति हेतोः जनता जनसमूहः शोकेन अतिमात्रं भृशं देहे दग्धा दहतेः कर्म्मणि लिट्। तत्र ये तु अन्ये अपरे धीराः स्थिरबुद्धय आसन् ते च्युतमन्यवः विगतशोकाः सन्तः

धीरास्तु तत्र च्युतमन्यवोऽन्ये
दधुः कुमारानुगमे मनांसि ॥ ११ ॥
प्रस्थास्यमानावुपसेदुषस्तौ
शोशुच्यमानानिदमूचतुस्तान् ।
किं शोचतेहाभ्युदये वतास्मान्
नियोगलाभेन पितुः कृतार्थान् ॥ १२ ॥

कुमारानुगमे मनांसि दधुः कृतवन्तः राममनुगन्तुं निश्चिक्युः इत्यर्थः। गत इति भूतकालः क्षोभवितेति भविष्यत्कालेनापि सम्बध्यमानः साधुः धातुसम्बन्धे प्रत्यया इति नियमादित्यनुसन्धेयम् ॥ ११ ॥

प्रस्थास्यमानाविति। प्रस्थास्यमानौ वनाय गमिष्यन्तौ तौ रामलक्ष्मणौ उपसेदुषः तयोः समीपमागतान्। उपपूर्वात् सीदतेः क्वसुः शोशुच्यमानान् अतिशयेन शोकं कुर्वतः शोचतेर्यङि कृते शानच्। तान् जनान् इदं वक्ष्यमाणमूचतुः। वत आश्चर्यं इह अस्मिन् अभ्युदये महति श्रेयसि समुपस्थिते सति पितुर्नियोगलाभेन अनुमतिप्राप्त्या कृतार्थान् सिद्धमनोरथान् अस्मान् किं कथं शोचत परिदेवयध्वम्। पितुराज्ञालाभेन चरितार्थत्वमस्माकं महत् भाग्यलक्षणं तत्र वयं युष्माभिः शोच्याः प्रत्युताभिनन्दनीया भवाम इति भावः ॥ १२ ॥

असृष्ट यो यश्च भयेष्वरक्षीत्
यः सर्व्वदास्मानपुषत् स्वपोषम् ।
महोपकारस्य किमस्ति तस्य
तुच्छेन यानेन वनस्य मोक्षः ॥ १३ ॥
विद्युत्प्रणाशं स वरं प्रनष्टो
यद्वोर्द्ध्वशेषं तृणवत् विशुष्कः ।
अर्थे दुरापे किमुत प्रवासे
न शासनेऽवास्थित यो गुरूणाम् ॥ १४ ॥

असृष्टेति । यः अस्मान् असृष्ट अजीजनत् । सृजेर्दैवादिकस्य आत्मनेपदित्वात् लुङि रूपं नतु तौदादिकस्य तस्य परस्मैपदित्वात् । यश्च भयेषु आधिव्याधिभिः प्राणसंशयेषु समुपस्थितेषु सलु अरक्षीत् पालयामास, तथा सर्वदा स्वपोषं अपुषत् स्वेन धनेन पुष्टवान् । तस्य पितुः सम्बन्धिनो महोपकारस्य मोक्षः आनृण्यं तुच्छेन अनायाससाध्येन वनस्य यानेन किमस्ति न खलु सम्भवत्येव । वनस्येति कर्म्मणि षष्ठी, तस्याः गत्यर्थकर्मणि चतुर्थ्यां बाध्यमानत्वे ऽपि वैभाषिकत्वात् ॥ १३ ॥

विद्युदिति । यो जनः दुरापे अर्थे कष्टसाध्ये प्राणात्ययादिकार्य्ये किमुत प्रवासे किं पुनरचिराय विदेशवसतौ विषये गुरूणां पित्रादिपूज्यतमानां शासने न अवास्थित अवपूर्वात् तिष्ठतेर्लुङ्, यथाशासनमन्वतिष्ठत् स वरं विद्युत्प्रणाशं प्रनष्टः विद्युदिव उत्पत्त्यनन्तरमेव क्षणेन विनाशं गतः यद्वा अथवा

पौरा निवर्त्तध्वमिति न्यगादीत्
तातस्य शोकापनुदा भवेत ।
मा दर्शतान्यं भरतश्च मत्तः
निवर्त्तयेत्याह रथं स्म सूतम् ॥ १५ ॥
ज्ञात्वेङ्गितैर्गत्वरतां जनानां
एकां शयित्वा रजनीं सपौरः ।

तृणवत् ऊर्द्ध्वशोषं विशुष्कः ऊर्द्ध्वे एव स्थित्वा अशुष्यत् । उभयत्रापि णमुल् । यद्यहं स्वल्पायासकरं वनप्रवासमुरीकृत्य पित्राज्ञां न बहु मन्ये तदा मे मृत्युरेव श्रेयानिति तात्पर्य्यार्थः ॥ १४ ॥

पौरा इति । पौरा निवर्त्तध्वं यथागतमयोध्यां प्रतिगच्छत तातस्य पितुः शोकमपनुदन्ति ये ते शोकापनुदाः । नुदः कर्त्तरि कः । भवेत । प्रार्थनायां लिङ् । तथा भरतश्च मत्तः अन्यं मा दर्शत । मां योगात् लुङ् अड़ागमनिषेधश्च । यथाहं तथा भरतोऽपि युष्मान् पालयिष्यतीति समपक्षपातया भक्त्या भरतमुपचरत इति न्यगादीत् रामस्तानवादीत् । तथा रथं निवर्त्तय इति सूतं सुमन्त्रं आहस्म च । आहेत्यत्र णप्प्रत्ययस्य तिप्स्थानीयत्वेन वर्त्तमानक्रियैव बोध्यते अतः स्मशब्दप्रयोगस्य वैयर्थ्यं पौनरुक्त्यं वा नाशङ्कनीयम् । यच्च क्वचिदस्य भूते प्रयोगो दृश्यते तत् भ्रान्तमिति परिहर्त्तव्यं लक्षणया वा कथञ्चित् समाधेयमित्यलमतिगहनावगाहनेन ॥ १५ ॥

ज्ञात्वेति । रामः निवर्त्तध्वमित्युक्ते ये तत्र अनिवृत्ताः

रक्षन् वनेवासकृताद्भयात्तान्
प्रातश्छलेनापजगाम रामः ॥ १६ ॥
अस्त्राक्षुरस्रं करुणं रुवन्तः
मुहुर्मुहुर्न्यश्वसिषुः कवोष्णम् ।
हा राम हा कष्टमिति ब्रुवन्तः
पराङ्मुखैस्ते न्यवृतन्मनोभिः ॥ १७ ॥

जनानां अनुगामिनां इङ्गितैरभिप्रायसूचकैश्चेष्टितैः इङ्गितैर्भावैः । गत्वरतां गमनशीलतां अनुगमनाध्यवसायमित्यर्थः । गमेः क्वरप् । ज्ञात्वा सपौरः पौरैः सह एकां रजनीं शयित्वा गङ्गातटे शयनं कृत्वा वनेवासकृतात् वनवाससुलभात् भयात् श्वापदाभियोगादिजनितात् सङ्कटात् । वनेवास इति सप्तम्या अलुक्, तान् रक्षन् पालयन् प्रातरुषसि छलेन सन्ध्यावन्दनादिव्याजेन अपजगाम निभृतमपससार । रजनीमित्यत्र कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे, देशकालाध्वगन्तव्याः कर्म्मसंज्ञा ह्यकर्म्मणामिति द्वितीया ॥ १६ ॥

अस्राक्षुरिति । ते पौराः राममपश्यन्तः करुणं दीनं यथा तथा रुवन्तः विलपन्तः अस्रं नेत्रजलं अस्राक्षुः मुक्तवन्तः सृजेस्तौदादिकस्य लुङ् । कवोष्णं अन्तस्तापात् ईषदुष्णं यथा तथा मुहुर्मुहुः न्यश्वसिषुः वारम्वारमुष्णोच्छ्वासं त्यक्तवन्तः निपूर्व्वात् श्वसेर्लुङ् । कवोष्णमिति कोरीषदर्थकस्य कवादेशः । तथा हा राम हा कष्टमिति ब्रुवन्तः विलपन्तः पराङ्मुखैः येन गतो

सूतोऽपि गङ्गासलिलैः पवित्वा
सहाश्वमात्मानमनल्पमन्युः ।
ससीतयो राघवयोरधीयन्
श्वसन् कदुष्णां पुरमाविवेश ॥ १८ ॥

रामस्तेन गतैर्मनोभिः न्यवृतन् प्रत्याजग्मुः । वृतेरात्मनेपदित्वेऽपि लुङि ङविधानात् परस्मैपदित्वं तस्य परस्मैपदे एव नियमितत्वात् । यत्र रामो यातस्तत्र मनो निधाय शून्यहृदयास्ते देहमात्रेण पुरमागता इत्यर्थः । तथाच शाकुन्तले "गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्थितं चेतः । चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य" इति ॥ १७ ॥

सूतोऽपीति । सूतः सुमन्त्रोऽपि गङ्गासलिलैः सहाश्वं अश्वैः सह । सहः सोवेति वैभाषिकविधानात् न सादेशः । आत्मानं पवित्वा गङ्गायामवगाहनेन स्वस्य बाह्याभ्यन्तरीणामपि शुद्धिमवाप्य अश्वानपि स्नापयित्वा च इत्यर्थः अनल्पमन्युः कथं राजानमेवमात्मानं दर्शयिष्ये इति विवृद्धशोकः सन् ससीतयो राघवयोः अधीयन् सीतया सह रामं लक्ष्मणञ्च स्मरन् । "अधीगर्थदयेशां कर्म्मणि" इति षष्ठी । इकधातो रिण तुल्यत्वेऽपि शतरि भेदात् इयादेशः । कदुष्णां ईषदुष्णं यथा तथा श्वसन् पुरं आविवेश । कोरीषदर्थे कदादेशः कदुष्णत्वञ्च शोकसन्तापादिति भावः ॥ १८ ॥

प्रतीय सा पूर्ददृशे जनेन
द्यौर्भानुशीतांशुनिराकृतेव ।
राजन्यनक्षत्रसमन्वितापि
शोकान्धकारक्षतसर्व्वचेष्टा ॥ १९ ॥
विलोक्य रामेण विना सुमन्त्रम्
अच्योष्ट सत्त्वान्नृपतिश्च्युताशः ।

प्रतीयेति। जनेन रामानुयायिना प्रतीय प्रतिनिवृत्त्य। प्रतीय इत्यत्र इङ्धातोः दैवादिकात् ल्यप् न पुनरिणः तथात्वे प्रतीत्य इत्येवं स्यात्। प्रतीयुषा इति पाठान्तरं। प्रतीयुषा प्रतिनिवृत्तेन जनेन इत्यर्थः प्रतिपूर्व्वकेणधातोः क्वसुः। राज्ञामपत्यानि राजन्याः क्षत्रिया नक्षत्राणीव तैः समन्वितापि शोकान्धकारेण क्षताः प्रतिहताः सर्व्वाः चेष्टाः क्रयविक्रयादिरूपा नित्यमनुष्ठेया बहवः संसारव्यापारा यत्र सा तथोक्ता सा पूः अयोध्या भानुशीतांशुनिराकृता सूर्य्यनिशानाथविरहिता द्यौराकाशमिव ददृशे दृष्टा। यथा नक्तं नक्षत्रान्वितापि द्यौश्चन्द्रसूर्य्यशून्या सती अन्धतमसाच्छन्ना भवति तथा सा अयोध्या राजन्यगणयुक्तापि रामलक्ष्मणविरहिता शोकेन निश्चेष्टेव समजायत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

विलोक्येति। नृपतिर्दशरथः रामेण विना सुमन्त्रं विलोक्य च्युताशः सन् कदाचिद्रामः पौरैरनुरुद्धः प्रतिनिवर्त्तेत इति तस्य या आशा आसीत् अधुना तद्रहितः सन् सत्त्वात् स्वभा-

मधूनि नैषीन्नालिपन्न गन्धैः
मनोरमे न व्यवसिष्ट वस्त्रे ॥ २० ॥
आसिष्ट नैकत्र शुचा व्यरंसीत्
कृताकृतेभ्यः क्षितिपालभाग्भ्यः ।
स चन्दनोशीरमृणालदिग्धः
शोकाग्निनागात् द्युनिवासभूयम् ॥ २१ ॥

वादच्योष्ट च्युतः । "सत्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः" इति विश्वः । च्यवतेर्लुङ् । स्वभावभ्रंशात् विकृतिमापन्न इत्यर्थः । स्वभावच्युतिरस्य कथं ज्ञायते इत्यत आह मधूनीति । मधूनि न ऐषीत् इष्टवान् गन्धैश्चन्दनादिभिः न व्यलिपत् अङ्गविलेपनं न कृतवान् । लिम्पतेर्लुङि ङादेशः । तथा मनोरमे मनोज्ञे वस्त्रे दुकूलद्वयं न व्यवसिष्ट परिहितवान् । वस आच्छादने इत्यस्य लुङि रूपम् । विषयविद्वेषोहि स्वभावभ्रंशस्य लक्षणमितिभावः ॥ २० ॥

आसिष्टेति । स राजा शुचा शोकेन हेतुना एकत्र न आसिष्ट उपविष्टः चित्तवैकल्यात् क्षणे क्षणे स्थानपरिवर्त्तनं चकारेत्यर्थः । आस्तेर्लुङ् । कृतानि तान्यकृतानि च इति कृताकृतानि असमापितानि तेभ्यः । क्तेन नञविशिष्टेनानञिति समासः । क्षितिपालं भजन्तीति तेभ्यः क्षितिपालभाग्भ्यः नृपोचितेभ्यः दूतप्रेषणादिकार्य्येभ्यः व्यरंसीत् विरतः बभूव इत्यर्थः । विपूर्व्वात् रमतेः परस्मैपदं, तद्योगात्

विचक्रुशु भूमिपतेर्महिष्यः
केशान् लुलुञ्चुः स्ववपूंषि जघ्नुः।
विभूषणान्युन्मुमुचुः क्षमायां
पेतुर्बभञ्जुर्वलयानि चैव ॥ २२ ॥
ताः सान्त्वयन्ती भरतप्रतीक्षा
तं बन्धुता न्यक्षिपदाशु तैले।

क्षितिपालभागस्थः इत्यस्यापादानत्वं च। तथा चन्दनोशीरमृणालैरन्तस्तापप्रतीकारभूतैर्दिग्धः अनुलिप्तोऽपि शोकाग्निना द्यौर्निवासो येषां ते द्युनिवासा देवास्तेषां भावो द्युनिवासभूयम्। दिवो द्युर्भुवोभावे क्यप् च। अगात् जगाम। इणधातोर्लुङ्। शोकसन्तप्तः प्राणान् जहौ इत्यर्थः ॥ २१ ॥

विचुक्रशुरिति। भूमिपतेर्महिष्यः पत्न्यः विचक्रुशुः तारस्वरेण रुरुदुः। केशान् लुलुञ्चुश्चिच्छिदुरुत्पाटितवत्य इत्यर्थः, स्ववपूंषि जघ्नुस्ताड़ितवत्यः। विभूषणानि आभरणानि उन्मुमुचुः तत्यजुः, क्षमायां भूमौ पेतुः लुटन्ति स्म। वलयानि च अवैधव्यचिह्नानि बभञ्जुः चूर्णितवत्य एव सर्वत्रापि लिट ॥२२॥

ता इति। ताः महिषीः सान्त्वयन्ती आश्वासयन्ती बन्धुता बन्धुगणः भरतं प्रतीक्षते इति भरतप्रतीक्षा भरतेनैव अन्त्येष्टिसंस्कारः कर्त्तव्य इति तं प्रतीक्षमाणा तं गतासुं नृपं आशु शीघ्रं माभूत् पूतिरिति तैले न्यक्षिपत् तैलद्रोण्यामरक्षीत्।

दूतांश्च राजात्मजमानिनीषून्
प्रास्थापयन्मन्त्रिमतेन यूनः ॥ २३ ॥
सुप्तोनभस्तः पतितं निरीक्षां-
चक्रे विवस्वन्तमधः स्फुरन्तम्।
आख्यद्वसन्मातृकुले सखिभ्यः
पश्यन् प्रमादं भरतोऽपि राज्ञः ॥ २४ ॥

ततो मन्त्रिमतेन मन्त्रिणां मतं गृहीत्वा राजात्मजं भरतं आनिनीषुन् आनेतुमिच्छून् यूनस्तरुणान् क्षिप्रगमनक्षमानितिभावः। दूतान् प्रास्थापयत् केकयनगरं प्रेषयामास च ॥ २३ ॥

सुप्त इति। मातृकुले मातामहालये। ["स्वजातीयगणे गोत्रे गृहेऽपि कथितं कुलम्" इति विश्वप्रकाशनिर्द्देशात् कुलस्य गृहवाचित्वमस्ति तथाच कुमारे "आसीत् पुरं सानुमतोऽनुरागादन्तःपुरञ्चैककुलोपमेयम्" इति।] वसन् भरतोऽपि राज्ञो दशरथस्य प्रमादं अनिष्टं पश्यन् वितर्कयन् सन् सखिभ्यः मित्रेभ्यः। क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी। आख्यत् कथयामास। ख्याधातो लुँङि अादेशः। किमाख्यत् इत्याकाङ्क्षायामाह सुप्त इति। अहं सुप्तः सन् नभस्तः आकाशात्। पञ्चम्यास्तसिल्। पतितं च्युतं अधःस्फुरन्तं भूमौ चलन्तं विवस्वन्तं मार्त्तण्डं निरीक्षाञ्चक्रे अपश्यमिति, एतत् आख्यदित्यनेन परामृश्यते। स्वप्ने सूर्य्यस्य दिवः पतनदर्शनात् राज्ञोमहदनिष्टं सम्भावयामीत्यवादीदिति भावः ॥ २४ ॥

अभिश्रवन्नात्ययिकं तमेत्य
दूता यदार्थं प्रयियासयन्तः ।
आंहिष्ट जाताञ्जिहिषस्तदासौ
उत्कण्ठमानो भरतोगुरूणाम् ॥ २५ ॥

अभिश्रवन्निति। प्रयियासयन्तः भरतं प्रयाणेच्छां कारयन्तः प्रस्थातुं प्रयोजितवन्तः इत्यर्थः। दूता एत्य केकयनगरमागत्य यदा तं भरतं आत्ययिकं अत्ययसम्बन्धि अर्थं वस्तु नृपस्य मृत्युवार्त्तामित्यर्थः न अभिश्रवन् श्रावयन्ति स्म। शृणोतेर्णिजन्तस्य लुङि रूपम्। पितुर्मरणमुपश्रुत्य शोकविह्वलो न गच्छेत् चेदित्याशङ्क्य यदा केनचित् व्याजेन तत् निगूढ़वन्त इत्यर्थः। तदा एव अविलम्बेनेत्यर्थः जाता अञ्जिहिषा गमनेच्छा यस्य स तथोक्तः। गत्यर्थादन्हतेर्भौवादिकात् सनि कृते अप्रत्ययः ततः स्त्रियामाप्। असौ भरतः गुरूणां पित्रादीनां उत्कण्ठमानः तेषां अत्याहितमाशङ्कमानः सन् आंहिष्ट प्रतस्थे। दूताः तं भरतं पिता ते म्लानस्त्वां द्रष्टुमिच्छतीति आत्ययिकं विनाशप्रयोजनकं मृत्यूदन्तवन्निष्ठुरमित्यर्थः अर्थ्यते अनेनेति अर्थं वचनं यदा अभिश्रवन् श्रावितवन्तः तदा भरतः गुरूणां पित्रादीनां उत्कण्ठमानः स्मरन् आंहिष्टेति जयमङ्गलेन व्याख्यातम्। गुरूणामुत्कण्ठमान इत्यत्र अधीगर्थदयेशां कर्म्मणीति षष्ठी ॥ २५ ॥

बन्धूनशङ्किष्ट समाकुलत्वात्
आसेदुषः स्नेहवशादपायम् ।
गोमायुशारङ्गगणाश्च सम्यक्
नायासिषुर्भीममरासिषुश्च ॥ २६ ॥
स प्रोषिवानेत्य पुरं प्रवेक्ष्यन्
शुश्राव घोषं न जनौघजन्यम् ।

बन्धूनिति । स भरतः समाकुलत्वात् दुःस्वप्नदर्शनेन अकस्मात् पितृदूतागमनेन च विकलचित्तत्वात् स्नेहवशाच्च हेतोः बन्धून् अपायं नाशं आसेदुषः प्राप्तवतः । आङ्पूर्व्वात् सदः क्वसुः । अशङ्किष्ट उत्प्रेक्षितवान् । स्नेहः पापमाशङ्कते, व्याकुलोहि अनर्थमुत्प्रेक्षते चेतिभावः । गोमायुशारङ्गगणाश्च शिवामृगव्रजाश्च सम्यक् न अयासिषुः पथि गच्छतस्तस्य अनुकूलं न आजग्मुः शृगालाः प्रदक्षिणं गताः मृगाश्च सव्यमित्यर्थः। वामतः स्थिताः शिवा दक्षिणे मृगाश्च शुभं सूचयन्ति, तद्विपर्य्यये तु अशुभम् । यदुक्तं "वामे शवशिवाकुम्भाः दक्षिणे गोमृगद्विजाः" इति । तथा भीमं भीषणं अरासिषुः चुक्रुशुः । दुर्निमित्तं खल्वेतत् तस्य उद्वेगाय बभूवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

स इति । प्रोषिवान् मातामहालये कृतप्रवासः। प्रवसतेः क्वसुः एत्य प्रवासादागत्य पुरं प्रवेक्ष्यन् प्रवेष्टुमिच्छुरित्यर्थः । स भरतः जनौघजन्यं जनसमूहसमुद्भूतं घोषं ध्वनिं एकत्र समवेतोहि जनौघः यमव्यक्तं शब्दं करोति तमित्यर्थः । न शुश्राव ।

आकर्णयामास न वेदनादान्
नचोपलेभे वणिजां पणायाः ॥ २७ ॥
चक्रन्दुरुच्चैर्नृपतिं समेत्य
तं मातरोऽभ्यर्णमुपागतास्राः।
पुरोहितामात्यमुखाश्च योधाः
विवृद्धमन्युप्रतिपूर्णमन्याः ॥ २८ ॥

वेदनादान् वेदपाठध्वनीन् न आकर्णयामास। तथा वणिजां पण्यजीविनां पणन्ते ये ते वणिजः "पणेरिजादेश्च वः" इति औणादिकोवः। पणायाः क्रयविक्रयव्यवहारान्। पणङ व्यवहारे इति धातोरायस्ततः अप्रत्यये कृते स्त्रियामाप्। न उपलेभे न ददर्श। पणायानितिपाठे पण्यन्ते इति पणाः पण्यद्रव्याणि तेषु आया लाभास्तानित्यर्थः। शोकान्धकारेण हतसर्व्वचेष्टत्वात् समन्तात् सर्व्वं नीरवमपश्यदिति भावः ॥२७॥

चक्रन्दुरिति। उपागतानि प्राप्तानि अस्राणि नेत्रजलानि यासां ता उपागतास्रा मातरः कौशल्यादयः अभ्यर्णं समीपमागतम्। अभिपूर्व्वादर्द्दतेः क्त-प्रत्यये निपातनात् साधु। तं भरतं समेत्य सम्भूय आगत्य नृपतिं राजानमुद्दिश्य उच्चैश्चक्रन्दुः रुरुदुः हा राजन् हा स्वामिन् क्व गतोऽसीति करुणं परिदेवितवत्यः। तथा पुरः अग्रे धीयते इति पुरोहितः। अमा सह राज्ञा भवतीति अमात्यः। तौ मुखं प्रधानं येषां ते योधाश्च विवृद्धमन्युना उच्छलितशोकेन प्रतिपूर्णे मन्ये गल-

दिदृक्षमाणः परितः ससीतं
रामं यदा नैक्षत लक्ष्मणञ्च।
रोरुद्यमानः स तदाभ्यपृच्छत्
यथावदाख्यन्नथ वृत्तमस्मै ॥ २९ ॥
आबद्धभीमभ्रुकुटीविभङ्गः
शोक्लीयमानारुणरौद्रनेत्रः।

शिरे येषां ते विष्टब्धमन्युप्रतिपूर्णमन्याः सन्तः उच्चैः स्वक्रन्दुरित्यनेन सम्बन्धः। "पश्चात् ग्रीवाशिरा मन्या" इत्यमरः। शोकजन्यवायुना मन्यास्तम्भो नाम व्याधिर्जात इत्यर्थः। यथा अस्यैव षष्ठे "मन्युर्मन्ये समास्तम्भीद्विषादोऽस्तभदुद्युतिम्। अजारीदिव च प्रज्ञा वलं शोकात्तथाजरत्" ॥ २८ ॥

दिदृक्षमाण इति। स भरतः परितः सर्व्वतः ससीतं राम सीतां रामञ्च तथा लक्ष्मणञ्च दिदृक्षमाणः द्रष्टुमिच्छन्। "ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः" इत्यनेन आत्मनेपदम्। यदा नैक्षत तान् न ददर्श। तदा रोरुद्यमानः भृशं रुदन् सन्। रोदितेर्यङन्तात् शानच्। अभ्यपृच्छत् पुरोहितामात्यादीनिति शेषः। अथ ते यथावत् यादृशं वृत्तं भूतं तादृशम्। यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् तत्पदमध्याहर्त्तव्यम्। अस्मै भरताय आख्यम् कथयामासुः। ख्यातेर्लुङि ङादेशः। रामनिर्वासनादिकं सर्व्वमाख्यातवन्त इत्यर्थः ॥ २९ ॥

आबद्धेति। आबद्धः क्षतः भीमः भयङ्करः भ्रुवोः कुट्याः

उच्चैरुपालभ्य स कैकयीञ्च
शोके मुहुश्चाविरतं न्यमाङ्क्षीत् ॥ ३० ॥
नृपात्मजौ चिक्लिशतुः ससीतौ
ममार राजा विधवा भवत्यः ।
शोच्या वयं भूरनृपा लघुत्वं
कैकय्युपज्ञं वत बह्वनर्थम् ॥ ३१ ॥

कौटिल्यस्य विभङ्गः विरचनं येन स तथोक्तः । तथा शोश्वीयमाने अत्यर्थं विस्फारिते अरुणे आरक्ते च नेत्रे यस्य स तथोक्तः स भरतः । वृद्ध्यर्थकात् श्वयतेर्यङन्तात् शानच् । कैकयीं मुहुर्वारंवारं उच्चैः उपालभ्य निर्भर्त्सयामास । उपपूर्व्वात् लभतेर्लुङ् । तथा शोके अविरतं अजस्रं न्यमाङ्क्षीत् निमग्नः । निपूर्व्वात् मज्जतेर्लुङि रूपम् ॥ ३० ॥

नृपात्मजाविति । नृपात्मजौ रामलक्ष्मणौ ससीतौ सीतया सहेत्यर्थः, चिक्लिशतुः निर्वासनादिक्लेशमसहताम् । राजा ममार मृतः । म्रियतेर्लुङलिङोश्चेत्यात्मनेपदनियमात् लिटि परस्मैपदित्वम् । भवत्यः यूयं मातरः विगतो धवो भर्त्ता यासां ता विधवाः अभूवन् । "धवः प्रियपतिर्भर्त्ता" इत्यमरः । वयं शोच्या दैन्यमापन्नाः पालकाभावात् पाल्यानां शोचनीयत्वमिति भावः । अयशोभाजनत्वात् शोच्या इति जयमङ्गलेन व्याख्यातम् । शङ्क्या इति पाठे एतत्कृतोऽयं प्रयोग इति वितर्कणीया इत्यर्थः । भूः पृथ्वी अनृपा अराजका अराजकत्वं हि बह्वनर्थ-

नैतन्मतं मत्कमिति ब्रुवाणः
सहस्रशोऽसौ शपथान्यशप्यत्।
उद्वाश्यमानः पितरं सरामं
लुठ्यन् सशोको भुवि रोरुदावान्॥ ३२॥

मूलम्। यदुक्तं "अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात्। रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत् प्रभुः" इति। वत खेदे बहवो अनर्थाः यस्मिन् तत् बह्वनर्थं लघुत्वं वरप्रार्थनलक्षणं केकय्या उपज्ञा आद्यं ज्ञानं केकय्युपज्ञम्। "उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्" इत्यमरः। उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने इत्यमरवचनात् नपुंसकत्वं लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात्। रामं निर्वास्य यत् मदर्थं राज्यं प्रार्थितं तत् केकय्या एव प्रथममुद्भावितं नान्येन इति भावः॥ २१॥

सम्प्रति स्वदोषं परिहरन्नाह नैतदिति। एतत् मतं रामनिर्वासनसंकल्पो न मत्कं न मदीयं इति ब्रुवाणः असौ सहस्रशः बहुवारान् शपथान् सम्प्रत्ययकारणवचनानि अशप्यत् कृतवान्, धातूनामनेकार्थत्वात् अत्र करणार्थत्वम्। शपिः दैवादिकस्य उभयपदिनः लुङि रूपम्। ततः सशोकः स भरतः सरामं पितरं पितरं रामञ्च उद्वाश्यमानः हा तात, हा रामेति उच्चैराह्वयन्। वाशृशब्दे इति धातोः शानच्। रोरुदा अत्यर्थं रोदनमस्यास्तीति रोरुदावान्। रुदेर्यङन्तादप्रत्यये यङोलुक् स्त्रियामाप् च ततो वतुः। भुवि लुठ्यन् आसीत् लुटति स्म। लुठ्यतेर्विलोडनार्थात् शतः॥ ३२॥

तं सुस्थयन्तः सचिवा नरेन्द्रं
दिधक्षयन्तः समुदूहुरारात् ।
अन्त्याहुतिं हावयितुं सविप्राः
चिचीषयन्तोऽध्वरपात्रजातम् ॥ ३३ ॥

तमिति । नरेन्द्रं तैलद्रोणीस्थं मृतं राजानं दिधक्षयन्तः दग्धुमिच्छां कारयन्तः भरतेनेति शेषः । दहतेः सनन्तात् णिचि कृते शतृ । अध्वरपात्राणां यज्ञोपयोगिपात्राणां स्रुवादीनां जातं समूहं चिचीषयन्तः चेतुं संग्रहीतुमिच्छां कारयन्तः अत्रापि भरतेनेति शेषः । चिनोतेः सनन्तात् णिच् ततः शतृ । सविप्राः विप्रैः ऋत्विग्भिः सहिताः सचन्ते कार्य्येषु समवयन्तीति सचिवा, सचेरौणादिक इवन्, अमात्याः, तं भरतं सुस्थयन्तः सुस्थं प्रकृतिस्थं कुर्व्वन्तः सान्त्वयन्तः सन्तः अन्त्याहुतिं शेषाहुतिं हावयितुं अग्नौ प्रक्षेपयितुं आरात् नातिदूरे समुदूहुः नरेन्द्रमिति शेषः समुत्पूर्व्वात् वहतेर्लिटि रूपम् । शिविकायामारोप्य तं अनतिदूरवर्त्तिनि श्मशाने भृत्यैरुद्वाहितवन्त इत्यर्थः । अत्र आश्वलायनः । "अथैतान्दिशमग्नीन्नयन्ति यज्ञपात्राणि च ।१। अन्वञ्चं प्रेतमयुजोऽमिथुनाः प्रवयसः । २ । "यज्ञपात्राणामन्वञ्चं पृष्ठतः प्रेतं नयन्ति अयुजः विषमाः अमिथुना स्त्रियः पुरुषाश्च न मिश्राः स्युरित्यर्थः" । इति नारायणः चतुर्थाध्यायस्य प्रथमकाण्डिकायाम् ॥ ३३ ॥

उदक्षिपन् पट्टदुकूलकेतून्
अवादयन् वेणुमृदङ्गकांस्यम् ।
कम्बूंश्च तारानधमन् समन्तात्
तथानयन् कुङ्कुमचन्दनानि ॥ ३४ ॥

श्रोत्राक्षिनासावदनं सरुक्मं
कृत्वाजिने प्राक्शिरसं निधाय ।

उदक्षिपन्निति। तत्तत्कार्य्येषु नियुक्ता भृत्यवर्गा इति अध्याहृत्य व्याख्येयम्। समन्तात् सर्व्वतः पट्टदुकूलकेतून् पट्टांशुकविरचितान् ध्वजान् उदक्षिपन् उच्छ्रायितवन्तः। वेणुमृदङ्गकांस्यं वंशमुरजकांस्यतालं अवादयन्। जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः। तारान् उच्चध्वनीन् कम्बून् शङ्खान् च अधमन् शब्दितवन्तः ध्माधातोर्लङि धमादेशः। तथा कुङ्कुमचन्दनानि आनयन् वासार्थं आनीतवन्तः ॥ ३४ ॥

श्रोत्रेति। ऋतौ यजतीति ऋत्विक् (ऋतूपपदात् यजतेः क्विप् निपातनात् साधुः)। अजिने कृष्णसारचर्म्मणि प्राक् पूर्वस्यां दिशि स्थितं शिरो यस्य तं प्राक्शिरसं शवं निधाय स्थापयित्वा शाययित्वेत्यर्थः। श्रोत्राक्षिनासावदनं प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः। सरुक्मं ससुवर्णं कृत्वा तथा यथाविधानं यथाशास्त्रं पात्राणि स्रुवादीनि सञ्चित्य अङ्गप्रत्यङ्गेषु विन्यस्य ज्वलितं चितं चयनं तदर्थमग्निं चिताग्निं जुहाव जुहोतिस्म निदधौ इत्यर्थः। अत्र आश्वलायनः। "तस्मिन् वर्हिरास्तीर्य्य कृष्णाजिनञ्चोत्तर-

सञ्चित्य पात्राणि यथाविधानम्
ऋत्विग्जुहाव ज्वलितं चिताग्निम् ॥ ३५ ॥

कृतेषु पिण्डोदकसञ्चयेषु
हित्वाभिषेकं प्रकृतं प्रजाभिः ।

लोम तस्मिन् प्रेतं संवेशयन्त्युत्तरेण गार्हपत्यं हुत्वावहवनीयमभिमुखशिरसम् । १५ । अथैतानि पात्राणि योजयेत् । १ । दक्षिणहस्ते जुहुं (पलाशकाष्ठनिर्म्मितं अर्द्धचन्द्राकृतियज्ञपात्रम्) । २ । सव्ये उपभृतं (अश्वत्थकाष्ठनिर्म्मितं वर्त्तुलाकारं यज्ञपात्रम्) । ३ । दक्षिणे पार्श्वे स्फ्यम् (खड्गाकारं यज्ञकाष्ठभेदम्) सव्येऽग्निहोत्रहवनीम् (अग्निहोत्रसाधनं पात्रम्) । ४ । उरसि ध्रुवां (उडुम्बरपत्राकारं वृहत् स्रुग्भेदम्) शिरसि कपालानि दत्सु ग्राव्नः । ५ । नासिकयोः स्रुवौ । ६ । कर्णयोः प्राशित्रहरणे । ७ । उदरे पात्रीम् (यस्यां हवींषि साद्यन्ते) । १० । उपास्थां शम्याम् । ११ । अरणीमूर्व्वोः । उदूखलमुषले जङ्घयोः । १२ । पादयोः शूर्पं । १५ । समकमित्यत्र नारायणेन उद्धृतं "ततो हिरण्यशकलैः छिद्राण्यपि दधाति वै । घृतसिक्तांस्तिलांश्चापि किरेत् प्रेतकलेवरे" इति ॥ ३५ ॥

कृतेष्विति । पिण्डोदकसञ्चयेषु पिण्डदानतर्पणास्थिचयनकार्य्येषु कृतेषु सत्सु भरतः प्रजाभिः प्रकृतं प्रस्तुतं अभिषेकं हित्वा परित्यज्य विनयेन प्रसादनया न तु विभीषिकया रामं प्रत्यानिनीषुः प्रत्यानेतुमिच्छुः सन् सपौरः सर्वैकेन प्रसाद्यमानः

प्रत्यानिनीषुर्विनयेन रामं
प्रायादरण्यं भरतः सपौरः ॥ ३६ ॥

कदाचिन्नागच्छेत् यदीति आशङ्क्य अयोध्यावासिभिः सह अरण्यं प्रायात् गतवान् । प्रपूर्व्वात् यातेर्लङ् ।) अस्थिसञ्चयने आश्वलायनः—"सम्वत्सरान्ते चेत् सपिण्डयिष्यन् कृष्णपक्षस्य ऊर्द्ध्वं दशम्यां अयुजासु तिथिषु । अथ द्वादशाहे सपिण्डयिष्यं-श्चेत् अन्तर्दशाहे षष्ठाष्टमदशाहवर्जमेकनक्षत्रेषु (फल्गुनीद्वय-प्रोष्ठपदद्वयाषाढ़द्वयभिन्नेषु) पुमांसं अलक्षणे (स्तनरहिते) कुम्भे सञ्चिनियुः कुम्भ्यामलक्षणायां स्त्रियं अयुजोऽमिथुना वृद्धाः। तं देशं क्षीरोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यं परिव्रजन् कर्त्ता प्रोक्षति । अथ अङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यां एकैकमस्थि उपसंगृह्य अशब्दयन्तः कुम्भे निदधुः पादौ पूर्व्वं, शिरः उत्तरं सुसञ्चितं सञ्चित्योपरि कपालेन शूर्पेण सम्मृज्य यत्नैनं वर्षा आपो नाल-भेरन् तत्र गर्त्ते च कुम्भमवदधुः । अथ पांसून् अवसम्मृज्य (यथा गर्त्ते कुम्भ आननपर्य्यन्तं निमग्नो भवति) अथ कुम्भं कपालेनापिधाय मृदाच्छादयेत् यथा न दृश्येत । अथ दाहाय-तने मृदावेदिं कृत्वा त्रीन् उपलान् अभ्यक्तस्नापितान् प्राङ्मु-खान् निधाय मध्यमे प्रेतं उत्तरे श्मशानवासिनः, पूर्वे प्रेतान् दक्षिणे तत्सखींश्चावाह्य उपलानलंकृत्याभ्यर्च्य अग्रतस्तेभ्य एकैकं पिण्डमुत्सृज्य उदकुम्भं पादुकाच्छत्राणि दद्यात् । अथानवेक्षं प्रत्याव्रज्य स्नात्वागारमुपेयुर्मृतदेशे मृत्करीषसिकतासु वीजान् वपेयुः श्राद्धं पाथेयं दद्युः" । परिशिष्ट । ३ । ८ ॥ ३६ ॥

शीघ्रायमाणैः ककुभोऽश्नुवानैः
जनैरपन्थानमुपेत्य सृप्तैः।
शोकादभूषैरपि भूश्चकासां-
चकार नागेन्द्ररथाश्वमिश्रैः॥ ३७॥
उच्चिक्यिरे पुष्पफलं वनानि
सस्नुः पितॄन् पिप्रियुरापगासु।

शीघ्रायमाणैरिति। अशीघ्रैः शीघ्रैर्भवद्भिः शीघ्रायमाणैः। भृशादित्वात् अभूततद्भावे क्यङ्। ककुभो दिशः अश्नुवानैः व्याप्नुवद्भिः। अश्नोतेः शानच्। अपथ्यानं बहुत्वादमार्गमपि उपेत्य प्राप्य सृप्तैः यातैः। अपन्थानमित्यत्र पथोविभाषेति विकल्पितः समासान्ताच्प्रत्ययः। शोकात् अभूषैः अलङ्करण-शून्यैरपि नागेन्द्रा रथा अश्वाश्च नागेन्द्ररथाश्वम्। सेनाङ्गत्वात् द्वन्द्वैकवद्भावः। तेन मिश्रैः अन्वितैः जनैः पौरैरित्यर्थः हेतुभूतैः भूः चकासाञ्चकार शुशुभे। चकास्तेर्लिटि रूपम्॥ ३७॥

उच्चिक्यिरे इति। ते जना गच्छन्तः पुष्पाणि फलानि च पुष्पफलम्। जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः। वनानि उच्चिक्यिरे, वनेभ्यः पुष्पाणि फलानि च संगृहीतवन्त इत्यर्थः। चिनोतेर्द्विकर्म्मकस्य लिटि क्यादेशः। आपगासु नदीषु सस्नुः स्नातवन्तः पितॄन् स्वधाभुजः पिप्रियुः तर्पितवन्तः। पुलिनानि सैकतानि इत्वा गत्वा आरेमुः शोकापनोदनार्थं कियन्तमपि कालं क्रीड़न्ति स्म इत्यर्थः। व्याङ्परिभ्यो रम इति परस्मै-

आरेभुरित्वा पुलिनान्यशंङ्कं
छायां समाश्रित्य विशश्रमुश्च ॥ ३८ ॥
सम्प्राप्य तीरं तमसापगायाः (१)
गङ्गाम्बुसम्पर्कविशुद्धिभाजः ।
विगाहितुं यामुनमम्बु पुण्यं
ययुर्निरुद्धश्रमवृत्तयस्ते ॥ ३९ ॥

पदम् । तथा अशङ्कं विस्रब्धं छायां समाश्रित्य विशश्रमुः अध्वखेदमपनिन्युः । आरेभुरित्यत्रारेटुरिति पाठान्तरम् । पुलिनानि इत्वा आरेटुः पुलिनेषु इतस्ततः परिक्रामन्ति स्म इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

सम्प्राप्येति । ते जना गङ्गाम्बूनां सम्पर्केण विशुद्धिं भजते इति गङ्गाम्बुसम्पर्कविशुद्धिभाक् तस्याः गङ्गाम्बुसम्पर्कविशुद्धिभाजः गङ्गासङ्गमाहितपावनतायाः । यस्याः स्मरणात् पापं ताम्यति सा तमसा आपं जलसमूहं गच्छति प्राप्नोतीति आपगा नदी तमसा एव आपगा तस्याः तीरं सम्प्राप्य निरुद्धा प्रशमिता श्रमस्य वृत्तिः प्रसरो यैस्ते तथोक्ताः अध्वखेदमपनयन्तः इत्यर्थः । यमुनाया इदं यामुनं पुण्यं पवित्रं अम्बु विगाहितुं तत्र स्नातुं ययुः चलिताः । तरसापगाया इति पाठे तरसा वेगेन आपगाया नद्याः तमसायाः इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

(1) The Tamasá or Tonse flows into the Ganges below Pratishthana. There is another Tamasá flowing along the Midnapur district and discharging itself into the Mayurakshi; but that is not meant here.

ईयुर्भरद्वाजमुनेर्निकेतं
यस्मिन् विशश्राम समेत्य रामः।
च्युताशनायः फलवद्विभूत्या
व्यस्यन्नुदन्यां शिशिरैः पयोभिः॥ ४० ॥

वाचंयमान् स्थण्डिलशायिनश्च
युयुक्षमाणाननिशं मुमुक्षून्।
अध्यापयन्तं विनयात् प्रणेमुः
पद्गा भरद्वाजमुनिं सशिष्यम्॥ ४१ ॥

ईयुरिति। ते भरद्वाजमुनेर्निकेतं आश्रमम्। कित निवासे इति धातोरधिकरणे घञ्। ईयुः जग्मुः। इण धातोर्लिटि रूपम्। यस्मिन् निकेते रामः समेत्य मिलित्वा तस्य पश्चात् समागतैः जनैः सार्द्धमिति बोद्धव्यम्। फलवतां वृक्षाणां विभूत्या समृद्ध्या च्युता नष्टा अशनाया क्षुधा यस्य स तथोक्तः, अशनायेति निपातितम्, तथा शिशिरैः शीतलैः पीयन्ते इति पयांसि तैः। पीङ्यपाने इत्यस्य कर्म्मण्यस्। उदन्यां व्यस्यन् वारयन् विशश्राम पर्य्यटनक्लेशमपनिनाय। अथवा उदन्याशनायाशब्दौ उदकाशनाभ्यां क्यचि क्तते अप्रत्ययेन साधितौ॥ ४० ॥

वाचमिति। विनयात् पादाभ्यां गच्छन्तीति पद्गाः पदातयः मुनिभक्त्या रथादिभ्यः अवतीर्य्य पादचारेणाभिगच्छन्त इत्यर्थः। विनयादित्यत्र हेतौ यवर्थे वा पञ्चमी गमोत्तरपदे

आतिथ्यमेभ्यः परिनिर्विवप्सोः
कल्पद्रुमा योगबलेन फेलुः ।
धामप्रथिम्नो म्रदिमान्वितानि
वासांसि च द्राघिमवन्त्युदूहुः ॥ ४२ ॥
आम्नां प्रतीषुर्विनयादुपास्थुः
जगुः सरागं ननृतुः सहावम् ।

पदादेशः। ते भरतादयः वाचंयमान् मौनव्रतान्। "वाचि-यमो व्रते" इति खच्। स्थण्डिलशायिनः व्रतार्थं भूशायिनः अनिशं अविच्छेदेन युयुक्षमाणान् योक्तुमिच्छतः योगाभ्यास-निष्ठान् मुमुक्षून् मोक्षाभिलाषिणः अध्यापयन्तं मुमुक्षुभ्यः योग-शास्त्रमनुशासतं सशिष्यं भरद्वाजं प्रणेमुः ॥ ४१ ॥

आतिथ्यमिति। आतिथ्यं अतिथ्यर्थमन्नपानादिकं एभ्यः भरतादिभ्यः परिनिर्विवप्सोः परिनिर्वप्तुं दातुमिच्छोः परिनि-पूर्वोवपिर्दाने वर्त्तते, तस्मात् सन्नन्तात् उः। धाम्ना तेजसा प्रथिमा पृथुत्वं यस्य तस्य धामप्रथिम्नः, तेजसो वहिर्विसरणात् शरीरस्य पृथुत्वमिवोपजायते इति भावः। तस्य मुनेः योग-बलेन समाधिबलेन कल्पद्रुमाः फेलुः फलितवन्तः अन्नपाना-दिकमिति शेषः। तथा म्रद्रिमान्वितानि मृदूनि द्राघिमवन्ति दीर्घाणि च वासांसि वस्त्राणि उदूहुः उद्वहन्तिस्म। उत्पूर्वस्य वहतेर्लिटि रूपम्। प्रथिमादिशब्दा इमन्प्रत्ययान्ताः ॥ ४२ ॥

आम्नामिति। च किञ्च तस्मिन् तपोवने तिलोत्तमाद्या

सविभ्रमं नेमुरुदारमूचुः
तिलोत्तमाद्या वनिताश्च तस्मिन्॥ ४३॥
वस्त्रान्नपानं शयनञ्च नाना
कृत्वावकाशे रुचिसम्प्रक्लृप्तम्।
तान् प्रीतिमानाह मुनिस्ततः स्म
निवङ्गमाङ्‌वं पिबताऽत्त शेध्वम्॥ ४४॥

वनिता दिव्ययोषितः अप्सरसः इत्यर्थः आज्ञां मुनेरादेशं प्रतीषुः गृहीतवत्यः। प्रतिपूर्व्वादिच्छतेर्लिट्, सहि ग्रहणार्थकः। विनयात् उपास्थुः समीपमागमन् भरतादीनां परिचर्य्यार्थं उपस्थानं कृतवत्य इत्यर्थः। उपतिष्ठतेर्लुङ्। सरागं रक्तं मालवादिरागयुक्तं वा यथा तथा जगुः गीतवत्यः, गैधातोर्लिट्। सहावं सशृङ्गारचेष्टं ननृतुः नृत्यन्ति स्म। सविभ्रमं सविलासं नेमुः प्रणताः, उदारं अग्राम्यं ऊचुः उक्तवत्यः। मुनिप्रभावात् दिव्यस्त्रियस्तत्रागत्य भरतादीन् शुश्रूषाञ्चक्रिरे नृत्यगीतादिभिर्मोदयामासुश्चेति भावः। पुरा किल भगवान् विरिञ्चिः सर्व्वरम्यवस्तुभ्यः तिलप्रमाण-माकलय्य तिलोत्तमां नामाप्सरसमसृजत्। ततस्तां कामयमानौ महासुरौ सुन्दोपसुन्दौ भ्रातरौ युध्यमानौ अन्योन्यमवधिषातां तेन च देवा निर्वृतिमासेदुरिति पुराणवार्त्ता॥ ४३॥

वस्त्रेति। ततो दिव्यवनितोपस्थानानन्तरं प्रीतिमान् अतिथिविशेषलाभेन आत्मनो योगबलप्रदर्शनावकाशप्राप्त्या वा

ते भुक्तवन्तः ससुखं वसित्वा
वासांस्युषित्वा रजनीं प्रभाते ।
द्रुतं समध्वा रथवाजिनागैः
मन्दाकिनीं रम्यवनां समीयुः ॥ ४५ ॥

हृष्टचित्तः मुनिः भरद्वाजः अवकाशे यथाभिमते प्रदेशे रुचिसंप्रक्लृप्तं यस्य यादृगभिरुचिस्तस्य तथैव सम्पादितं वस्त्राणि अन्नानि भक्ष्याणि पानानि पानीयानि च वस्त्रान्नपानम्। समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः। शयनं शय्याश्च नाना कृत्वा पृथक् कृत्वा तान् आह स्म उक्तवान्। किमिति। निवद्ध्वं वस्त्राणि आच्छादयत। निपूर्व्वात् वस्तेर्लोट्। आद्ध्वं उपविशत। आस्तेर्लोट। आत्त अन्नं भक्षयत, आत्तेर्लोट, पिवत पानीयं पिवत। तथा शेद्ध्वं शयने शयनं कुरुत इति आहेत्यनेन सम्बन्धः सर्व्वत्र विधौ लोट ॥ ४४ ॥

ते इति। ते भरतादयः ससुखं सहर्षं भुक्तवन्तः सन्तः, वासांसि वसित्वा परिधाय, रजनीं उषित्वा। "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया। प्रभाते उषसि द्रुतं शीघ्रं अध्वानं सङ्गताः समध्वाः मार्गानुसारिणः सन्त इत्यर्थः। "उपसर्गादध्वनः" इति समासान्तष्टच। रथाश्च, वाजिनश्च, नागाश्च इति रथवाजिनागैः। समाहारविधेरनित्यत्वात् सेनाङ्गत्वेऽपि इतरेतरद्वन्द्वः। जयमङ्गलस्तु रथवाजीत्यत्र द्वन्द्वैकवद्भावः तेन सहिता नागा इति शाकपार्थिवादित्वात् समास इति व्याचष्टे। रम्यवनां मनोज्ञकाननां निर्म्मलजलाञ्च। "पयःकीलालममृतं

वैखानसेभ्यः श्रुतरामवार्त्ताः
ततो विशिञ्जानपतत्त्रिसङ्घम् ।
अभ्रंलिहाग्रं रविमार्गभङ्गम्
आनंहिरेऽद्रिं प्रति चित्रकूटम् ॥ ४६ ॥
दृष्ट्वोर्णुवानान् ककुभो बलौघान्
वितत्य शार्ङ्गं कवचं पिनह्य ।

जीवनं भुवनं वनम्" इत्यमरः । मन्दाकिनीं चित्रकूटवर्त्मनि स्थितां तन्नाम्नीं काञ्चित् नदीं समीयुः सम्भूय गताः सङ्गताः । सम्पूर्वादिणधातोर्लिट् । यद्वा मन्दाकिनीं नर्म्मदां गङ्गामाले मन्दाकिनीति केचित् वदन्ति ॥ ४५ ॥

वैखानसेति । ततस्ते वैखानसेभ्यः वानप्रस्थेभ्यः । "वैखानसो वनेवासी वानप्रस्थश्च तापसः" इति वैजयन्ती । श्रुतरामवार्त्ताः चित्रकूटे रामोऽस्तीत्यधिगतरामोदन्ताः सन्तः विशिञ्जानः कूजन् पतत्त्रिणां सङ्घो यस्मिंस्तं तथोक्तम् । शिजिकिङ स्फुटध्वनाविति धातोः शानच् । (अभ्रं लेढि स्पृशति इति अभ्रंलिहं अग्रं शिखरं यस्य तं) अभ्रंलिहाग्रं, रविमार्गस्य भङ्गो विघातो यस्मिन् तस्य अत्युन्नतत्वात् तं रविमार्गभङ्गं चित्रकूटं (१) अद्रिं प्रति तं लक्ष्यीकृत्य इत्यर्थः आनंहिरे प्रतस्थिरे । अहिङ गताविति धातोर्लिट्, अद्रिमित्यत्र प्रतिशब्दयोगेन द्वितीया ॥ ४६ ॥

दृष्ट्वेति । शितेषुः तीक्ष्णशरः सौमित्रिर्लक्ष्मणः ककुभः दिशः

तस्थौ सिसंग्रामयिषुः शितेषुः
सौमित्रिरच्चिभ्रुवमुज्जिहानः ॥ ४७ ॥

शुक्लोत्तरासङ्गभृतोविशस्त्रान्
पादैः शनैरापततः समन्यून् ।
औहिष्ट तान् वीतविरुद्धबुद्धीन्
विवन्दिषून् दाशरथिः स्ववर्ग्यान् ॥ ४८ ॥

ऊर्णुवानान् आच्छादयतः ऊर्णोतेरादादिकादुभयपदिनः शानच् । बलौघान् सैन्यसमूहान् दृष्ट्वा शृङ्गस्य विकारं शार्ङ्गं धनुः वितत्य आरोपितगुणं कृत्वा कवचं पिनह्य बद्धा । नह बन्धने इत्यस्माल्ल्यप् अपेरकारलोपश्च । सिसंग्रामयिषुः संग्रामयितुमिच्छुः । संग्राम युद्धे इति चौरादिकात् णिचिकृते सन्, तत उः । अक्षिणी च भ्रुवौ च अच्चिभ्रुवं समाहारद्वन्द्वे निपातनात् साधु । उज्जिहानः उत्क्षिपन् ऊर्द्ध्वं नयन्नित्यर्थः तस्थौ । हाङ्गताविस्यस्मात् जुहोत्यादिकात् शानच् ॥ ४७ ॥

शुक्लेत्यादि । दाशरथिः रामस्तु शुक्लं उत्तरासङ्गं उत्तरीयं बिभ्रतीति शुक्लोत्तरासङ्गभृतः विशस्त्रान् त्यक्तायुधान् पादैः शनैरापततः मुक्तवाहनत्वात् पदव्रजेनैव मन्दं मन्दं आगच्छतः अतः समन्यून् सशोकान् तान् वीतविरुद्धबुद्धीन् विगतयुद्धादिमतीन् विवन्दिषून् वन्दितुमिच्छून् स्ववर्गे भवाः स्ववर्ग्यास्तान् आत्मीयान् औहिष्ट ज्ञातवान् । ऊह तर्के इति धातोर्लुङ् । तेषां तादृशविनीतवेशचेष्टितानि दृष्ट्वा नैतेऽस्माकमरयो युयु-

समूलकाषं चकषूरुदन्तः
रामान्तिकं बृंहितमन्युवेगाः ।
आवेदयन्तः क्षितिपालमुच्चैः
कारं मृतं रामवियोगशोकात् ॥ ४९ ॥
चिरं रुदित्वा करुणं सशब्दं
गोत्राभिधायं सरितं समेत्य ।

त्तवः किन्तु सभाजयितुमागच्छन्तः स्वजना एव इति निश्चि-काय ॥ ४८ ॥

समूलेति । बृंहितमन्युवेगा विवृद्धशोकावेगाः रुदन्तस्ते भरतादयः रामान्तिकं रामसमीपं समूलं कषित्वा भूमेरधो-भागमुत्खाय । निर्मूलसमूलयोः कष इति कषेर्णमुल् । स्वशरीराघातात् स्वाधोभागं कषित्वा रामस्य पुरतः भूमौ लुठन्ति स्म इति भावः । किं कुर्वन्तः । रामवियोगशोकात् मृतं त्यक्तासुं क्षितिपालं दशरथं उच्चैःकारं उच्चैः कृत्वा आवेद-यन्तः विज्ञापयन्तः । अव्यये यथाभिप्रेताख्याने इति कृञो णमुल् । अयथाभिप्रेताख्यानं नाम अप्रियस्य उच्चैः प्रियस्य च नीचैः कथनम् ॥ ४९ ॥

चिरमिति । राघवलक्ष्मणाभ्यां चिरं बहुक्षणं करुणं सशोकं सशब्दं सफुत्कारं रुदित्वा क्रन्दित्वा । रुदेः सेटत्वाद् प्रत्ययस्य नित्यं कित्त्वमतो न गुणः । सरितं नदीं समेत्य सम्भूय गत्वा मध्येजलात् जलमध्यमवतीर्य । ल्यब्लोपे पञ्चमी । जलमध्याद्वा

मध्येजलाद्राघवलक्ष्मणाभ्यां
प्रत्तं जलं द्व्यञ्जलमन्तिकेऽपाम् ॥ ५० ॥
अरण्ययाने सुकरे पिता मां
प्रायुङ्क्त राज्ये वत दुष्करे त्वाम् ।
मागाः शुचं वीर भरं वहामुम्
आभाषि रामेण वचः कनीयान् ॥ ५१ ॥

गृहीतमिति शेषः । "पारे मध्ये षष्ठ्या वा" इत्यव्ययीभावः । द्वौ अञ्जली प्रमाणं अस्य द्व्यञ्जलं अञ्जलिद्वयपरिच्छिन्नमित्यर्थः । "द्वित्रिभ्यामञ्जलेः" इति टच् । जलं अपां अन्तिके तटे इत्यर्थः गोत्राभिधायं पितुर्नामोल्लेखपूर्वकमित्यर्थः । प्रत्तं प्रदत्तम् । प्रदद्दातेः क्तः । प्रत्येकमेकमेकैकाञ्जलिजलदानेन पितुस्तर्पणमकारीत्यर्थः । जयमङ्गलस्तु अञ्जली द्वौ विगृह्य तद्धितार्थे समासमाह द्वावञ्जली प्रमाणमस्येत्यस्मिन् वाक्ये तु प्रमाणप्रत्ययस्य लुकि सति समासान्तो न प्राप्नोति अतद्धितलुकीत्यधिकारादिति हेतुञ्च उपन्यस्यति । द्वयोरञ्जल्योः समाहार इति तत्परिच्छिन्नत्वादभेदोपचारात् जलमपि द्व्यञ्जलमुक्तमिति भरतेन व्याख्यातम् ॥ ५० ॥

अरण्येति । पिता सुकरे सुखसाध्ये अरण्याय यानं अरण्ययानं तस्मिन् मां प्रायुङ्क्त, वत खेदे दुष्करे दुःखसाध्ये राज्ये राजकर्म्मणि त्वां प्रायुङ्क्त नियोजितवान् । युजेरौधादिकस्य लङि रूपं प्रपूर्व्वकत्वात् आत्मनेपदम् । एवं सति हे वीर शुचं

श्रुतो कृती वृद्धमतेषु धीमान्
त्वं पैतृकं चेद्वचनं न कुर्य्याः।
विच्छिद्यमानेऽपि कुले परस्य
पुंसः कथं स्यादिह पुत्रकाम्या ॥ ५२ ॥

मागाः विषादं मागमः। मांयोगात् इणधातोर्लुङि गादेशे अडागमनिषेधः। अमुं भरं पितुर्नियोगरूपं वह सम्पादय इति वचः रामेण कनीयान् अनुजो भ्राता भरतः आभाषि उक्तः। ईयसुनि अल्पस्य कनादेशः ॥ ५१ ॥

कृतीति। वृद्धानां भूयोदर्शिनां मनीषिणां मतानि श्रुतानि गुरुमुखादधिगतानि, कृतानि अनुष्ठितानि च येन स वृद्धमतेषु श्रुतीकृती। क्तस्येन्विषयस्येति कर्म्मणि सप्तमी। धीमान् प्रशस्तबुद्धिसम्पन्नः। प्रशंसायां मतुप्। त्वं चेत् पैतृकं पितुरागतं वचनं न कुर्य्याः न करिष्यसि। तदा इह अस्मिन् लोके कुले वंशे विच्छिद्यमाने विच्छेदमापद्यमानेऽपि परस्य अन्यस्य उत्तरकालिकस्य वा पुंसः जनस्य पुत्रकाम्या आत्मनः पुत्रेच्छा कथं स्यात् न भविष्यतीत्यर्थः। पुत्रशब्दात् स्वेच्छायां काम्यच् ततो अप्रत्यये स्त्रियामाप्। भवादृशि सत्पुत्रे पितुर्नियोगमवधीरयति लोकानामतःपरं पुत्रलाभेच्छा न भविष्यतीति भावः ॥ ५२ ॥

13.

अस्माकमुक्तं बहु मन्यसे चेत्
यदीशिषे त्वं न मयि स्थिते च।
जिह्रेष्यतिष्ठन् यदि तातवाक्ये
जहीहि शङ्कां व्रज शाधि पृथ्वीम्॥ ५३॥
वृद्धौरसां राज्यधुरां प्रवोढुं
कथं कनीयानहमुत्सहेय।

अस्माकमिति। अस्माकं उक्तं अग्रजवाक्यम्। वचेर्भावे क्तप्रत्ययात् अस्माकमिति कर्त्तरि षष्ठी। चेत् यदि बहु मन्यसे आद्रियसे पितृतुल्येनाग्रजेनानुमतः कथमेवं न कुर्य्यामिति चेत् जानासि। मयि स्थिते जीवति यदि त्वं न ईशिषे प्रभुत्वं न करोषि स्वातन्त्र्यं नावलम्बसे इत्यर्थः। प्रभुस्त्वं त्वदाज्ञाकरोऽहमिति चेत् मन्यसे इति भावः। तथा तातवाक्ये पितृनियोगे। पुत्रे पितरि पूज्ये च तातशब्दं प्रचक्षते इति। अतिष्ठन् अवर्त्तमानः तातवाक्यमकुर्व्वन् इत्यर्थः। यदि जिह्रेषि लज्जसे। गुरुवचनमनतिक्रमणीयम् विशेषतस्तातवचनं तदनादृत्य यदि ते लज्जा भवतीत्यर्थः। तदा शङ्कां विकल्पं जहीहि त्यज, व्रज अयोध्यां प्रतिनिवर्त्तस्व, पृथ्वीं कोशलराज्यमित्यर्थः शाधि पालय। तदकरणे तु मां तातञ्च विमानयिष्यसीति स्वकर्त्तव्यानुष्ठाने मनो निधेहीति भावः॥५३॥

वृद्धौरसामिति। कनीयान् कनिष्ठोऽहं उरसा निर्म्मितः औरसः पुत्रः वृद्धः अग्रज औरसो यस्यां तां वृद्धौरसां ज्येष्ठाधि-

मा मां प्रयुङ्क्थाः कुलकीर्त्तिलोपे
प्राहस्म रामं भरतोऽपि धर्म्मम् ॥ ५४ ॥

ऊर्ज्जस्वलं हस्तितुरङ्गमेतत्
अमूनि रत्नानि च राजभाञ्जि ।
राजन्यकं चैतदहं क्षितीन्द्रः
त्वयि स्थिते स्यामिति शान्तमेतत् ॥ ५५ ॥

काराहीं राज्यस्य सप्ताङ्गरूपस्य धूर्भारः राजधुरा ताम् । अप्रत्यये परवल्लिङ्गमिति स्त्रीलिङ्गत्वम् । "धूश्च स्यात् भारचिन्तयोः" इति विश्वः । प्रवोढुं ग्रहीतुं कथं उत्सहेय न कथमपि शक्ष्यामीत्यर्थः । विभाषा कथमि लिङ्चेति लिङ् । अतः मां कुलकीर्त्तिलोपे कुलकीर्त्तिनाशार्थं । "निमित्तात् कर्म्मसमवाये" इति सप्तमी । मा प्रयुङ्क्थाः नियोजय । प्रपूर्व्वात् युजेः लुङ् । इति धर्म्म्यं धर्म्मादनपेतं वचनं भरतोऽपि रामं प्राहस्म उक्तवान् । ज्येष्ठातिक्रमस्य पूर्व्वैरनाचरितत्वात् तद्विपरीतवाक्यस्य धर्म्म्यत्वमिति भावः । जयमङ्गलस्तु लोपयतीति लोपः रघुवंशस्य या कीर्त्तिः तस्या लोपे क्षयकरे कार्य्ये इति व्याचष्टे ॥ ५४ ॥

ऊर्ज्जस्वलमिति । एतत् ऊर्ज्जस्वलं बलवत् । "ऊर्ज्ज बलजीवने बले" इति धातोरस् ततो अस्त्यर्थे वलच् । हस्तिनस्तुरङ्गाश्च हस्तितुरङ्गम् । सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः । अमूनि राजभाञ्जि राजयोग्यानि रत्नानि मरकतेन्द्रनीलपद्मरागादीनि च ।

इति निगदितवन्तं राघवस्तं जगाद
व्रज भरत गृहीत्वा पादुके त्वं मदीये।

एतत् राजन्यकं क्षत्रियसमूहश्च अस्तीतिशेषः। अहञ्च त्वयि स्थिते विद्यमाने क्षितीन्द्रः स्यां भवेयमित्येतत् शान्तं उक्तं माभूत्। शान्तमलीकमिति जयमङ्गलेन व्याख्यातम्। त्वयि जीवति अहमेतेषां मणिमाणिक्यहस्त्यश्वराजन्यानामीश्वरो भवेयमित्येतत् नितरामनुचितं मे प्रतिभातीति भावः॥ ५५॥

इतीति। राघवो रामः इति इत्थं निगदितवन्तं उक्तवन्तं तं जगाद। किमित्याह। हे भरत त्वं मदीये पादुके उपानहौ गृहीत्वा व्रज अयोध्यां गच्छ। तथा च्युतनिखिलविशङ्कः अपगताशेषविकल्पः जनौघैः प्रकृतिपुञ्जैः पूज्यमानः बहुमन्यमानः सन् अस्मन्मतेन अस्माकं मतमनुसृत्य सकलभुवनराज्यं सर्व्वत्र भूमण्डले राज्यं कारय अनुष्ठापय पादुके इति योजना। हृक्रोरन्यतरस्यामिति प्रयोजककर्त्तुः कर्म्मत्वम्। भरतस्त्वाह "अस्मन्मतेन" इत्यत्र प्रयोजककर्त्तरि तृतीया। "अस्मन्मतेन" इत्यत्र गौरवादस्मच्छब्दस्य बहुत्वं तच्च "मदीये" इत्येकवचनप्रयोगेन पूर्व्वापरसङ्गतिभङ्गात् समीचीनतया न सङ्गच्छते। जयमङ्गलस्तु पादुके रामस्यैव मतन्तु रामलक्ष्मणयोरिति भिन्नवचनत्वं न दोषाय इति सिद्धान्तयति। अस्मन्मतमित्यत्र सीतालक्ष्मणसहितत्वेन बहुत्वविवक्षया न मदादेश इति भरतेन मीमांसितम्। भरतो रामस्यैव मतानुसारी राज्यं शशास,

च्युतनिखिलविशङ्कः पूज्यमानो जनौघैः
सकलभुवनराज्यं कारयास्मन्मतेन ॥ ५६ ॥

इति श्रीभट्टिकाव्ये श्रीरामप्रवासो नाम
तृतीयः सर्गः ।

न खलु लक्ष्मणस्य नापि च सीताया इति रामायणे वर्णितं तद्धि युक्तियुक्तञ्च। तदेषा मीमांसा कष्टकल्पनमेव केवलं, कविं प्रति अतिभक्तिविजृम्भितञ्चेत्यनादरणीया ॥ ५६ ॥

इति भट्टिटीकायां तृतीयः सर्गः ।

———

चतुर्थः सर्गः ।

निवृत्ते भरते धीमानत्रेरामस्तपोवनम् ।
प्रपेदे पूजितस्तस्मिन् दण्डकारण्यमीयिवान् ॥ १ ॥
अटाट्यमानोऽरण्यानीं ससीतः सहलक्ष्मणः ।
बलाद्बुभुक्षुणोत्क्षिप्य जह्रे भीमेन रक्षसा ॥ २ ॥

निवृत्त इति। भरते निवृत्ते सति धीमान् बुद्धिमान् रामः । अत्र स्थिते मयि कदाचित् भरतः पुनरेष्यतीत्यवधारणात् तस्य धीमत्त्वमिति भावः। अत्रे र्महर्षेस्तपोवनं प्रपेदे गतः। तस्मिन् अत्रितपोवने पूजितः पाद्यार्घ्यादिभिरर्च्चितः सन् दण्डकारण्यमीयिवान् प्राप। इण धातोः क्वसुः। पुरा किल इक्ष्वाकुपुत्रो दण्डाख्यो राजा विन्ध्याद्रिशृङ्गद्वयमध्ये निवसति स्म। स कदाचित् भार्गवदुहितां विरजां धर्षयमाणो मुनिनाभिशप्तः सभृत्यबलवाहनं विनाशं गतः। ततो देवराजेन पांशुवर्षणं कृत्वा तस्य राज्यं शतयोजनं यावत् अरण्याकीर्णमकारि। तच्च दण्डकारण्यमिति लोके प्रसिद्धम् (१) ॥ १ ॥

अटाट्येति। अरण्यानीं महारण्यं अटाट्यमानः पुनःपुनः

---

1. The actual position of the Dandakaranya is beetween the Narmada and Godavari rivers. This forest in the time of Ramachandra was celebrated as a place of pilgrimage.

अवाक्शिरसमुत्पादं कृतान्तेनापि दुर्दमम् ।
भंक्त्वा भुजौ विराधाख्यं तं तौ भुवि निचख्नतुः ॥३॥
आंहिषातां रघुव्याघ्रौ शरभङ्गाश्रमं ततः ।
अध्यासितं श्रिया ब्राह्म्या शरण्यं शरणैषिणाम् ॥४॥

अत्यर्थं वा अटन् भ्राम्यन् । अटतेर्यङ् ततः कर्त्तरि शानच् । ससीतः सहलक्ष्मणः सीतालक्ष्मणाभ्याम् सहितः । सहशब्दस्य समासे वैकल्पिकः सादेशः । रामः बुभुक्षुणा भोक्तुमिच्छुना भीमेन रक्षसा केनचित् राक्षसेन विराधेन बलात् तरसा उत्क्षिप्य ऊर्द्ध्वमुत्थाप्य जह्रे हृतः गृहीतः हृधातोः कर्म्मणि लिट् । तान् भक्षयितुं हस्ताभ्यां गृहीत्वा उत्क्षिप्तवानित्यर्थः ॥ २ ॥

अवागिति । तौ रामलक्ष्मणौ तस्य भुजौ भंक्त्वा मोटयित्वा कृतान्तेनापि दुर्दमं दुःखेन दमनीयं विराध इति आख्या यस्य तं तथोक्तं तं राक्षसं अवाक्शिरसं अधोमस्तकं उत्पादं ऊर्द्ध्वगतपादं कृत्वा भुवि निचख्नतुः निखातवन्तौ । तं भग्नभुजमधोमस्तकमूर्द्ध्वपादं कृत्वा भूगर्भे निहितवन्तौ इत्यर्थः । तुम्बुरुनामा गन्धर्व्वो वैश्रवणशापात् राक्षसयोनिं प्राप्तः नाम्ना विराधो भूत्वा दण्डकारण्यं विचचार इति पुराणवार्त्ता ॥ ३ ॥

आंहिषातामिति । ततो विराधवधानन्तरं रघुव्याघ्रौ रघूणां मध्ये श्रेष्ठौ तौ ब्राह्म्या ब्रह्मसम्बन्धिन्या तपोजनितया इत्यर्थः । "वेदस्तत्त्वं तपोब्रह्म" इत्यमरः । श्रिया लक्ष्म्या अध्यासितं अधिष्ठितं अतएव शरणं त्राणं एषितुं शीलं येषां तेषां शरणैषिणां जनानां शरणे अवस्थाने साधु शरण्यम् ।

पुरो रामस्य जुहवाञ्चकार ज्वलने वपुः ।
शरभङ्गः प्रदिश्यारात् सुतीक्ष्णमुनिकेतनम् ॥ ५ ॥
यूयं समैष्यथेत्यस्मिन् आसिष्महि वयं वने ।
दृष्टाःस्थ स्वस्ति वो यामः स्वपुण्यविजितां गतिम् ॥६॥

"शरणं वधरक्षित्रोः शरणं रक्षणे गृहे" इति विश्वः । शरभङ्गाश्रमं शरभङ्गस्य मुनेराश्रमं आंहिषातां गतवन्तौ । अंहेर्लुङि रूपम् । तपोमहिम्ना तत्रागतानां हिंस्रेभ्यः किमपि भयं नासीत् इत्यर्थः ॥ ४ ॥

पुर इति । शरभङ्गः आरात् समीपे । "आराद्दूरसमीपयोः" इत्यमरः । सुतीक्ष्णमुनिकेतनं सुतीक्ष्णस्य मुनेः केतन्ति निवसन्ति अत्र इति केतनं आश्रमं प्रदिश्य कथयित्वा तत्र वासमुपकल्पय इति उक्त्वेत्यर्थः । रामस्य पुरः अग्रतः ज्वलने अग्नौ वपुः शरीरं जुहवाञ्चकार हुतवान् निजदेहमग्निसात् चकारेत्यर्थः ॥ ५ ॥

तत्र किमर्थमत्रावस्थानमिति चेदाह यूयमिति । यूयं समैष्यथ समागमिष्यथ इति हेतोः वयं अस्मिन् वने आसिष्महि स्थिताः । आसेर्लुङ् । वयमिति एकत्वेऽपि बहुत्वविवक्षा । अधुना यूयं दृष्टाः साक्षात्कृताः स्थ वः युष्मभ्यं स्वस्ति । वयं स्वपुण्यविजितां स्वपुण्येन विजितां लब्धां गतिं स्थानं स्वर्लोकमित्यर्थः । यामः व्रजामः । इति च प्रदिश्येति पूर्वेण सम्बन्धः । रामरूपेणावतीर्णो भगवान् विष्णुरत्रागमिष्यतीति सुचिरं

तस्मिन् कृशानुसाङ्गते सुतीक्ष्णमुनिसन्निधौ ।
उवास पर्णशालायां भ्रमन्ननिशमाश्रमान् ॥ ७ ॥
वनेषु वासतेयेषु निवसन् पर्णसंस्तरः ।
शय्योत्थायं मृगान् विध्यन् आतिथेयो विचक्रमे ॥८॥
ऋग्यजुषमधीयानान् सामन्यांश्च समर्चयन् ।

प्रतीक्ष्य तं त्वामधुना साक्षात्कृत्य कृतकृत्यो निजतपसार्जितां गतिं प्राप्नोमीति भावः ॥ ६ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् शरभङ्गे कृशानुसाङ्गते कार्त्स्न्येन दग्धीभूते सति । विभाषा सातिः कार्त्स्न्ये इति सातिः । रामः सुतीक्ष्णमुनिसन्निधौ सुतीक्ष्णस्य मुनेः सन्निधौ समीपे पर्णशालायां उटजे उवास । वसेर्लिट्, किं कुर्वन् । अनिशं सदा आश्रमान् भ्रमन् मुनीनुपासितुं तत्रत्यान् आश्रमान् पर्य्यटन्नित्यर्थः । तत्र कृताधिवासस्य तदानीमियमेव वृत्तिरासीदिति भावः ॥ ७ ॥

वनेष्विति । वसतौ साधुषु अनुकूलेषु वासतेयेषु वनेषु निवसन् वासं कुर्वन् । संस्तीर्य्यते इति संस्तरः शय्या, पर्णानि संस्तरो यस्य स तथोक्तः । अतिथौ साधुः आतिथेयः रामः शय्योत्थायं शय्याया उत्थाय । उत्पूर्वात्तिष्ठतेर्णमुल् । मृगान् विध्यन् अतिथिसत्कारार्थं मृगयां कुर्वन्नित्यर्थः । विचक्रमे विचचार विहरतिस्मेत्यर्थः ॥ ८ ॥

ऋग्यजुषमिति । होमोऽस्य विद्यते असौ होमवान् कृता-

बुभुजे देवसात् कृत्वा शूल्यमुख्यञ्च होमवान् ॥ ९ ॥
वसानस्तन्त्रकनिभे सर्व्वाङ्गीने तरुत्वचौ ।
काण्डीरःखाड्गीकः शार्ङ्गी रचन् विप्रांस्तनुत्रवान् ॥ १०
हित्वाशितङ्गवीनानि फलैर्य्यत्राशितम्भवम् ।

ग्निकार्य्यः स शूले उखायां स्थाल्याञ्च संस्कृतं शूल्यं उख्यं च मांसं देवसात् कृत्वा देवेभ्यो देयं कृत्वा दत्त्वेत्यर्थः । ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुषम् । समाहारे टच् । ऋग्वेदं यजुर्वेदञ्च अधीयानान् द्विजान् तथा सामनि साधून् सामन्यान् च समर्च्चयन् । "देवद्रव्यं द्विजे दद्यात्" इति शासनात् तेन मांसेन वेदविद्ब्राह्मणान् भोजयन्नित्यर्थः बुभुजे भुक्तवान् । मृगयालब्धं मांसं अग्नावाहुतिदानेनादौ देवेभ्यो निवेद्य ततो ब्राह्मणान् भोजयित्वा तेषां भोजनावशिष्टं स्वयमभ्यवजहारेति तात्पर्य्यार्थः ॥ ९॥

वसान इति । तन्त्रात् अचिरापहृते तन्त्रके नववस्त्रे ताभ्यां निभा सादृश्यं ययोस्ते तन्त्रकनिभे । तन्त्रकञ्च नवाम्बरे इत्यमरः । सर्व्वाङ्गानि व्याप्नुवत्यौ सर्व्वाङ्गीने तरुत्वचौ वल्कले वसानः परिदधानः काण्डमस्यास्तीति काण्डीरः सवाणः । "काण्डोऽस्त्रीदण्डवाणार्व्ववर्गावसरवारिषु" इत्यमरः । खड्गेन युध्यते खाड्गिकः, शार्ङ्गी धृतधन्वा, तनुं त्रायते तनुत्रं तदस्यास्तीति तनुत्रवान् पिनद्धकवचः तथा विप्रान् रचन् राचसादिभ्यस्त्रायमाणः असौ रामः वनेषु आनभ्र भ्रान्तवानिति उत्तरश्लोकेन अन्वयः ॥ १० ॥

हित्वेति । पुनः पुनरतिशयेन वा दशन्ति दन्दशूकाः ।

तेष्वसौ दन्दशूकारिर्वनेष्वानभ्र निर्भयः ॥११॥ युग्मकं ।

व्रातीनव्यालदीप्रास्त्रः सुत्वनः परिपूजयन् ।
पर्षद्वलान्महाब्रह्मैराट नैकटिकाश्रमान् ॥ १२ ॥

दशतेर्यङन्तादूकः । तेषां दन्दशूकानां राक्षसानां व्यालानां वा अरिः हन्ता निर्भयः भयशून्यः स आश्रितास्तृप्ता गावो येषु तेषां तृणप्रायत्वात् तानि आश्रितङ्गवीनानि । आश्रितगोशब्दात् ईनः । वनानि हित्वा त्यक्त्वा गोतृप्त्या तृणबाहुल्यात् तत्त्याग इतिभावः । येषु वनेषु फलैः आश्रितम्भवं तृप्ति र्भवति । आङ्-पूर्व्वादश्नातेः तृप्त्यर्थकात् भावे क्तः ततः भूधातोर्भावे खच् । तेषु वनेषु आनभ्र पर्य्यटति स्म । अभ्र गत्यामिति धातोर्लिट् ॥ ११ ॥

व्रातीति । नानाजातीया अनियतवृत्तयः शरीरमायास्य ये जीवन्ति ते व्रातास्तेषां यत् कर्म्म तदपि व्रातं तेन जीवन्ति इति व्रातीनाः तेषां व्याला उपघातुकाः तेषु दीप्रास्त्रः ज्वलदायुधः । "व्यालं भुजङ्गमे क्रूरे श्वापदे दुष्टदन्तिनि" इति विश्वः। सुन्वन्तीति, सुत्वानस्तान् सुत्वनः सोमपान् । सुनुतेः सद्योत्पादनार्थकात् ङ्वनिप् । परिपूजयन् स रामः महान्तः ब्रह्माणः महाब्रह्मास्तैः करणैः । कुमहद्भ्यामन्यतरस्यामिति टच् । पर्षत् परिषत् अस्ति येषु ते पर्षद्वलास्तान् सभायुक्तान् महाब्राह्मण-समूहजुष्टानित्यर्थः । ग्रामस्यान्तिके क्रोशमात्रं त्यक्त्वा यतयो भिक्षवो ये निवसन्ति ते नैकटिकाः तेषां आश्रमान् आट गतवान । अटते र्लिट् । जयमङ्गलस्तु पर्षद्वलान् सुत्वनः परिपूजयन् स महाब्रह्मैः सह आट इत्यन्वयं करोति । परिषद्-

परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युश्चापि चिन्तयन् ।
वृद्धिक्षयौ मुनीन्द्राणां प्रियम्भावुकतामगात् ॥१३॥
आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ।
प्रातस्तरां पतत्रिभ्यः प्रबुद्धः प्रणमन् रविम् ॥१४॥ युग्मकं ।

लानिति पाठे नवाक्षरपादस्यापीष्टत्वात् न च्छन्दोभङ्गदोषस्यावकाशः। "आस्थानं संसदास्थानी पर्षत्परिषदौ समे" इति रभसः ॥ १२ ॥

परेद्यवीति। रामः परेद्यवि परस्मिन् आगामिनि दिवसे इत्यर्थः। अद्य एतस्मिन् अहनि पूर्वेद्युः पूर्वस्मिन् अहनि अन्येद्युः अन्यस्मिन् अहनि चिरातिक्रान्ते चिरागामिनि च दिवसे इत्यर्थः। मुनीन्द्राणां वृद्धिक्षयौ धनशरीरादिगतोपचयापचयौ चिन्तयन् अनुध्यायन् सन् पूर्व्वं प्रियकार्य्येष्वनियुक्तत्वात् अतथाभूतः सन् प्रियो भवतीति प्रियम्भावुकः तस्य भावः तत्तां प्रियम्भावुकतां। अभूततद्भावे भुवः कर्त्तरि खुकञ्। अगात् प्राप। परेद्यव्यादयः शब्दा निपातिताः ॥ १३ ॥

आतिष्ठदिति। आयत्यः गावो अस्मिन् काले इति आयतीगवं प्रक्रान्तां आरब्धाम्। गावोऽपि गोचरात् गोष्ठमायान्ति दिवसस्यार्द्ध नाड़िकावशेषे सन्ध्यापि तदैव प्रवर्त्तते। सम्यक् ध्यायन्ति अस्यां इति सन्ध्या तां व्याप्य। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। तिष्ठन्ति गावः दोहाय अस्मिन् काले इति तिष्ठद्गु, तत्पर्य्यन्तं आतिष्ठद्गु। गावो हि रात्रिप्रथमयामस्य नाड़िकायां अतीतायां विश्रान्ताः सत्यः उत्थाय दुह्यन्ते। गवानयनकाला-

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

दृदृशे पर्णशालायां राक्षस्याभीकयाथ सः ।
भार्य्योढं तमवज्ञाय तस्थे सौमित्रयेऽसकौ ॥ १५ ॥

दारभ्य गोदोहकालं यावत् इत्यर्थः। जपन् सावित्रीमिति शेषः। पतत्रिभ्यः प्रातस्तरां अधिकप्रभाते तेभ्यः प्राक् इत्यर्थः प्रबुद्धः जागरितः। प्रातस्तरामित्यत्र प्रकर्षविवक्षायां तरप्। रविं प्रणमन् "नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे। जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्म्मदायिने" इति मन्त्रोच्चारण-पूर्व्वकं नमस्कुर्वन् यदा चरतिस्म तदा प्रियम्भावुकताम् अगादिति पूर्वेण अन्वयः। आयतीगवतिष्ठद्गुशब्दौ काले अव्ययीभावे निपातितौ। जपन् सन्ध्यामित्यत्र प्रमाणं "प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि। सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्द्धास्तमितभास्कराम्" इति। अपिच "पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात्। पश्चिमां तु समासीनः सम्य-गृक्षविभावनात्" इति ॥ १४ ॥

दृदृश इति। सः रामः पर्णशालायां अभिकामयते इति अभीका निपातनात् साधु। तया अभीकया कामुक्या राक्षस्या शूर्पणखया दृदृशे दृष्टः। अथ असकौ पापासौ निन्दिता असौ राक्षसी ऊढ़ा भार्य्या येन तं भार्य्योढ़म् सहभार्य्यां। आहिता-ग्न्यादिषु पाठात् परनिपातः। तं अवज्ञाय अनादृत्य सौमि-त्रये लक्ष्मणाय तस्थे स्वाभिप्रायमाविष्कृतवती। यस्मै दिक्षेत्यादिना चतुर्थी। "प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशे" इति आत्मने-पदम्। असकौ इत्यत्र कुत्सायां अक्। यदुक्तं "क्षपायां

दधाना बलिभं मध्यं कर्णंजाहविलोचना ।
वाक्त्वचेनातिसर्व्वेण चन्द्रलेखेव पक्षतौ ॥ १६ ॥
सुपाद् द्विरदनासोरूर्म्मृदुपाणितलाङ्गुलिः ।
प्रथिमानं दधानेन जघनेन घनेन सा ॥ १७ ॥

निन्दनेऽज्ञाने नीतौ दानेन मानिते। प्रायोऽगस्त्वास्वरात् पूर्वः सर्व्वनामतिङव्ययात्” इति ॥ १५ ॥

त्रिभिः कलापकेन कामरूपिण्या राक्षस्या रूपं वर्णयति । दधानेति। सा तं प्रार्थयाञ्चक्रे इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः। कीदृशी बलयोऽस्मिन् सन्तीति बलिभं मध्यं दधाना धारयन्ती, “तुन्दिबलिवटेर्भः” कर्णंजाहं कर्णमूलसमीपमित्यर्थः। मूलार्थे कर्णात् जाहच्। कर्णंजाहयोः विश्रान्ते लोचने यस्याः सा कर्णंजाहविलोचना इति उपपदलोपी बहुव्रीहिः। अतिसर्वेण माधुर्य्यसौन्दर्य्याभ्यां सर्व्वमतिक्रान्तेन वाक् च त्वक् च वाक्त्वचं तेन उपलक्षिता। प्राण्यङ्गत्वात् द्वन्द्वैकवद्भावः ततष्टच्। पक्षतौ पक्षमूले प्रतिपदि चन्द्रलेखा इव स्थिता। प्रतिपच्चन्द्रोपमेयत्वात् सा नितरां तन्वङ्गी आसीदित्यर्थो लभ्यते ॥ १६ ॥

सुपादिति। शोभनौ पादौ यस्याः सा सुपात्। सङ्ख्यासुपूर्व्वस्येति पादान्तलोपः इप् प्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वात् तदभावः। द्विरदनासा करिकर इव ऊरुर्यस्याः सा द्विरदनासोरूः। उपमानपूर्व्वाद्रूरोरूङ्। तलञ्च अङ्गुलिश्च तलाङ्गुलि। द्वन्द्वैकवद्भावः। मृदु पाण्योस्तलाङ्गुलि यस्याः सा तथोक्ता। प्रथि-

उन्नसं दधती वक्त्रं शुद्धदल्लोलकुण्डलम्।
कुर्व्वाणा पश्यतः शंयून् स्रग्विणी सुहसानना॥१८॥
प्राप्य चञ्चूर्य्यमाणासौ पतीयन्ती रघूत्तमम्।
अनुका प्रार्थयाञ्चक्रे प्रियाकर्त्तुं प्रियम्वदा॥१९॥

मानं पृथुत्वं दधानेन पृथुना इत्यर्थः घनेन निविड़ेन जघनेन उपलक्षिता सा॥ १७॥

उन्नसमिति। उन्नता नासिका यस्मिन् तत् उन्नसम्। उपसर्गात् नसादेशः। शुद्धाः शुक्लाः दन्ता यस्मिन् तत् शुद्धदत्। अग्रान्त-शुद्धेत्यादिना दत्रादेशः। लोलकुण्डलं चञ्चलकुण्डलं वक्त्रं मुखम्। उच्यते अनेनेति वक्त्रं वक्त्रशब्दो मुखैकदेशे वर्त्तमानोऽपि कविभिः समुदाये प्रयुज्यते। दधती धारयन्ती स्रग्विणी मालावती सुहसं आननं यस्याः सा सुहसानना अत-एव पश्यतो जनान् शंयून् सुखितान् कुर्वाना। अस्त्यर्थे युः। यद्वा अपश्यत इति पदच्छेदे अपश्यतां जनानां सुखकरी पश्य-तान्तु पीड़ाकरी मदनवेदनाजननादिति भावः॥ १८॥

प्राप्येति। पुनः पुनः गर्हितमाचरन्ती चञ्चूर्य्यमाणा। चरतेर्गर्हार्थे यङ्, ततः शानच्। भरतेनोक्तं गर्हितं पुनः पुनः चरन्तीति। पतीयन्ती आत्मनः पतिमिच्छन्ती अनुका कामुका प्रियम्वदा असौ राक्षसी रघूत्तमं लक्ष्मणं प्रियाकर्त्तुं अनुकूल-यितुम्। आनुकूल्यार्थे डाच्। प्रार्थयाञ्चक्रे वक्ष्यमाणश्लोकेन स्वाभिलाषं विज्ञाप्य तत्पूरणायानुरुद्धवतीत्यर्थः अनुकेति निपा-तनात् साधु॥ १९॥

सौमित्रे मामुपायंस्थाः कम्रामिच्छुर्वशम्बदाम् ।
सुभोगीनां सहचरीमशङ्कः पुरुषायुषम् ॥ २० ॥
तामुवाच स गौष्ठीने वने स्त्रीपुंसभीषणे ।
असूर्य्यम्पश्यरूपा त्वं किमभीरुरराय्यसे ॥ २१ ॥

किं प्रार्थितवतीत्याकाङ्क्षायामाह सौमित्रे इति । हे सौमित्रे सुमित्रानन्दन त्वं अशङ्कः निर्विकल्पः तथा इच्छुः अभिलाषुकः सन् कम्रां कामयमानां वशम्बदां ते वश्याहमिति वदन्तीं सुभोगीनां सुभोगाय हिताम् । सुभोगात् ईनः । पुरुषस्य आयुः पुरुषायुषम् । निपातनात् साधु । पुरुषस्य आयुष्कालं व्याप्य यावज्जीवनमित्यर्थः सहचरीं अवैधव्यादियोगात् ते चिरसङ्गिनीं मां उपायंस्थाः परिणय । आशंसायां भूतवच्चेति लुङ् । "उपयमो विवाहे" इति आत्मनेपदम् । त्वद्भोगीनामिति पाठे भुज्यते अनेन अस्मिन् वेति भोगः शरीरं तव भोगाय हितां त्वद्भोगीनामित्यर्थः ॥ २० ॥

तामिति । स लक्ष्मणः तां उवाच । किमिति । गावस्तिष्ठन्ति अस्मिन् इति गोष्ठं भूतपूर्वं गोष्ठं गौष्ठीनं तस्मिन् गौष्ठीने । सम्प्रति गोसञ्चाराभावात् यस्य हिंस्रप्राणिसङ्कुलत्वमनुमीयते तस्मिन् इति भावः। अतः स्त्री च पुमान् च स्त्रीपुंसौ । निपातनात् साधु । तयोः भीषणे भयावहे वने । अति गोपनीयतया सूर्य्यमपि निषिद्धदर्शनं न पश्यतीति असूर्य्यम्पश्यं रूपं यस्याः सा तथोक्ता । नञ्पूर्व्वात् सूर्य्योपपदात् पश्यतेः खश् । त्वं न बिभेतीति अभीरुः सती किं किमर्थं अरार्य्यसे अत्यर्थं

मानुषानभिलष्यन्ती रोचिष्णुर्दिव्यधर्म्मिणी ।
त्वमप्सरायमाणेह स्वतन्त्रा कथमञ्चसि ॥ २२ ॥
उग्रम्पश्याकुलेऽरण्ये शालीनत्वविवर्ज्जिता ।
कामुकप्रार्थनापट्वी पतिवत्नी कथन्नवा ॥ २३ ॥

भ्रमसि । अर्त्तेर्गत्यर्थात् यङ् । भीरुशब्दस्य क्रियावाचिनो मनुष्यजातिबोधकत्वाभावादूङ् न भवति । तथाच अमानुषीयमिति भङ्ग्या प्रदर्शितमित्यनुसन्धेयम् ॥ २१ ॥

मानुषानिति । मनोरपत्यानि मानुषास्तान् अभिलष्यन्ती कामयन्ती तैः सह रन्तुमिच्छन्तीत्यर्थः । रोचिष्णुः दीप्तिमती ज्वलदलङ्कारादिभिरुद्भासमाना इत्यर्थः । दिवि भवा दिव्याः देवयोनित्वात् राचसाः इत्यर्थः तेषां धर्म्मः अस्त्यस्याः दिव्यधर्म्मिणी । अतएव अप्सरायमाणा अप्सरा इव आचरन्ती राचसभावं गोप्तुमिति भावः । त्वं इह वने स्वः आत्मा तन्त्रः प्रधानं यस्याः सा स्वतन्त्रा सती । "तन्त्रः कुटुम्बे हृद्ये स्यात् कारणेऽपि परिच्छदे शास्त्रे प्रधाने सिद्धान्ते तन्त्रवाये गदोत्तमे" इति विश्वः । कथं अञ्चसि भ्रमसि । स्वतन्त्रभ्रमणात् सा स्वैरिणीति सूच्यते ॥ २२ ॥

उग्रमित्यादि । उग्रं पश्यन्ति ये ते उग्रम्पश्याः सिंहव्याघ्रादयः पापाशयत्वात् शवरादयो वा तैराकुले व्याप्ते अरण्ये । उग्रोपपदात् दृशेः खश् । शालां प्रवेष्टुमर्हति शालीना अधृष्टा तस्या भावः शालीनत्वं स्त्रीस्वभावसुलभा लज्जा तेन विवर्ज्जिता निर्लज्जा इत्यर्थः । तथा कामुकस्य या प्रार्थना तस्यां पट्वी

राघवं पर्णशालायामिच्छानुरहसं पतिम् ।
यः स्वामी मम कान्तावानौपकर्णिकलोचनः ॥२४॥
वपुश्चान्दनिकं यस्य कार्णवेष्टनिकं मुखम् ।
संग्रामे सर्व्वकर्म्मीणौ पाणी यस्यौपजानुकौ ॥२५॥

निपुणा त्वं पतिरस्या अस्तीति पतिवत्नी जीवद्भर्त्तृका । मतुपो-वत्वं निपातनात् साधु । कथं वा कथमपि न भवसीति शेषः । पतिसत्त्वे ईदृक् स्वातन्त्र्यस्यासम्भवादिति भावः ॥ २३ ॥

राघवमिति । पर्णशालायां पुरोवर्त्तिनि उटजे स्थितमिति शेषः । अनुगतं रहः विजनस्थानं येन स अनुरहसस्तं एकान्ते स्थितं अतस्त्वदुपसर्पणयोग्यमित्यर्थः । अनुपूर्व्वात् रहस अच् । राघवं पतिं इच्छ पतित्वेन वृणु इत्यर्थः । यो राघवः मम स्वामी प्रभुः अतः सति तस्मिन् मद्वरणमयुक्तमिति भावः । कान्तावान् कान्तां प्रति समुचिताचरणाभिज्ञ इत्यर्थः अहन्तु तपस्वीति ध्वनिः । कर्णयोः समीपं उपकर्णं तत्र भवः औप-कर्णिकः तादृशे लोचने यस्य स तथोक्तः कर्णायतलोचन इत्यर्थः । अनेन तस्य रूपवत्त्वं दर्शितम् ॥ २४ ॥

वपुरिति । यस्य राघवस्य वपुः शरीरं चान्दनिकं चन्दनेन अनुलिप्तं, मुखं कार्णवेष्टनिकं कर्णवेष्टनाभ्यां कुण्डलाभ्यां राजि-तम् । एतेन तस्य विलासित्वं दर्शितम् । यस्य पाणी संग्रामे सर्व्वकर्म्मीणौ सर्व्वकर्म्मसु छेदनभेदनादिषु असि-सायकादि-साधेरषु व्यापारेषु कुशलौ तथा औपजानुकौ आजानुलम्बिनौ । एतत् द्वयञ्च तस्य वीरत्वं महापुरुषत्वञ्च सूचयति ॥ २५ ॥

बद्धो दुर्बलरक्षार्थमसिर्येनौपनीविकः।
यश्चापमाश्मनप्रख्यं सेषुं धत्तेऽन्यदुर्वहम्॥ २६॥
जेता यज्ञद्रुहां संख्ये धर्म्मसन्तानसूर्वने।
प्राप्य दारगवानां यं मुनीनामभयं सदा॥ २७॥

बद्ध इति। येन रामेण दुर्बलरक्षार्थं दुर्बलानां रक्षायै नीवीसमीपे प्रायेण भवतीति औपनीविकः वामपार्श्वादधः-स्थायीत्यर्थः। स्त्रीकटी वस्त्रबन्धेऽपि नीवी मूलधनेऽपि च" इति अभिधानात्, यद्यपि नीवीपदं स्त्रीकटिबन्धपरं, तथापि लक्षणयात्र पुंकटिबन्धस्याप्युपलक्षणम्। यस्य अन्यदुर्वहं अन्येन रामादन्येन दुःखेन उह्यते यत् तथोक्तं अश्मनो विकारः आश्मन-स्तेन प्रख्या सादृश्यं यस्य तत् तथोक्तं प्रस्तरघटितवत् दृढ़ं सेषुं सवाणं चापं धत्ते धारयति। अतः शूरोऽयं परत्राण-परायण इति भावः॥ २६॥

जेतेति। यः संख्ये युद्धे यज्ञाय द्रुह्यन्ति यज्ञद्रुहः तेषां जेता। कृद्योगात् कर्म्मणि षष्ठी। तथा धर्म्मस्य सन्तानं अनुबन्धं अविच्छिन्नभावमिति यावत् सूते जनयति साधयतीति यावत् यः स धर्म्मसन्तानसूः वर्णाश्रमधर्म्मपालननिरतः इत्यर्थः। वने यं प्राप्य मुनीनां दाराश्च गावश्च दारगवानि तेषाम्। निपातनात् साधु। सदा अभयं भयाभावः भवतीति शेषः। येषामेव प्राप्तिक्रिया तेषामेवाभयमिति समानकर्त्तृकत्वम्। यस्मादभयं प्राप्य मुनयः पत्नीभिः सह गार्हस्थ्यधर्म्ममनुपाल-यन्तः अग्निहोत्रादिकं निर्विघ्नमाचरन्ति, यस्य च शासनादि-

ततो वावृत्यमानासौ रामशालां न्यविक्षत ।
मामुपायंस्त रामेति वदन्ती सादरं वचः ॥ २८ ॥
अश्लीकोऽसावहं श्लीमान् स पुष्यतितरां तव ।
पतिरित्यब्रवीद्रामस्तमेव व्रज मा मुचः ॥ २९ ॥
लक्ष्मणं सा वृषस्यन्ती महोक्षं गौरिवागमत् ।
सन्मथायुधसम्पातव्यथमानमतिः पुनः ॥३०॥

दानीं यातुधानाः तेषां पत्नीभ्यो नाभिद्रुह्यन्ति, नापि श्वापदाः गा हिंसन्तीति तात्पर्य्यार्थः ॥ २७ ॥

तत इति । ततो लक्ष्मणवचनानन्तरं वावृत्यमाना रामं वृण्वाना, वावृतु वरणे इति धातोर्दैवादिकात् कर्त्तरि शानच् । अतएव हे राम मां उपायंस्त परिणयतु भवान् इति वचः सादरं सबहुमानं वदन्ती असौ रामशालां रामस्य उटजं न्यविक्षत प्रविष्टा । निपूर्व्वात् विशतेर्लुङ् । उपायंस्त इत्यत्र आशंसायां भूतवच्चेति लुङ् ॥ २८ ॥

अश्लीति । असौ लक्ष्मणः अश्लीकः अश्लीसहायः । नद्यृतश्चेति कप् । अहं श्लीमान् उत्तमश्लीसहायः । प्रशंसायां मतुप् । स तव पतिर्भूत्वा पुष्यतितरां त्वामत्यर्थं पोषयिष्यतीत्यर्थः । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति लट्, अद्रव्यप्रकर्षात् च तराम् । तं एव व्रज गच्छ, मा मुचः मा त्याक्षीः । मुच्लतेर्लुङ्ल्टदित्वादङ् । इति रामः अब्रवीत् उवाच ॥ २९ ॥

लक्ष्मणमिति । वृषं लब्धुमिच्छन्ती वृषस्यन्ती कामुकी ।

तस्याः सासद्यमानाया लोलूयावान्रघूत्तमः।
असिं कौक्षेयमुद्यम्य चकारापनसं मुखम् ॥३१॥
अहं सूर्पणखा नाम्ना नूनं नाज्ञायिषि त्वया।
दण्डोऽयं क्षैत्रियो येन मय्यपातीति साब्रवीत् ॥३२॥

वृषशब्दात् क्यच् ततः शतृ। आयुध्यन्ते एभिरायुधानि घञर्थे कविधानम्। (मन्मथस्य आयुधानां सम्पातेन प्रहारेण व्यथ्यमाना पीड्यमाना मतिर्यस्याः सा तथोक्ता,) स्मरार्द्दितेत्यर्थः सा वृषस्यन्ती गौः महान् उच्चा महोच्चस्तमिव। समासान्तष्टच्। पुनः लक्ष्मणं अगमत् प्राप ॥ ३० ॥

तस्या इति। लोलूया अत्यर्थं लवनं तदस्यास्तीति लोलुयावान् लुनातेर्यङि कृते अप्रत्ययस्ततः स्त्रियामाप् वतुश्च। रघूत्तमः लक्ष्मणः कुक्षौ कोषे भवं विद्यमानं कौक्षेयं असिं उद्यम्य कोषात् उत्क्षिप्य सासद्यमानायाः समीपे गर्हितं सीदन्त्या उपविशन्त्याः तस्या मुखं अपगता नासिका यस्मात् तत् तथोक्तं चकार। उपसर्गाच्च इति अच् नासिका च नसादेशमापद्यते। सासद्यमानाया इत्यत्र गत्यर्थात् गर्हायां यङ् विधानात् यङ् ततः शानच् ॥ ३१ ॥

अहमिति। त्वया नूनं निश्चितं अहं सूर्पणखा इति नाम्ना न अज्ञायिषि न ज्ञातास्मि। कर्म्मणि लुङ्। येन हेतुना क्षेत्रे परक्षेत्रे जन्मान्तरशरीरे चिकित्स्य इति क्षैत्रियः एतज्जन्मनि नासाया अनुत्पत्त्या शरीरान्तरे एव तत्सम्भवात् उक्तं क्षैत्रिय इति। अयं दण्डः नासाच्छेदलक्षणः मयि अपाति पातितः।

पर्य्यशाप्सीद्दिविष्ठासौ संदर्श्य भयदं वपुः।
अपिस्फवच्च बन्धूनां निनंक्षुर्विक्रमं मुहुः ॥३३॥
खरदूषणयोर्भ्रात्रोः पर्य्यदेविष्ट सा पुरः।
विजिग्राहयिषू रामं दण्डकारण्यवासिनोः ॥ ३४ ॥

पातेः कर्म्मणि लुङ्। इति सा अब्रवीत्। मत्स्वरूपाज्ञानादेव त्वयेदमप्रतिविधेयदण्डधारणे साहसं कृतमिति भावः॥३२॥

पर्य्यशाप्सीदिति। असौ सूर्पणखा दिवि तिष्ठतीति दिविष्ठा सती। तत्पुरुषे कृतिबहुलमिति सप्तम्या अलुक्। भयदं वपुः संदर्श्य भीषणं शरीरं धारयित्वा लक्ष्मणं भीषयितुमिच्छुरित्यर्थः। संपूर्वात् पश्यतेः णिचि कृते ल्यप्। पर्य्यशाप्सीत् आक्रुष्टवती। तथा नष्टुं अन्तर्द्धातुमिच्छुः निनंक्षुः सा बन्धूनां खरदूषणादीनां विक्रमं बलं मुहुः पुनः पुनः अपिस्फवत् स्फीतीचकार विवर्द्ध्य कथयामास इत्यर्थः। स्फायतेर्णिजन्तात् लुङ्। अपिस्फुरदिति पाठे प्रकाशितवतीत्यर्थः॥ ३३ ॥

खरेति। रामं विजिग्राहयिषुः खरादिभिः योधयितुमिच्छुः। विपूर्वात् ग्रहेर्णिजन्तात् सन् तत उः। सा दण्डकारण्यवासिनोः दण्डकान्तर्वर्त्तिनो जनस्थानस्य रावनाधिकृतजनपदस्य रक्षणे नियुक्तयोरित्यर्थः। भ्रात्रोः खरदूषणयोः पुरः अग्रतः पर्य्यदेविष्ट परिदेवनं कृतवती। परिपूर्वात् देवृङ देवने इत्यर्थात् धातोर्लुङ्॥ ३४ ॥

कृते सौभागिनेयस्य भरतस्य विवासितौ।
पित्रा दौर्भागिनेयौ यौ पश्यतं चेष्टितं तयोः ॥३५॥
मम रावणनाथाया भगिन्या युवयोः पुनः।
अयं तापसकाद्ध्वंसः क्षमध्वं यदि वः क्षमम् ॥ ३६ ॥

कृते इति। सुभगायाः पतिबहुमतायाः कैकेय्याः अपत्यं पुमान् सौभागिनेयः तस्य भरतस्य कृते कार्य्यनिमित्तं दुर्भगे पतितिरस्कृते कौशल्यासुमित्रे तयोरपत्ये पुमांसौ दौर्भागिनेयौ यौ रामलक्ष्मणौ पित्रा दशरथेन विवासितौ राष्ट्रात् निराकृत्य निष्काशितौ। तयोः चेष्टितं मन्नासाच्छेदनरूपं कार्य्यं पश्यतं युवां प्रेक्षेथाम्। सौभागिनेय-दौर्भागिनेय-शब्दयोरुभयपद-वृद्धिः ॥ ३५ ॥

ममेति। रावणो नाथः प्रभुर्यस्याः तादृशाः युवयोर्भगिन्या मम पुनः मम तु अयं तापसकात् कुतापसात्। कुत्सायां कन्। ध्वंसः नासिकाविनाशः वो युष्माकं गुरूणामित्यर्थः। युष्मदि गुरावेकेषामिति बहुवचनं तयोर्ज्येष्ठत्वादित्यनुसन्धेयम्। यदि क्षमं क्षन्तुं योग्यम्। तर्हि क्षमध्वं उपेक्षध्वं रावण एव शास्य-तीति भावः। क्षममिति क्षमायोग्यं सामान्यतः प्रयुक्तम्। युक्ते योग्ये हिते क्षममिति कोषात्। क्षममव्ययमित्यन्ये। पुन-रित्यत्र पुर इति पाठे भगिन्या मम युवयोः पुरः अयं तापस-कात् ध्वंस इत्यन्वयः कर्त्तव्यः ॥ ३६ ॥

असंस्कृत्रिमसंव्यानावनुप्त्रिमफलाशिनौ।
अभृत्रिमपरीवारौ पर्य्यभूतां तथापि माम् ॥३७॥
श्वःश्रेयसमवाप्तासि भ्रातृभ्यां प्रत्यभाणि सा।
प्राणिवस्तवमानार्थं व्रजाश्वसिहि मारुदः ॥३८॥

असंस्क्रित्रिमेति। संस्कारेण तन्वादीनां विन्यासेन वपनेन भरणेन च निर्वृत्तं संस्कृत्रिमं तन्न भवतीति असंस्कृत्रिमं संव्यानं उत्तरीयं ययोः तथोक्तौ वल्कलवाससौ इत्यर्थः। वपनेन निर्वृत्तानि न भवन्तीति अनुप्त्रिमानि अयत्नलभ्यानि फलानि अशितुं भोक्तुं शीलं ययोः तौ तथोक्तौ। अभृत्रिमः भरणेन न निर्वृत्तः परीवारः अनुजीविलोको ययोः तौ अभृत्रिमपरीवारौ मृगपरिजनौ इत्यर्थः। परिव्रियते अनेनेति परीवारः मृगाणाममनुष्यत्वात् "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्" इति दीर्घः। तौ यद्यपि ईदृशौ, तथापि मां पर्य्यभूतां परिभूतवन्तौ, नासिकाच्छेदनेन विमानयामासतुरित्यर्थः॥ ३७॥

श्व इति। श्वःशब्दः प्रशंसामाह शोभनं श्रेय इति वाक्ये श्वः श्रेयसं निपातनात् साधु। अवाप्तासि प्राप्स्यसि। भविष्यदनद्यतने लुट्। इति सा भ्रातृभ्यां प्रत्यभाणि प्रत्युक्ता। अचिरेणैव तव रिपुं हत्वा त्वां सन्मङ्गलभाजं करिष्याव इति तस्यै प्रत्युत्तरं दत्तमिति भावः। तव मानार्थं तव मानखण्डनं माभूदिति हेतोः प्राणिवः जीवावः। तव मानत्राणमेवावयोर्जीवितस्य प्रयोजनमित्यर्थः। अतः व्रज स्वस्थानं गच्छ, आश्व-

जक्षिमोऽनपराधेऽपि नरान्नक्तन्दिवं वयम् ।
कुतस्त्यं भीरु यत्तेभ्यो द्रुह्यद्भ्योऽपि क्षमामहे ॥३९॥
तौ चतुर्द्दशसाहस्रबलौ निर्ययतुस्ततः ।
पारश्वधिकधानुष्कशाक्तीकप्रासिकान्वितौ ॥४०॥

सिद्धि वैमनस्यं विजहीहि, मारुदः मारोदीः रोदनं त्यज । मांयोगात् रोदितेर्लुङ्, पक्षे ङः ॥ ३८ ॥

क्षमध्वं यदि वः क्षममिति यत् उक्तं तत्रोत्तरमाह जक्षिम इति । वयम् । द्विलेऽति बहुत्वनिर्देशः अन्यराक्षसयोगादित्यनुसन्धेयम् । नक्तञ्च दिवाच नक्तन्दिवम् । निपातनात् साधु । अनपराधे दोषाभावेऽपि नरान् जक्षिमः भक्षयामः । रुदादित्वात् इट् । अतः हे भीरु भयशीले । भयशीलत्वं खलु तव शत्रुकृतपरिभवेऽप्यावयोरौदासीन्याशङ्कया प्रकटितम् । द्रुह्यद्भ्योद्रोहं कुर्व्वद्भ्योऽपि तेभ्यः नरेभ्यः क्षमामहे मर्षयामः इति यत् तत् कुतस्त्यं कुतआगतं अमूलकमित्यर्थः । कुतः इति तसन्तात् भवार्थे त्यः । तेभ्य इत्यत्र यदभिप्रेत्य धात्वर्थः तत्र चतुर्थीविधानात् चतुर्थी । भीरु इत्यत्र सम्बुद्धौ गुणो न भवति संज्ञापूर्व्वको विधिरनित्य इति नियमात् । भरतस्त्वाह "तन्वादेर्वा" इति पक्षे जप् ततः ह्रस्वकरणात् न गुणः ॥ ३९ ॥

ताविति । ततः प्रतिवचनान्तरं चतुर्द्दशसहस्राणि परिमाणं अस्य चतुर्द्दशसाहस्रं तादृशं बलं ययोः तौ तथोक्तौ । उत्तरपदवृद्धिः । परश्वधैर्युध्यन्ते पारश्वधिकाः, धनुर्भिर्युध्यन्ते

अथ सम्पततो भीमान् विशिखैरामलक्ष्मणौ ।
बहुमूर्द्ध्नो द्विमूर्द्धांश्च त्रिमूर्द्धांश्चाहतां मृधे ॥ ४१ ॥
तैर्वृक्णरुग्णसंभुग्नक्षुण्णभिन्नविपन्नकैः ।
निमग्नोद्विग्नसंक्षीणैः पप्रे दीनैश्च मेदिनी ॥ ४२॥

धानुष्काः, शक्तिभिर्युध्यन्ते शाक्तीकाः, प्रासैः कुन्तैर्युधयन्ते प्रासिकाः। एतेषां समाहारः पारश्वधिकधानुष्कशाक्तीकप्रासिकम् । सेनाङ्गत्वात् द्वन्द्वैकवद्भावः । तेन अन्वितौ अनुगतौ तौ निर्ययतुः संग्रामार्थं निर्गतौ ॥ ४० ॥

अथेति । अथ रामलक्ष्मणौ मृधे युद्धे विशिखैः शरैः बहवः मूर्द्धानो येषां ते बहुमूर्द्धानस्तान् द्वौ मूर्द्धानौ येषां तान् द्विमूर्द्धान् च तथा त्रयः मूर्द्धानः येषां तान् त्रिमूर्द्धान् च अतः भीमान् भयङ्करान् सम्पततः आक्रमणार्थमभिमुखमागच्छतः राक्षसान् । विशेषणोपादानात् विशेष्यप्रतिपत्तिः प्रकृतत्वात् । अहतां हतवन्तौ । हन्तेर्लङ् । "द्वित्रे मूर्ध्नः" इति समासान्तः षप्रत्ययः ॥ ४१ ॥

तैरिति । वृक्णाः छिन्ना व्रश्चेः क्तः। रुग्णा भग्नहस्तपादाः। संभुग्नाः सम्यक् वक्रीकृताः अस्त्राघातात् न्युब्जीकृता इत्यर्थः, भुज वक्रणे इति धातोस्तौदादिकात् क्तः। क्षुण्णाः संपिष्टदेहाः, क्षुदिर संपेषणे इति धातोरौधादिकात् क्तः । भिन्नाः विदारिताः । विपन्नकाः नष्टा अनुकम्पायां कन् । विपन्नका मृताः, विपूर्व्वपदिर्मरणे वर्त्तते, स्वार्थे कुत्सायां वा कः इति भरतेनोक्तम् । तैः

केचिद्वेपथुमासेदुरन्ये दवथुमुत्तमम् ।
सरक्तं वमथुं केचिद्भ्राजथुं न च केचन ॥ ४३ ॥

मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्म्मा
दिशमिव दाहवतीं मरावुदन्यन् ।

व्रक्णरुग्णसंभुग्नक्षुसभिन्नविपन्नकैः । तथा निमग्नाः परिभूताः । भीत्या गुप्ता रुधिरप्रवाहे मग्ना वा इति भरतः । उद्विग्नाः भीताः । संक्षीणाः वयसपीदृशीं दशां प्राप्ता इति लज्जिताः । तैः निमग्नोद्विग्नसंक्षीणैः । दीनैः हा तात हा भ्रातरित्येवं भाषमाणैः । सुतादिदुःखान्वितैरिति भरतः । तैः राक्षसैः मेदिनी पप्रे पूरिता । प्रापूरणे पृलिपूर्त्तौ वेतिधातोः कर्म्मणि लिट । ते राक्षसा बहुधा निपीड़िता दिशो भेजिरे, केचिच्च निहता भृशमाहता वा रणभूमिमलञ्चक्रुरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

केचिदिति । तेषां मध्ये केचित् वेपथुं कम्पं आसेदुः प्रापुः । अन्ये उत्तमं महान्तं दवथुं उपतापं आसेदुः । केचित् सरक्तं संशोणितं वमथुं छर्द्दनं आसेदुः शोणितं उद्गिरन्ति स्म । केचन च भ्राजथुं दीप्तिं शोभां न आसेदुः । सर्व्वे एव राक्षसाः परिभवदुःखाभिभूता म्लानिमपुषन्नित्यर्थः ॥ ४३ ॥

मृगयुमिति । अथ राक्षसपराभवानन्तरं त्रिमूर्द्धः त्रिशिरा नाम कश्चित् निशाचरः रघुतनयं रामं उपाययौ अभ्यधावत् । कः कमिव । दक्षिणे ईर्म्मं व्रणं यस्य स दक्षिणेर्म्मा "लुब्धयोगे" इत्यनिच् । "व्रणोऽस्त्रियामीर्म्ममरुः" इत्यमरः । व्याधेन

रघुतनयमुपाययौ त्रिमूर्द्धा
विषभृदिवोग्रमुखं पतत्त्रिराजम् ॥ ४४ ॥
शितविशिखनिकृत्तकृत्स्नवक्त्रः
क्षितिभृदिव क्षितिकम्पकीर्णशृङ्गः ।

व्रणितदक्षिणाङ्गः मृगः, मृगं याति यः स मृगयुः औणादिकः कुप्रत्ययः । तमिव । उदन्यन् उदकं पातुमिच्छन् जनः । उदकात् क्यचि उदनादेशः ततः शतृप्रत्ययः । मरौ निर्जले देशे दाहवतीं दावाग्नियुतां दिशं इव । तथा विषभृत् आशीविषः उग्रमुखं भीषणतुण्डं पतत्त्रिराजं खगपतिं गरुड़मिव । व्रणितमृगादिभिरुपमानसामर्थ्यात् रामसन्निधानाभिगमनेन त्रिशिरसो मरणमवश्यम्भावीति सूचितम् । पुष्पिताग्रावृत्तमिदं यदुक्तं "अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजिच नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा" इति ॥ ४४ ॥

शितेति । (शितैः तीक्ष्णैः विशिखैर्बाणैः निकृत्तानि छिन्नानि कृत्स्नानि वक्त्राणि यस्य स तथोक्तः,) (अखिलस्य समस्तस्य कुलस्य रक्षः कुलस्य क्षये यत् पूर्वलिङ्गं पूर्व्वचिह्नं भाविक्षयसूचक उत्पातविशेषस्तत्तुल्यः) स त्रिशिराः क्षितिकम्पेन भूमिकम्पेन कीर्णानि विक्षिप्तानि शृङ्गाणि यस्य स क्षितिभृत् पर्वत इव । ईदृक् पर्वतोऽपि अखिलस्य सर्वस्य कुलस्य लोकसमूहस्य क्षये

भयमुपनिदधे स राक्षसानाम्
अखिलकुलक्षयपूर्वलिङ्गतुल्यः ॥ ४५ ॥

इति श्रीभट्टिकाव्ये चतुर्थः सर्गः ।

पूर्वलिङ्गं भवति इत्यनुसन्धेयम् । राक्षसानां भयं उपनिदधे जनयामास इत्यर्थः । वृत्तञ्चेदं पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

इति श्रीभट्टिटीकायां चतुर्थः सर्गः ।

पञ्चमः सर्गः ।

निराकरिष्णू वर्त्तिष्णू वर्द्धिष्णू परितोरणम् ।
उत्पतिष्णू सहिष्णू च चेरतुः खरदूषणौ ॥ १ ॥
तौ खड्गमुषलप्रासचक्रवाणगदाकरौ ।
अकार्ष्टामायुधच्छायं रजःसन्तमसे रणे ॥ २ ॥

निराकरिष्णू इति। निराकरिष्णू शत्रुनिराकरणशीलौ, वर्त्तिष्णू प्रतियोधाभिमुखं वर्त्तनशीलौ, वर्द्धिष्णू मायया महाप्राणोद्भावनशीलौ, उत्पतिष्णू आकाशोत्पतनशीलौ, सहिष्णू शस्त्रप्रहारसहनशीलौ च खरदूषणौ तन्नामानौ रावणभ्रातरौ रणं परितः रणभूमेः समन्तात् चेरतुः,भ्रमतुः। तसन्तपरियोगात् द्वितीया। अत्र सर्वत्र शीलार्थे इष्णुच्प्रत्ययः ॥ १ ॥

ताविति। खड्गश्च, मुषलश्च प्रासश्च चक्रञ्च वाणश्च गदा च ताः करे ययोस्तौ तथोक्तौ। जातिरप्राणिनामित्यनेन द्वन्द्वैकवद्भावे तु "वाणगदकरौ" इत्येवं स्यात् अतः खड्गमुषलप्रासचक्रवाणैः सहिता गदा करे ययोरिति शाकपार्थिवादित्वात् समास इति जयमङ्गलेन व्याख्यातम्। तादृशौ खरदूषणौ रजसा सम्यक् तमः यस्मिन्निति रजःसन्तमसे। सम्पूर्वात्तमसः समासान्तोऽच्प्रत्ययः। रणे रणाङ्गने आयुधानां छाया आयुधच्छायं। "नित्यं छायाबाहुल्ये" इति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम्। अकार्ष्टां कृतवन्तौ कृञोलुङ ॥ २ ॥

अथ तीक्ष्णायसैर्बाणैरधिमर्म्म रघूत्तमौ।
व्याधंव्याधममूढौ तौ यमसाच्चक्रतुर्द्विषौ॥ ३॥
हतबन्धुर्जगामासौ ततः सूर्पणखा वनात्।
पारेसमुद्रं लङ्कायां वसन्तं रावणं पतिम्॥ ४॥
संप्राप्य राक्षससभं चक्रन्द क्रोधविह्वला।
नामग्राहमरोदीत् सा भ्रातरौ रावणान्तिके॥ ५॥

अथेति। अथ अमूढौ सावधानौ रघूत्तमौ अयसोविकार आयसं फलं तीक्ष्णानि आयसानि येषां तैर्बाणैः अधिमर्म्म मर्म्मसु जीवितस्थानेषु। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। व्याधं व्याधं विद्ध्वा विद्ध्वा। आभीक्ष्ण्ये णमुल् आभीक्ष्ण्ये द्विर्भवत इति द्विर्वचनम्। तौ द्विषौ खरदूषणौ यमसात् यमाधीनौ। "तदधीनवचने" इति सातिः। चक्रतुः सावधानत्वात् तयोरायुधच्छायं निराकृत्य तौ निजघ्नतुरित्यर्थः॥ ३॥

हतेति। ततः तदनन्तरं हतबन्धुः व्यापादितभ्रातृयुगला असौ सूर्पणखा वनात् दण्डकारण्यात् समुद्रस्य पारे पारेसमुद्रम्। "पारेमध्ये षष्ठ्यावा" इत्यव्ययीभावः। स्थितायां लङ्कायां वसन्तं पतिं प्रभुं शरण्यमिति यावत्। रावणं जगाम तत्समीपमभ्यगच्छदित्यर्थः॥ ४॥

सम्प्राप्येति। क्रोधविह्वला कोपविवशा सा राक्षसानां सभा राक्षससभम्। "सभा राजाऽमनुष्यपूर्व्वा" इत्यनेन क्लीवत्वम्। सम्प्राप्य चक्रन्द क्रन्दनं चकार। तथा रावणान्तिके

दण्डकामध्यवात्तां यौ वीर रक्षःप्रकाण्डकौ ।
नृभ्यां संख्येऽक्षपातां तौ सभृत्यौ भूमिवर्द्धनौ ॥६॥

रावणसमीपे नामग्राहं नाम गृहीत्वा "हा वीर खर हा भगिनीवत्सल दूषण क्वासि देहि मे प्रतिवचनम्" इति तयोर्नामग्रहणपूर्व्वकं भ्रातरौ अरोदीत् तावुद्दिश्य अश्रुमोचनमकरोदित्यर्थः। अत्र नामग्रहणविशिष्टाया रोदनक्रियाया व्याप्तुमिष्टत्वात् रुदिः सकर्मकः इति जयमङ्गलेन सिद्धान्तितम्। भरतस्त्वाह "अश्रुमोचनमात्रे रुदिरकर्मकः शब्दयुक्ताक्रन्दने तु सकर्मक इति प्राहुः" इति। तथाच उत्तरचरिते "हद्धी हद्धी दुस्सिविणएण विप्पलद्धा अहं अज्जउत्तं आक्कन्दामि" इति। तथा इहैव द्वितीये। "उपारुरोदेव नदत्पतङ्गः कुमुद्वतीं तीरतरुर्दिनादौ" इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

दण्डकामिति। हे वीर यौ रक्षःप्रकाण्डकौ प्रशस्तौ राक्षसौ। "प्रशंसावचनैश्च" इति समासस्ततः स्वार्थे कन्। दण्डकां अध्यवात्तां अध्युषितवन्तौ वसतेर्लुङ्। अधिपूर्वात् वसेरधिकरणस्य कर्म्म संज्ञा। सभृत्यौ सानुचरौ तौ संख्ये संग्रामे नृभ्यां नराभ्यां भूमिं वर्द्धयतः इति भूमिवर्द्धनौ अक्षपातां क्षतौ। क्षधातोः कर्म्मणि लुङ्। भूमिवर्द्धनौ इत्यत्र नन्द्यादित्वात् ल्युः। "शवस्तु भूमिवर्द्धनः" इति त्रिकाण्डशेषः। तौ निहत्य तच्छवाभ्यां यथा चितेर्म्मृत्तिकोपचयो भवति तथा विहितमित्यर्थः। दण्डकानिति पाठे दण्डकारण्यसन्निवेशानित्यर्थः। यद्यपि प्रकाण्डमुद्धतल्लजाविति अमरेणोक्तं दृश्यते च गोप्रकाण्ड-

विग्रहस्तव शक्रेण वृहस्पतिपुरोधसा।
सार्द्धं कुमारसेनान्या शून्यश्चासीति को नयः ॥७॥
यद्यहं नाथ नायास्यं विनसा हतबान्धवा।
नाज्ञास्यस्त्वमिदं सर्व्वं प्रमाद्यन् चारदुर्व्वलः ॥८॥ weaken espionage

मित्यादौ अजहल्लिङ्गता तथापि कप्रत्यये सति "स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपि" इति न्यायात् पुंस्त्वम्। वस्तुतस्तु पुंलिङ्गोऽपि प्रकाण्डशब्दो वर्त्तते। "निगड़ाक्रीड़नलप्रकाण्डकाण्डाः" इति पुंनपुंसकवर्गे हेमचन्द्रः। "उद्घप्रकाण्डौ द्वौ प्रशंसायाम्" इति च हलायुधः ॥ ६ ॥

विग्रह इति। वृहतां वाचां पतिः वृहस्पतिः। पृषोदरादित्वात् साधु। पुरः अग्रे हितं विधत्ते पुरोधाः। वृहस्पतिः पुरोधा यस्य तेन वृहस्पतिपुरोधसा। (कार्य्येषु पुरोधीयते इति पुरोधा मन्त्री इति जयमङ्गलेन व्युत्पाद्यते।) तथा कुमारः कार्त्तिकेयः सेनानीः सेनापतिर्यस्य तेन तथोक्तेन शक्रेण सार्द्धं विग्रहो विरोध आसीत्। पुरा ईदृशेनापि देवराजेन सह विगृह्य जयश्रीलाञ्छितोऽभूरित्यर्थः। अधुना च शून्यः निरुत्साहः कार्य्याकार्य्यविचाररहितो वा असि भवसि इति को नयः का नीतिः दुर्नीतिरित्यर्थः। विजिगीषुणा तु सततमप्रमत्तेन भाव्यं त्वयितु ममभाग्यविप्लवात् तद्वैपरीत्यं दृश्यते इति भावः ॥ ७ ॥

यदीति। हे नाथ अहं विगता नासिका यस्याः सा विनसा। नासिकाया नसादेशस्ततः समासान्तोऽच्। केचित्तु

17.

करिष्यमाणं विज्ञेयं कार्य्यं किन्नु कृतं परैः।
अपकारे कृतेऽप्यज्ञो विजिगीषुर्नवा भवान् ॥९॥

नसादेशस्य संज्ञाविषयत्वात् "वेर्ग्रोवक्तव्यः" इति ग्रादेशविधायकस्य वार्त्तिकस्य बाधकत्वाच्चात्र विगतया नासिकया उपलक्षिता इति व्याचक्षते। हतबान्धवा नाशितभ्रातृका सती यदि न आयास्यं त्वत्सकाशं नागच्छेयं, तदा प्रमाद्यन् अनवहितः तथा, कार्य्याकार्य्यज्ञानाय लोके चरतीति चरः। पचाद्यच्। चर एव चारः। स्वार्थे अण्। चारेण दुर्बलः हीनः चारदुर्बलः त्वं इदं सर्वं भगिनीधर्षणभ्रातृबधादिकं न अज्ञास्यः न जानीयाः। "लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ" इति लृङ्। अत्र निषेधवाचिना नञा क्रियातिपत्तेरभावप्रतीतावपि न दोषः तस्याप्रयोगे तु क्रियातिपत्तिप्रतीतेर्दुर्वारत्वात्। अतः कुमारसम्भवसञ्जीवन्यां "गामधास्यत् कथं नागः मृणालमृदुभिः फणैः। आरसातलमूलात्त्वमवालम्बिष्यथा न चेत्" इति अत्र मल्लिनाथेन "अत्र क्रियातिपत्त्यभावात् लृङ्प्रयोगश्चिन्त्यः" इति यदुक्तं तत् न सम्यक्॥ ८॥

करिष्यमाणमिति। परैः शत्रुभिः करिष्यमाणं अपकारार्थं विधास्यमानमपि न तु विहितं कार्य्यं विज्ञेयं विजिगीषुणेति भावः। यत् कृतं परैः सम्पादितं, तत् किन्नु, किमुत, तत् अवश्यमेव विज्ञेयमित्यर्थः। अपकारे कृतेऽपि अज्ञः अनभिज्ञः भवान् विजिगीषुः न वा न भवत्येव। अत्र वाशब्द एवार्थकः। "वा स्यात् विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये" इत्यमरः। त्वं

व्रतस्त्वं पात्रेसमितैः खट्वारूढः प्रमादवान्।
पानशौण्डः श्रियं नेता नात्यन्तीनत्वमुन्मनाः ॥१०॥
अध्वरेष्वग्निचित्वत्सु सोमसुत्वत आश्रमान्।
अत्तुं महेन्द्रियं भागमेति दुश्च्यवनोऽधुना ॥ ११ ॥

विजिगीषुश्चेत् कथं परान्निकारप्राप्तोऽपि माध्यस्थ्यमवलम्ब्य तिष्ठसीति भावः ॥ ९ ॥

व्रत इति। पात्रे भोजनकाले एव समिताः सन्निहिता-स्तैः अनुजीविभिरित्यर्थः। "पात्रेसमितादयश्च" इति चेपे समासः। व्रतः जुष्टः खट्वामारूढः खट्वारूढः उत्पथप्रस्थितः। "खट्वा चेपे" इति समासः। प्रमादवान् अनवहितचित्तः पाने शौण्डः प्रसक्तः पानशौण्डः। तथा उन्मना उद्भ्रान्तचित्तस्त्वं श्रियं राज्यलक्ष्मीं अत्यन्तं गामिनी अत्यन्तीना तत्तां आत्यन्तीनत्वं न नेता न प्रापयिष्यसि। शीलार्थकतृनवर्ज्जनात् न कर्म्मणि षष्ठी। यद्यपि महोदयं राज्यं प्राप्तवानसि तथापि नैतत्ते राजगुणविहीनस्य चिराय स्थास्यतीति भावः ॥ १० ॥

अध्वरेष्विति। अधुना दुश्च्यवनो वासवः अग्निं चितवन्तः अग्निचितः साग्निकाः। (अग्निपूर्व्वात् चिनोतेरतीतकाले क्विप्)। ते विद्यन्ते येषु तेषु अग्निचित्वत्सु आहिताग्निभिरनुष्ठितेषु इत्यर्थः। अध्वरेषु महेन्द्रियं महेन्द्रदेवताकं भागं हविर्भागं अत्तुं भक्षयितुम्। सोमं सुन्वन्ति ये ते सोमसुतः ते एषु सन्तीति सोमसुत्वतः तादृशान् आश्रमान् एति आयाति। पूर्व्वमिन्द्रस्य यज्ञभागः अस्माभिर्विलुप्त आसीत् इदानीन्तु तव प्रमादात् स स्वभागं यथेच्छमाददातीत्यर्थः ॥ ११ ॥

आमिक्षीयं दधिक्षीरं पुरोडाश्यं तथौषधम्।
हविर्हैयङ्गवीनञ्च नाप्युपघ्नन्ति राक्षसाः॥ १२॥

युवजानिर्धनुष्पाणिर्भूमिष्ठः खविचारिणः।
रामो यक्ष्मद्रुहो हन्ति कालकल्पशिलीमुखः॥१३॥

आमिक्षीयमिति। आमिष्यते जलेन सिच्यते या सा आमिक्षा दध्ना सहितं शृतं पयः। (औणादिकः सक् ततस्त्रिया-माप्)। तप्ते पक्वे दुग्धे दधियोगजा विकृतिः। "आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्याद्दधियोगतः" इत्यमरः। आमिक्षायै हितं आमिक्षीयं दधि च क्षीरञ्च दधिक्षीरम्। द्वन्द्वैकवद्भावो व्यञ्जनत्वात्। पुरो दाश्यते दीयते पुरोडाः अन्नविकारः पिष्टकादिः। निपातनात् साधु। तस्मै हितं पुरोडाश्यं, ओषधिरेव औषधम्। "ओषधिः फलपाकान्ता" इत्यमरः। "स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते" इति नपुंलिङ्गता। तथा हूयते हविः हव्यं ह्योगोदोहस्य विकारः हैयङ्गवीनं। निपातनात् साधु। "तत्तु हैयङ्गवीनं यत् ह्योगोदोहोद्भवं घृतम्" इत्यमरः। तच्च। एतानि राक्षसा न उपघ्नन्ति न नाशयन्ति। त्वयि उदासीने राक्षसाः स्वकार्य्यप्रमत्ता यज्ञियं वस्तु न दूषयन्तीत्यर्थः॥ १२॥

इदानीं कार्य्यप्रदर्शनेन प्रोत्साहयितुमाह युवेति। युवतिः जाया यस्य असौ युवजानिः, जायाया निङ् पुम्वद्भावश्च। पाणौ धनुर्यस्य असौ धनुष्पाणिः। "प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ" इति परनिपातः। भूम्यां तिष्ठति इति भूमिष्ठः कालकल्पशिलीमुखः मृत्युतुल्यसायकः रामः खविचारिणः आकाशचरणशीलान्

मांसान्योष्ठावलोप्यानि साधनीयानि देवताः।
अश्नन्ति रामाद्रक्षांसि बिभ्यत्यश्नुवते दिशः ॥१४॥
कुरु बुद्धिं कुशाग्रीयामनुकामीनतां त्यज।
लक्ष्मीं परम्परीणां त्वं पुत्रपौत्रीणतां नय ॥ १५ ॥

यज्ञद्रुहः क्रतुघातिनः राक्षसान् हन्ति व्यापादयति भूमिष्ठोऽपि खेचरान् हन्तीति वीरप्रकाण्डोऽयं राम इति भावः ॥ १३ ॥

मांसानीति। ओष्ठाभ्यां अवलोप्यानि छेत्तुमर्हाणि साधनीयानि यज्ञसाधनाय हितानि। सावनीयानीति पाठान्तरं। तत्र सवनं स्नानं तद्योगात् स्नातकोऽपि तथोच्यते तत्र भवः सावनः यज्ञः तस्मै हितानि सावनीयानि। मांसानि देवताः अश्नन्ति भक्षयन्ति। रक्षांसि तु रामात् बिभ्यति दिशः अश्नुवते व्याप्नुवन्ति च। इदानीं देवा यथेच्छं यज्ञियं मांसमदन्ति, यज्ञद्रुहस्तु रामभयात् तदवलोपे पराङ्मुखाः समन्तात् पलायन्ते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

कुर्विति। बुद्धिं धियं कुशाग्रीयां कुशाग्रमिव सूक्ष्मां कुरु स्थूलबुद्धिर्माभूरित्यर्थः। इवार्थे छः। अनुकामीनता अनुकामं यथेच्छमाचरतीति अनुकामीनः तत्तां स्वैराचरणं त्यज। परांश्च अपरांश्च अनुभवति परम्परीणा पुरुषक्रमागता तां लक्ष्मीं श्रियं पुत्रांश्च पौत्रांश्च अनुभवतीति पुत्रपौत्रीणा तस्या भावः तां पुत्रपौत्रीणतां पुत्रपौत्राधीनतां नय प्रापय। कुलक्रमागतं राज्यं यथा पुत्रपौत्रादिभिरुपभुज्यते तद्विधीयतामित्यर्थः। उभयत्र अनुभवतीत्यर्थे ईनः ॥ १५ ॥

सहायवन्त उद्युक्ता बहवो निपुणाश्च याम् ।
श्रियमाशासते लोलां तां हस्तेकृत्य माश्वसीः ॥१६॥
लक्ष्मीः पुंयोगमाशंसुः कुलटेव कुतूहलात् ।
अन्तिकेऽपि स्थिता पत्युश्छलेनान्यं निरीक्षते ॥१७॥

सहायेति। सहायवन्तः प्रशस्तसहायसम्पन्ना उद्युक्ता उत्साहवन्तः निपुणाः कार्य्यकुशलाश्च बहवः बहुसंख्यकाः पुरुषा यां त्वदीयां श्रियं आशासते कामयन्ते, आङ्पूर्वात् शास्तेरात्मनेपदं ङिद्भावश्च। लोलां चञ्चलां तां हस्तेकृत्य स्वीकृत्यापि माश्वसीः आश्वासं मा कार्षीः। हस्तेशब्दः सप्तम्यन्तप्रतिरूपकोऽव्ययः स्वीकारे वर्त्तते, तस्य गतिसंज्ञायां समासे ल्यवादेशः। स्वभावचञ्चला लक्ष्मीः स्वल्पेनापि प्रमादेन भ्रंशते, बहवश्च उद्योगिनस्तामाकाङ्क्षन्ति अतो निजायत्तामपि तामप्रमत्तेन मनसा सततमनुपालयेति भावः ॥ १६ ॥

लक्ष्मीरित्यादि। कुलात् अटति कुलं विहाय गच्छतीति कुलटा पुंश्चली इव। निपातनात् साधु। पुंभिः योगः पुंयोगः बहुपुरुष-संसर्गः तं आशंसुः अभिलषन्ती "सनाशंसभिक्ष उः" इति कर्त्तरि उप्रत्ययः। लक्ष्मीः पत्युः अन्तिके अदूरे स्थितापि। दूरान्तिकार्थैरित्यादिना षष्ठी। कुतूहलात् कौतुकात् छलेन व्याजेन किञ्चित् छिद्रं प्राप्य इत्यर्थः अन्यं पुरुषं निरीक्षते साभिलाषं पश्यति। इयमेवहि लोलतायाः परा काष्ठा यत् स्वामिसन्निधानेऽपि पुरुषान्तर-प्रार्थनमिति भावः ॥ १७ ॥

योषिद्वृन्दारिका तस्य दयिता हंसनादिनी।
दूर्व्वाकाण्डमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमण्डला ॥१८॥
नास्यं पश्यति यस्तस्या निंस्ते इन्तच्छदं न वा।
संशृणोति न चोक्तानि मिथ्यासौ विहितेन्द्रियः ॥१९॥

सम्प्रति प्रलोभनार्थं जानकीं वर्णयति। योषिदिति। तस्य रामस्य दयिता प्रिया योषितां मध्ये वृन्दारिका श्रेष्ठा। पाणिनीयास्तु योषिच्चासौ वृन्दारिका चेति समासं कुर्व्वन्ति विशेष-सूत्रबलात् "न निर्द्धारणे" इति षष्ठीसमासनिषेधाच्च। हंस इव नदितुं शीलं यस्याः सा हंसनादिनी। "कर्त्तर्य्युपमाने" इति णिनिः। दूर्व्वाकाण्डं इव स्थिता तद्वत् श्यामा, श्यामा "शीते सुखोष्णसर्व्वाङ्गी ग्रीष्मे तु सुखशीतला। तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा स्त्री श्यामेति कथ्यते" इत्युक्तलक्षणान्विता। यद्वा श्यामा अप्रसूताङ्गना। यदुक्तं विश्वप्रकाशे "अप्रसूताङ्गनायाञ्च श्यामा-सोमलतौषधौ" इति। न्यग्रोधपरिमण्डला "स्तनौ सुकठिनौ यस्या नितम्बे च विशालता। मध्ये क्षीणा भवेत् या सा न्यग्रोधपरिमण्डला" इत्युक्त-स्वरूपा। न्यग्रोधस्य वटवृक्षस्य इव परिमण्डलं यस्याः सा तथोक्ता यद्वा बहुपात् वटपादपः सर्वतो विस्तृतिमापद्यते, तद्वत् सा गुरुणा नितम्बविम्बेन पश्चात् ग्रस्ततत्वमधिगताइव तस्थौ इति केचित्। दूर्व्वाकाण्डमिव श्यामा श्यामवर्णेति व्याख्यानं तु पुराणविरुद्धं तत्र गौरत्वकथनादित्यनु-सन्धेयम्। हंसनादिनीत्यत्र हंसगामिनीति पाठान्तरम् ॥१८॥

नास्यमिति। यो जनः तस्या आस्यं मुखमण्डलं न पश्यति,

सारोऽसाविन्द्रियार्थानां यस्यासौ तस्य नन्दथुः।
तल्पे कान्तान्तरैः सार्द्धं मन्येऽहं धिङ्निमज्जथुम्॥२०॥
न तं पश्यामि यस्यासौ भवेन्नोदेजया मतेः।
त्रैलोक्येनापि विन्दस्त्वं तां क्रीत्वा सुकृती भव॥२१॥

अथवा दन्ताः छाद्यते अनेनेति दन्तच्छदं अधरम्। छादेः करणे घस्ततो ह्रस्वः। न निंस्ते न चुम्बति। निसि लङ चुम्बने। उत्तानि न च संशृणोति। असौ मिथ्या विहितेन्द्रियः। विधात्रा तस्मै यत् चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि दत्तानि, तत् निष्फलं अतस्तस्यालाभोऽपि विड़म्बनैव इति भावः॥ १९॥

सार इति। असौ रामदयिता इन्द्रियाणां ये अर्थाः भोग्या विषयाः तेषां मध्ये सारः उत्कर्षः रूपाद्यतिशययोगात्। "अर्थः प्रकारे विषये वित्तकारणवस्तुषु। अभिधेये च शब्दानां वृत्तौ चापि प्रयोजने" इति विश्वः। असौ रामप्रिया यस्य जनस्य सम्बन्धे सम्पद्यते इति शेषः, तस्य नन्दथुः आनन्दः स एव सुखीत्यर्थः, तल्पे शय्यायां कान्तान्तरैः अन्यस्त्रीभिः सार्द्धं निमज्जथुं निमज्जनं शयनमित्यर्थः धिक् इत्यहं मन्ये॥ २०॥

नेति। तं न पश्यामि, तादृशो जनो जगति दुर्लभ इत्यर्थः। असौ जानकी यस्य मतेः उदेजयति उत्कम्पयतीति उदेजया चोभजनिका। उत्पूर्व्वादेजयतेः शः। (कृद्योगात् कर्म्मणि षष्ठी।) न भवेत्। अतः त्वं त्रयः लोका एव त्रैलोक्यं (चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ्)। तेनापि तां क्रीत्वा विन्दतीति विन्दः लाभवान् सन्। कर्त्तरि शः। सुकृतमस्यास्तीति

नैवेन्द्राणी न रुद्राणी न मनावी न रोहिणी।
वरुणानी नचाग्नायी तस्याः सीमन्तिनी समा ॥२२॥
प्रत्यूचे राक्षसेन्द्रस्तामाश्वसिहि बिभेषि किम्।
त्यज नक्तञ्चरि क्षोभं वाचाटे रावणोह्यहम् ॥ २३ ॥

सुकृती पुण्यवान् भव लोके पुण्यशालितया प्रथितो भव इत्यर्थः। यद्वा सुकृती सुष्ठु कृती कृतार्थो भव सफलात्मलाभो भवेत्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु अन्या अपि देवादिषु वरस्त्रियः सन्ति तत् किमनया मानुष्येत्याशङ्क्याह नैवेति। तस्याः समा तुल्या, सीमन्तः केशेष्विति निपातनात् साधु अन्यत्र सीमान्तः। स विद्यते यस्याः सा सीमन्तिनी स्त्री इन्द्राणी इन्द्रपत्नी शची नैव। रुद्राणी गौरी न। उभयत्र ङीप् आनङ् च। मनावी मनुभार्य्या शतरूपा न। ङीपि मनोरौकारादेशः। रोहिणी चन्द्रपत्नी न। रोहित शब्दात् ङीप् नकारश्च। वरुणानी वरुणपत्नी न। अत्र पूर्ववत् ङीप् आनङ् च। तथा अग्नायी अग्निभार्य्या स्वाहा न। ङपि अग्नेरैकारादेशः। सा रमणीमण्डले अपूर्व्वा सृष्टिरिति भावः ॥ २२ ॥

प्रत्यूचे इति। राक्षसेन्द्रः तां प्रत्यूचे प्रतिवचनं उक्तवान्। किमिति आश्वसिहि आश्वस्ता भव, किं कथं बिभेषि भयमापद्यसे। हे नक्तञ्चरि रात्रिञ्चरि क्षोभं दुःखं त्यज तापसकावधीरणया यस्ते निर्वेदस्तं परिहर। क्षोभमिति दुःखं मां प्रति रोषं वा। वाचोऽस्तीत्यर्थे वाग्मिवाचाटवाचाला निपात्यन्ते। हे

मामुपास्त दिदृक्षावान् याष्टीकव्याहतो हरिः ।
आज्ञालाभोन्मुखो दूरात् काक्षेणानादरेक्षितः ॥२४॥
विरुग्णोदग्रधाराग्रः कुलिशो मम वक्षसि ।
अभिन्नं शतधात्मानं मन्यते बलिनं बली ॥ २५ ॥

वाचाटे वाचाले । "वाचाटो बहुगर्ह्यवाक्" इत्यमरः । अहं हि निश्चितं रावणः, रवणस्य विश्रवसः अपत्यं यद्वा रावयति सर्वभूतानि आक्रन्दयतीति रावणः । प्रसिद्धनामानुवादात् उत्कर्षः सूचितः । अतोऽहं रामलक्ष्मणौ हत्वा तव क्षोभं निराकरिष्यामीति भावः ॥ २३ ॥

सम्प्रति आत्मपौरुषख्यापनार्थमाह मामिति । दिदृक्षावान् दर्शनेच्छावान् द्रष्टुमिच्छुरित्यर्थः । याष्टीकेन वेत्रधारिणा दौवारिकेण व्याहतः विनिवारितः याष्टीकव्याहतस्तथापि आज्ञालाभोन्मुखः मदाज्ञालाभार्थं ऊर्द्ध्वमुखः हरिः इन्द्रः दूरात् सन्निधानगमनायोग्यत्वादिति भावः । काक्षेण कटाक्षेण, कोरीषदर्थे इति कादेशः । यद्वा कु अक्षं तेन काक्षेण कुदृष्ट्या, अक्षशब्दस्य इन्द्रियसामान्याभिधायित्वेऽपि ईक्षितशब्देन परामर्शात् चक्षुषि वर्त्तनम् । अथवा कु अक्षि यस्य तेन काक्षेण मया सक्थ्यक्ष्णोरिति षच् । अनादरेक्षितः अवज्ञाविलोकितः सन् मयेति शेषः । मां उपास्त सेवितवान् । उपपूर्वात् आस्तेः लङ् ॥ २४ ॥

विरुग्णेति । बलमस्यास्तीति बली सारवान् कुलिशः वज्रः मम वक्षसि विरुग्णोदग्रधाराग्रः कुण्ठितविपुलधाराकोटिः

कृत्वा लङ्काद्रुमालानमहमैरावतं गजम्।
बन्धनेऽनुपयोगित्वान्नतं तृणवदत्यजम्॥ २६॥
आहोपुरुषिकां पश्य मम सद्रत्नकान्तिभिः।
ध्वस्तान्धकारेऽपि पुरे पूर्णेन्दोः सन्निधिः सदा॥२७॥

सन्नपि शतधा अभिन्नं अभग्नं आत्मानं बलिनं मन्यते प्रत्येति। अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। असुरनिवहविदारणेन पूर्व्वं सारव-त्तया प्रसिद्धोऽपि महेन्द्रस्य कुलिशः "अहो मे बलवत्ता यद्रावण-वक्षसि निपातितोऽपि शतधा न चूर्णीकृतोऽस्मि" इति आत्मानं बहुमन्यते इत्यर्थः॥ २५॥

कृत्वेति। अहं इरावान् समुद्रः तत्र भवं ऐरावतं गजं आलीयन्ते एष्विति आलानानि। अधिकरणे ल्युट लीयतेर्निर्देशः। लङ्कायां ये द्रुमाः ते एव आलानानि बन्धनस्तम्भा यस्य तथोक्तं कृत्वा बन्धने अनुपयोगित्वात् प्रयोजनाभावात् तस्य स्वयमेव वशीभूतत्वात् अनुपादेयत्वादेति भावः। नतं नम्रं तं तृणवत् अत्यजं त्यक्तवान्। भरतस्तु तं न अत्यजं अपितु अत्यजमेवेति शिरश्चालने नञ्॥ २६॥

आहो इति। मम रावणस्य अहोपुरुषस्य भाव आहोपुरुषिका कार्य्यसिद्धावपि तत्साधने वृत्तिः तां पश्य। यतः सद्रत्न-कान्तिभिः उत्कृष्टमणिप्रभाभिः ध्वस्तान्धकारे निरस्ततिमिरेऽपि पुरे सदा सततं पौर्णमासीभिन्नतिथिष्वपि पूर्णेन्दोः सकलकला-न्वितचन्द्रस्य सन्निधिः सन्निधानं अस्तीति शेषः। प्रयोजना-भावेऽपि भीत्या पूर्णीभूत्वा चन्द्रस्तिष्ठति देवैरपि भीत्या नासौ

हृतरत्नश्च्युतोद्योगो रक्षोभ्यः करदो दिवि ।
पूतक्रतायीमभ्येति सत्रपः किन्न गोत्रभित् ॥२८॥
अतुल्यमहसा सार्द्धं रामेण मम विग्रहः ।
त्रपाकरस्तथाप्येष यतिष्ये तद्विनिग्रहे ॥ २९ ॥

पीयते चन्द्रोपमानि च रत्नानि मम सन्तीति सूचितम् । अहमेव पुरुषो यत्रेति सम्भावनायामाहोपुरुषिका निपातनात् साधु । "आहोपुरुषिका दर्पात् या स्यात् सम्भावनात्मनि" इत्यमर इति भरतेन व्याख्यातम् ॥ २७ ॥

हृतेति । हृतानि रत्नानि जातिश्रेष्ठवस्तूनि ऐरावदुच्चैःश्रवःपारिजातादीनि यस्य तथोक्तः । "जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते" इति यादवः । च्युतोद्योगः उद्योगहीनः निरुत्साह इति यावत् । दिवि स्वर्गे स्थितोऽपि रक्षोभ्यो लङ्कावासिभ्यो राक्षसेभ्यः करं राजग्राह्यभागं ददाति इति करदः गोत्रभित् इन्द्रः सत्रपः सलज्जः सन् किं न पूताः क्रतवः यस्य स पूतक्रतुरिन्द्रः तस्य पत्नीं पूतक्रतायीं शचीम् । वृषाकप्यग्नीत्यादिना ङीप् ऐङ् च । अभ्येति अभिगच्छति । यद्धि स्त्रीजनसन्निधानेऽपि लज्जां जनयति, तदतीव सुदुःसहमिति भावः ॥ २८ ॥

अतुल्येति । अतुल्यमहसा असदृशतेजसा हीनबलेनेत्यर्थः रामेण सार्द्धं एवम्बिधस्य मम विग्रहः युद्धं त्रपाकरः लज्जाकरः । तथापि एषोऽहं तद्विनिग्रहे तस्य विविधनिग्रहविषये यतिष्ये अविलम्बेनैव यत्नं करिष्यामि त्वत्प्रार्थनयेति शेषः । वर्त्तमान-

उत्पत्य खं दशग्रीवो मनोयायी शितास्त्रभृत्।
समुद्रसविधावासं मारीचं प्रति चक्रमे ॥ ३० ॥
सम्प्रत्य तत्सनीड़ेऽसौ तं वृत्तान्तमशिश्रवत्।
त्रस्नुनाथ श्रुतार्थेन तेनागादि दशाननः ॥ ३१ ॥
अन्तर्द्धत्स्व रघुव्याघ्रात् तस्मात् त्वं राक्षसेश्वर।
यो रणे दुरुपस्थानो हस्तरोधं दधद्धनुः ॥ ३२ ॥

सामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति विकल्पेन लटो विधानात् लुङुदाहृतः। न खलु त्रिभुवनविजयिनो मम तापसकेन युद्धं युज्यते, तथापि मानत्राणं सर्व्वथा कर्त्तव्यमिति भावः ॥ २९ ॥

उत्पत्येति। मन इव यातुं शीलमस्य मनोयायी कर्त्तर्य्युपमान इति णिनिः। शितास्त्रभृत् गृहीततीक्ष्णचन्द्रहासः दशग्रीवो दशकन्धरः रावणः खं आकाशं उत्पत्य उड्डीय समुद्रस्य सविधे समीपे आवासो यस्य तं मारीचं ताड़कापुत्रं प्रति लक्ष्यीकृत्य चक्रमे गतः। अनुपसर्गाद्वेति आत्मनेपदम्। "सदेशाभ्याससविधसमर्य्यादसवेशवत्" इत्यमरः ॥ ३० ॥

सम्प्रत्येति। असौ रावणः तस्य मारीचस्य सनीड़े समीपे तत्सनीड़े। "समीपेनिकटासन्नसन्निकृष्टसनीड़वत्" इत्यमरः। सम्प्रत्य सङ्गत्य अवतीर्य्य तं वृत्तान्तं सूर्पणखोक्तं अशिश्रवत् श्रावयामास। शृणोतेर्णिजन्तात् लुङ्। अथ श्रुतार्थेन ज्ञातवृत्तान्तेन त्रस्नुना भयशीलेन तेन दशाननः दशवदनः अगादि अभिहितः। गदेः कर्म्मणि लुङ ॥ ३१ ॥

अन्तरित्यादि। हे राक्षसेश्वर त्वं तस्मात् वीरत्वेन प्रसि-

भवन्तं कार्त्तवीर्य्यो यो हीनसन्धिमचीकरत् ।
जिगाय तस्य हन्तारं स रामः सार्व्वलौकिकम् ॥२३॥

द्वात्। प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतपूर्व्वार्थे तत्पदं यत्पदमनपेक्षते। रघुव्याघ्रात् रघुश्रेष्ठात्। रघुव्याघ्रादित्यत्र "अन्तर्द्धौ येनादर्शन-मिच्छति" इति पञ्चमी। "स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जर-सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः" इत्यमरः। अन्तर्द्धत्स्व यथा न तेन दृश्येथास्तथा व्यवहितोभव इत्यर्थः। अन्तःपूर्वात् दधातेर्लोट्। यो रामः हस्तेन दृष्ट्वा यथा हस्तस्यान्यकर्म्म-निवृत्तिस्तथा दृढ़ं धृत्वा इत्यर्थः। हस्तोपपदात् ग्रहेर्णमुल्। धनुः दधत् गृह्णन्। नाभ्यस्तात् शतुर्नुम् इति नुमभावः। अतएव दुःखेन उपस्थीयते उपगम्यते इति दुरुपस्थानः। कर्म्मणि लुट्। शत्रुभिस्तस्य समीपगमनमेवाशक्यं किं पुनर्युद्धमिति भावः॥२२॥

तदेव दुरुपस्थानत्वं स्फुटयन्नाह भवन्तमिति। यः कृत-वीर्य्यस्य अपत्यं पुमान् कार्त्तवीर्य्यः सहस्रबाहुरर्ज्जुनः भवन्तं हीनेन दुर्बलेन कर्त्ता यः सन्धिः तं अचीकरत् कारयामास। हीनबलो हि प्रतियोधो यादृशं सन्धिमर्हति तादृशं सन्धिं बला-न्निर्जित्य भवन्तं कारितवानित्यर्थः। यद्वा हीनो निन्द्यो यः सन्धिस्तथोक्तस्तम्। स रामः सर्वलोकेषु विदितं सार्व्वलौकिकं त्रिःसप्तकृत्वो भूलोकस्य निःक्षत्रियीकरणात् सुप्रसिद्धम्। सुभगा-दित्वादुभयपदस्थितस्वरयोर्वृद्धिः। तस्य कार्त्तवीर्य्यस्य हन्तारं परशुरामम्। तद्योगात् कर्म्मणि षष्ठी। जिगाय जितवान्।

यमास्यदृश्वरी तस्य ताड़का वेत्ति विक्रमम् ।
शूरम्मन्यो रणाच्चाहं निरस्तः सिंहनर्द्दिना ॥३४॥
न त्वं तेनान्वभाविष्ठा नान्वभावि त्वयाप्यसौ ।
अनुभूतो मया चासौ तेन चान्वभविष्वहम् ॥३५॥

अतस्तेन तव युद्धवार्त्तापि न युज्यते। पुरा किल जामदग्न्यः अग्निहोत्रधेनुमपहृत्य गच्छतः कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनस्य बाहुसहस्रं परशुना चिच्छेद इति पौराणिकी कथात्रानुसन्धेया। "सार्वलौकिकः" इति पाठे तस्य राम इति पदेनान्वयः। भरतेनोक्तं भवन्तं हीनसन्धिं भग्नसन्धिं अचीकरत् कृतवान्। कृञः स्वार्थे ञिः। "चुर्य्यौञिर्वा" इत्यस्य योगविभागात् क्वचिच्चुरादेरन्यस्मादपि स्वार्थे ञिर्वा भवतीति बोध्यं तेन "रामो राज्यमकारयत्" इत्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते इति ॥ ३३ ॥

यमेति। यमास्यं मृत्युमुखं दृष्टवती यमास्यदृश्वरी तद्बाणघातेन निहता इत्यर्थः। दृशेः क्वणिप् तत ईप् रङ् च। ताड़का तस्य रामस्य विक्रमं वीर्य्यं वेत्ति जानाति। वर्त्तमानसामीप्ये इति भूते लट्। च किञ्च आत्मानं शूरं मन्यते इति शूरम्मन्यः। आत्ममाने खश्। अहं सिंह इव नर्द्दति यः स सिंहनर्द्दी तेन सिंहनादिना रामेण। कर्त्तर्य्युपमाने इति णिनिः। रणात् रणभूमेः निरस्तः वहिष्कृतः। ईदृशोऽहमपि तस्य विक्रमं जानामीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

नत्वमिति। तेन रामेण त्वं न अन्वभाविष्ठाः अनुभूतोऽसि।

अध्यङ् शस्त्रभृतां रामो न्यञ्चस्तं प्राप्य मद्विधाः ।
स कन्याशुल्कमभनक् मिथिलायां मखे धनुः ॥३६॥
संवित्तः सहयुध्वानौ तच्छक्तिं खरदूषणौ ।
यज्वानश्च समुत्वानो यानोपीन्मखेषु सः ॥ ३७ ॥

असौ रामोऽपि त्वया न अन्वभावि न अनुभूतः परीक्षित-विक्रमोऽस्ति । अतस्तस्मिन् तवेयमवधीरणा । किन्तु मया च मया पुनः असौ अनुभूतः, तेन च अहं अन्वभविषि विदित-सारोऽस्मि । अतो मद्वचनं ग्राह्यमित्यर्थः । सर्वत्र कर्म्मणि लुङ् ॥ ३५ ॥

अध्यङिति । रामः शस्त्रभृतां योधानां मध्ये अध्यङ् अधिकः अग्रेसर इत्यर्थः । अधिपूर्वादञ्चतेर्गत्यर्थात् कर्त्तरि क्विन् । यद्वा अध्यञ्चते आधिक्येन पूज्यते इति अध्यङ अञ्चतेः कर्म्मणि क्विप्, पूजार्थकत्वात् नलोपाभावश्च । मद्विधाः मादृशाः पुरुषाः तं प्राप्य तस्य पुरतः इत्यर्थः । न्यञ्चन्ति अधोगच्छन्ति इति न्यञ्चः हीना इत्यर्थः, निरत्राधोभागे वर्त्तते पूर्ववत् । स रामः मिथिलायां जनकराजधान्यां मखे यज्ञे कन्यायाः सीतायाः शुल्कं पणः कन्याशुल्कम् । यो रौद्रं धनुरारोपित-गुणं करोति तस्मै कन्या दीयते इति मूल्यीकृत्य स्थापितमित्यर्थः । धनुः अभनक् बभञ्ज । भञ्जे रौधादिकात् लङ् ॥ ३६ ॥

संवित्त इति । सह तेन सार्द्धं युध्वानौ युद्धवन्तौ । युधेः क्वनिप् । खरदूषणौ तव भ्रातरौ तस्य रामस्य शक्तिं तच्छक्तिं

सुखजातः सुरापीतो नृजग्धो माल्यधारयः।
अधिलङ्कं स्त्रियो दीव्य मारब्धा बलिविग्रहम् ॥३८॥
तं भीतङ्कारमाक्रुश्य रावणः प्रत्यभाषत।
यातयामं विजितवान् स रामं यदि किन्ततः॥३९॥

संविन्तः सम्यक् जानीतः। वर्त्तमानसामीप्ये इति भूते लट् अकर्म्मकत्वाभावात् सम्पूर्व्वात् विदेर्नात्मनेपदम्। तथा सुतवन्तः सुत्वानः सोमयाजिनः। सुनोतेः क्वनिप्। तैः सह ससुत्वानः यज्वानश्च। "यज्वा तु विधिनेष्टवान्" इत्यमरः। संविदन्तीति वचनविपरिणामेन योज्यम्। यान् यज्वनः सुत्वनश्च स मखेषु अगोपीत् अरचीत्, तेषां यज्ञविघ्नकारिणां राचसानां हननात् तेऽपि जानन्तीत्यर्थः॥ ३७॥

सुखेति। त्वं अधिलङ्कं लङ्कायाम्, विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः। जातं सुखमस्य सुखजातः, सुरापीतः पीतमदिरः, नृजग्धो भुक्तमानुषः, अदेर्जग्धादेशः। सर्व्वत्र आहिताग्न्यादिषु पाठात् परनिपातः। माल्यं धारयति इति माल्यधारयः सन्। कर्त्तरि शः। स्त्रियः स्त्रीभिः दीव्य क्रीड़। दिवः करणस्य कर्म्मसंज्ञा द्वितीया च। बलिना वीर्य्यवता रामेण विग्रहं संग्रामं मारब्धाः मा कार्षीः। न खलु विलासिनस्ते प्रबलविरोधो युज्यते इति भावः॥ ३८॥

तमिति। रावणः तं मारीचं भीतं कृत्वा भीतङ्कारं भीतोऽसीति उक्त्वा इत्यर्थः। कर्म्मण्याक्रोशे कृञो खमुञ्। आक्रुश्य विनिन्द्य शप्त्वा वा प्रत्यभाषत। स दाशरथिः यातयामं

अघानि ताड़का तेन लज्जाभयविभूषणा ।
स्त्रीजने यदि तत् श्लाघ्यं धिक् लोकं क्षुद्रमानसम् ॥४०॥
यज्ञेहेनर्द्दिनमसौ शरैर्भीरुमभाययत् ।
कुब्रह्मयज्ञके रामो भवन्तं पौरुषं न तत् ॥ ४१ ॥

गलितवयसं रामं परशुरामं विजितवान् यदि ततः किम् । जराजीर्णस्य जामदग्न्यस्य निर्ज्जयात् किं स शूर इति मन्तव्य इति भावः । एतेन "जिगाय तस्य हन्तारम्" इत्यादिना यदुक्तं तदपास्तम् ॥ ३९ ॥

अघानीति । तेन रामेण लज्जा भयं च विभूषणं यस्याः सा तथोक्ता नतु शौर्य्यभूषणा इति भावः । ताड़का अघानि व्यापादिता । (हन्तेः कर्म्मणि लुङ्) । स्त्रीजने तत् हननं श्लाघ्यं श्लाघनीयं यदि तदा क्षुद्रमानसं हीनचित्तं लोकं जनं धिक् । स्त्रीवधोहि लोके लज्जाकरः कापुरुषैरेव बहुमन्यते इति भावः ॥ ४० ॥

यज्ञेहे इति । असौ रामः कुत्सिता ब्रह्माणः कुब्रह्माः । कुमहद्भ्यामन्यतरस्यामिति समासान्तष्टच् । तेषां यज्ञके कुत्सिते यज्ञे । (कुत्सायां कन्) । गेहे एव नर्द्दिनं विकत्थनपरम् । पात्रेसमितादित्वात् समासः । भीरुं भयशीलं भवन्तं शरैः अभाययत् त्रासयामास इति यत् तत् पौरुषं पुरुषकारः न किन्तु कापुरुषत्वमेव इत्यर्थः । अभाययदित्यत्र प्रयोजककर्त्तुरन्यनिरपेक्षताभावात् न षुगात्मनेपदे । आभ्यां श्लोकाभ्यां "यमास्य-दृष्वरी तस्य" इत्यस्य परिहारः कृतः ॥ ४१ ॥

चिरकालोषितं जीर्णं कीटनिष्कुषितं धनुः।
किं चित्रं यदि रामेण भग्नं क्षत्रियकान्तिके ॥४२॥
वनतापसके वीरौ विपक्षे गलितादरौ।
किं चित्रं यदि सावज्ञौ मम्रतुः खरदूषणौ ॥४३॥
त्वञ्च भीरुः सुदुर्बुद्धे नित्यञ्च रणकाम्यसि।

चिरेति। चिरकालं व्याप्य उषितं स्थितं चिरकालोषितं जीर्णं कीटैः घुणैः निष्कुषितं अन्तःखादितं तथोक्तं धनुः शैव-कोदण्डं रामेण कर्त्रा क्षत्रियकाणां जनकादि-कुत्सितक्षत्रियाणां अन्तिके समीपे भग्नं यदि तत्र किं चित्रं आश्चर्य्यम्। जीर्ण-धनुर्भङ्गः कापुरुषैरेव प्रशस्यते न खल्वसौ वीराणां श्लाघाकर इति भावः। एतेन "अध्यङ् शस्त्रभृतां रामः" इत्याद्युक्तं परिहृतम् ॥ ४२ ॥

वनेति। (वने क्षः कुत्सितः तापसः तपःशीलः स वन-तापसकस्तस्मिन् विपक्षे गलितादरौ किमयं करिष्यतीति अव-हेलया योधितवन्तौ वीरौ वीर्य्यवन्तौ अपि सावज्ञौ अकिञ्चित्-करोऽयमिति बुद्ध्या अनवहितौ इत्यर्थः खरदूषणौ यदि मम्रतुः नाशं गतौ, म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चेति नियमात् लिटि आत्मनेपदं न भवति। तत् किं चित्रम्। नहि वीराणामपि प्रमादे स्खलनमसम्भाव्यमिति भावः। अस्मिन् श्लोके "संवित्तः सह-युध्वानौ" इत्याद्युक्तं निरस्तम् ॥ ४३ ॥

त्वञ्चेति। हे सुदुर्बुद्धे नितान्तमन्दबुद्धे त्वं च भीरुः भय-

गुणांश्चापह्नुषेऽस्माकं स्तौषि शत्रूंश्च नः सदा ॥४४॥
शीर्षच्छेद्यमतोऽहं त्वां करोमि क्षितिवर्द्धनम् ।
कारयिष्यामि वा कृत्यं विजिघृक्षुर्वनौकसौ ॥ ४५ ॥
तमुद्यतनिशातासिं प्रत्युवाच जिजीविषुः ।
मारीचोऽनुनयन् त्रासादभ्यमित्यो भवामि ते ॥४६॥

शील: भवसि नित्यं रणकाम्यसि आत्मनो युद्धमिच्छसि । आत्मेच्छायां काम्यच् । भीरोर्युद्धेच्छा विड़म्बना, यतः पराजयः निश्चित एव इति भावः । त्वं अस्माकं गुणान् शौर्य्यादीन् अपह्नुषे अपलपसि नः अस्माकं शत्रून् अरींश्च सदा अजस्रं स्तौषि बहुमन्यसे । गुणापवादात् तदन्यारोपणाच्च त्वमस्माकं महान् विपक्षः सम्वृत्तोऽसीति भावः ॥ ४४ ॥

शीर्षेति । अतः अस्मात् तव अकारणद्वेषात् हेतोः शीर्षच्छेदं अर्हति शीर्षच्छेद्यः तं त्वां अहं क्षितिवर्द्धनं भूमिवृद्धिकरं करोमि शिरश्छित्वा त्वां व्यापादयामीत्यर्थः । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति लट् । वा अथवा वनं ओकोगृहं ययोः तौ वनौकसौ रामलक्ष्मणौ विजिघृक्षुः विग्रहीतुं योधयितुं अभिभवितुं वा इच्छुः अहम् । (विपूर्व्वात् ग्रह्णातेः सन् तत उः,) × नलोकाव्ययेति षष्ठ्याः प्रतिषेधश्च । कृत्यं कार्य्यं मदभिप्रेतसीताहरणानुकूलमित्यर्थः । कारयिष्यामि त्वामिति शेषः । × हृक्रोरन्यतरस्यामिति अणिकर्त्तुः कर्म्मत्वम् ॥ ४५ ॥

तमिति । जिजीविषुः जीवितुमिच्छुः अतएव अनुनयन्

हरामि रामसौमित्री मृगो भूत्वा मृगद्युवौ ।
उद्योगमभ्यमित्रीणो यथेष्टं त्वञ्च सन्तनु ॥ ४७ ॥
ततश्चित्रीयमाणोऽसौ हेमरत्नमयो मृगः ।
यथामुखीनः सीतायाः पुप्लुवे बहु लोभयन् ॥४८॥

कातरवचनैः प्रसादयन् मारीचः त्रासात् भयात् उद्यतनिशातासिं शीर्षच्छेदार्थं उत्थापिततीक्ष्णचन्द्रहासं तं रावणं प्रत्युवाच। किमिति ते तव अमित्रस्य अभिमुखं षभ्यमित्रम् । आभिमुख्ये अव्ययीभावः । अभ्यमित्रमलंगामीति अभ्यमित्र्यः भवामि त्वदमित्राभिमुखं गच्छामीत्यर्थः अभ्यमित्रशब्दात् इदं गच्छतीति अर्थे यप्रत्ययः । इति प्रत्युवाच इति पूर्वेण सम्बन्धः । निशातेत्यत्र शाच्छोरन्यतरस्यामिति इत्वाभावपक्षे रूपम् ॥ ४६ ॥

हरामीति । अहं मृगो भूत्वा माययेति शेषः । मृगैः दीव्यत इति मृगद्युवौ मृगयानिरतौ । दीव्यतेः क्विपि ऊट् ऊकारस्य उवादेशः । मृगद्युतौ इति पाठे द्युलभिसर्पणे इति धातोः क्विपि रूपम् । रामसौमित्री रामलक्ष्मणौ हरामि केनचित् व्याजेन अन्यतो नयामीत्यर्थः । त्वञ्च अभ्यमित्रीणः विपक्षाभिमुखं गच्छन्नित्यर्थः यथेष्टं यथाकामं उद्योगं कार्य्यं सन्तनु विधेहि ॥ ४७ ॥

तत इति । ततो वचनान्तरं हेमरत्नमयः सुवर्णेन रत्नैश्च निर्म्मितदेहः अतः चित्रीयमाणः आश्चर्य्यबुद्धिं जनयन् । (चित्रशब्दात् क्यङ् शानच्)। असौ मारीचः सीतायाः मुखमनतिक्रम्य तिष्टतीति यथामुखीनः पुरतः वर्त्तमानः इत्यर्थः । बहु

तेनादुद्यूषयत् रामं मृगेण मृगलोचना।
मैथिली विपुलोरस्कं प्रावुवूर्षुर्मृगाजिनम् ॥४९॥
योगक्षेमकरं कृत्वा सीताया लक्ष्मणं ततः।
मृगस्यानुपदी रामो जगाम गजविक्रमः ॥ ५० ॥

लोभयन् बहुधा चक्षुःस्पृहां जनयन् सन् पुप्लुवे भ्रमति स्म। जयमङ्गलस्त्वाह "निर्म्मलत्वात् सीताया अग्रतः यथामुखीनः प्रतिविम्बाश्रय इव भूत्वा" इति। "मुखस्य सदृशं यथामुखं दर्पणादिस्थप्रतिविम्बमुच्यते सादृश्येऽव्ययीभावः मृगस्य रत्नमयत्वेन स्वच्छतया यथामुखं दृश्यते अत्र" इति भरतेनोक्तम् ॥ ४८ ॥

तेनेति। मृगस्य लोचने इव लोचने यस्याः सा मृगलोचना। मध्यपदलोपी समासः द्व्यधिकस्वरात् स्वाङ्गात् न ङीप्। मैथिली मिथिलाधिपपुत्री मृगाजिनं मृगचर्म्म प्रावरितुं परिधातुमिच्छुः प्रावुवूर्षुः। (प्रापूर्व्वात् वृणोतेः सन् तत उः)। विपुलोरस्कं विशालवक्षसम्। (उरःप्रभृतिभ्यः कप् इति बहुव्रीहौ कप्)। रामं तेन मृगेण अदुद्यूषयत् क्रीड़ितुमिच्छामकारयत्। (सन्नन्तात् दीव्यतेः णिचि कृते लुङि रूपम्)। क्रीड़ाव्याजेन मृगमिमं धारय इति प्रार्थितवतीति भावः ॥ ४९ ॥

योगेति। ततो गजविक्रमः हस्तिविक्रमः हस्तितुल्यगमनो वा रामः लक्ष्मणं सीतायाः योगक्षेमे शरीरस्थितिपालने करोतीति योगक्षेमकरम्। (कृञो हेतौ टः)। ग्रहणवतां तदन्तविधेरभावात् क्षेमप्रियमद्रे त्यादिना अणखचौ न भवतः। कृत्वा मृगस्य अनुपदी अन्वेष्टा सन्। अनुपद्यन्वेष्टेति निपातनात्

स्थायं स्थायं क्वचित् यान्तं क्रान्त्वाक्रान्त्वा स्थितं क्वचित्
वीक्षमाणो मृगं रामश्चित्रवृत्तिं विसिष्मिये ॥ ५१ ॥
चिरं क्लिशित्वा मर्म्मावित् रामो विलुभितप्लवम्।
शब्दायमानमव्यात्सीत् भयदं क्षणदाचरम् ॥५२॥
श्रुत्वा विस्फूर्जथुप्रख्यं निनादं परिदेविनी।

साधु। जगाम चचाल अत्र "फलपुष्पादेरलब्धस्य साधनं योगः शरीरादेर्लब्धस्य पालनं क्षेमः" इति भरतेनोक्तम् ॥ ५० ॥

स्थायमिति। स्थायं स्थायं स्थित्वा स्थित्वा क्वचित् कुत्रचित् प्रदेशे यान्तं गच्छन्तं तथा क्रान्त्वा क्रान्त्वा उत्प्लुत्य उत्प्लुत्य क्वचित् स्थितं गतिनिवृत्तिप्राप्तं चित्रवृत्तिं आश्चर्य्यशरीरचेष्टं मृगं वीक्षमाणः पश्यन् रामः विसिष्मिये विस्मितः सम्वृत्तः। अत्र आभीक्ष्ण्ये क्वाच् णमुलौ द्विर्वचनञ्च ॥ ५१ ॥

चिरमिति। मर्म्माणि जीवितस्थानानि विध्यति मर्म्मावित्। (विध्यतेः क्विप् ततः सम्प्रसारणं नहिवृतिवृषीत्यादिना पूर्व्वपदस्य दीर्घत्वञ्च।) रामः चिरं क्लिशित्वा महान्तं कालमायस्य विलुभितप्लवं शराघातात् व्याकुलितगमनम्। लुभश्च विमोहने इति धातोः क्तः विमोहनं व्याकुलीकरणम्। तथा शब्दायमानं क्रोशन्तम्। (शब्दवैरेति कृत्यर्थे क्यङ्)। भयदं भयावहं क्षणदाचरं रात्रिञ्चरं अव्यात्सीत् विध्यवान्। (विधरतेर्लुङि रूपम्)॥ ५२ ॥

श्रुत्वेति। सीता विस्फूर्जथुप्रख्यं वज्रनिर्घोषतुल्यम्।

मत्वा कष्टश्रितं रामं सौमित्रिं गन्तुमैजिहत् ॥५३॥
एष प्रावृषिजाम्भोदनादी भ्राता विरौति ते ।
ज्ञातेयं कुरु सौमित्रे भयात् त्रायस्व राघवम् ॥५४॥
रामसंघुषितं नैतत् मृगस्यैव विवञ्चिषोः ।
रामस्वनितसङ्काशः स्वान इत्यवदत् स ताम् ॥५५॥

(स्फूर्जतेर्भावे अथुच्)। निनादं निशाचरशब्दं श्रुत्वा रामं कष्टश्रितं सङ्कटापन्नं मत्वा परिदेवनशीला क्षतस्य कर्म्मणः अनुचितत्वधिया अत्याहितं शङ्कमाना अनुशोचन्तीत्यर्थः। (परिदीव्यतेर्घिनुण्।) सौमित्रिं लक्ष्मणं गन्तुं ऐजिहत् ईहामकारयत् नोदयामासेत्यर्थः। (ईहङ चेष्टायामिति धातोः णिजन्तात् लुङि रूपम् ॥ ५३ ॥

एष इति। प्रावृषि वर्षासु जायते प्रावृषिजः। सप्तम्या अलुक्। तादृशः यः अम्भोदः मेघः तद्वत् नदति प्रावृषिजाम्भोदनादी एष ते भ्राता विरौति आर्त्तनादं करोतीत्यर्थः। हे सौमित्रे ज्ञातेयं ज्ञातिकृत्यं कुरु राघवं भयात् त्रायस्व। भयात् त्राणं हि बन्धुकार्य्यम् तदनुतिष्ठेत्यर्थः। (ज्ञातेयमित्यत्र "कपिज्ञात्योर्ढक्" इति ढक्) ॥ ५४ ॥

रामेति। एतत् रामसंघुषितं रामस्य कण्ठध्वनिर्न। (संघुषेर्भावे क्तः विकल्पेन इट्।) किन्तु विवञ्चिषोः छलयितुमिच्छोः मृगस्य एव संघुषितमिति शेषः। एष स्वानः ध्वनिः रामस्वनितसङ्काशः रामस्य नादानुकारी इति स लक्ष्मणः तां अवदत्।

आप्यानस्कन्धकण्ठांसं रुषितं सहितुं रणे ।
प्रोर्णुवन्तं दिशो बाणैः काकुत्स्थं भीरु कः क्षमः ॥५६॥
देहं बिभ्रक्षुरस्त्राग्नौ मृगः प्राणैर्दिदेविषन् ।
ज्याघृष्टकठिनाङ्गुष्ठं राममायात् मुमूर्षया ॥ ५७ ॥

स मृग एवास्माकं वञ्चनार्थं मायया रामसदृशरवमकार्षीदित्यर्थः। विवञ्चिषोरिति धातूनामनेकार्थत्वात् वञ्चगत्यामितिधातोरूपं, वञ्चकच् वञ्चने इत्यस्य वा रूपं अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति नियमादत्र णिच् न भवति ॥ ५५ ॥

आप्यानेति । हे भीरु कातरस्वभावे स्कन्धः अंसस्य पश्चिमोभागः सच कण्ठश्च अंसः भुजशिरः सच एतेषां समाहारः स्कन्धकण्ठांसं आप्यानं स्थूलं स्कन्धकण्ठांसं यस्य स तथोक्तः। (आङ्पूर्वात् वृद्ध्यर्थकात् प्यायतेः कर्त्तरि क्तः।) रुषितं कुपितं बाणैः दिशः प्रोर्णुवन्तं छादयन्तं काकुत्स्थं रामं रणे सहितुं प्रतिद्वन्द्वी भूत्वा योधयितुं को जनः क्षमः समर्थः न कोऽपीत्यर्थः। युद्धे अजय्यस्य त्रिभुवनैकवीरस्य रामस्य विपत् कदापि नाशङ्कनीयेति भावः ॥ ५६ ॥

देहमिति । अस्त्रमग्निरिव तस्मिन् अस्त्राग्नौ देहं बिभ्रक्षुः भ्रष्टुं दग्धुमिच्छुः। (भ्रज्जतेः सन् तत उः)। प्राणैः दिदेविषन् क्रीड़ितुमिच्छन् सहजेव क्रीड़नवस्तुषु तुच्छत्वबुद्धिरतः प्राणानकिञ्चित्करान् गणयन्निति भावः। मृगः ज्यया धनुर्गुणेन घृष्टौ निघृष्टौ अत एव कठिनौ किणाङ्कितत्वात् दृढ़ौ अङ्गुष्ठौ सव्यापसव्यकेर्षणात् यस्य तं तथोक्तं रामं मुमूर्षया मर्त्तुमिच्छया

शत्रून् भीषयमाणं तं रामं विस्मापयेत कः ।
मास्म भैषीस्त्वयाद्यैव कृतार्थो द्रक्ष्यते पतिः ॥५८॥
यायास्त्वमिति कामो मे गन्तुमुत्सहसे न च ।
इच्छुः कामयितुं त्वं मामित्यसौ जगदे तया ॥५९॥

आयात् आजगाम। यदयमनिष्टकामनया धनुष्मतामग्रेसरं राममायातस्तदस्य मृत्युरासन्नएव इति भावः। दिदेविषन् इति (दीव्यतेः सनन्तात् शतृः,) इड़भावपक्षे तु दुद्यूषन्निति रूपम् ॥ ५७ ॥

शत्रूनिति। शत्रून् भीषयमाणं भीतान् कुर्व्वाणं तं रामं कः विस्मापयेत क्षुभितचित्तं कुर्य्यात् न कोऽपीत्यर्थः। (सम्भावनायां लिङ्।) भीस्मोःकर्त्तुरन्यनिरपेक्षत्वादात्मनेपदं पक्षे भीयोभीषादेशश्च। अतः मास्म भैषीः भयं न कुरु। (मास्मयोगात् लुङ्)। त्वया अद्यैव कृतार्थः पूर्णमनोरथः पतिः द्रक्ष्यते दृष्टोभविष्यति, (दृशेः कर्म्मणि लृट्)॥ ५८॥

याया इति। त्वं यायाः रामान्वेषणाय याहीति मे कामः अभिलाषः। (कामप्रवेदने लिङ्)। किन्तु त्वं गन्तुं न उत्सहसे न शक्नोषि च। अतः त्वं मां कामयितुं रन्तुं इच्छतीति इच्छुः। (विन्दुरिच्छुरिति निपातनात् साधु)। इति असौ लक्ष्मणः तया सीतया जगदे उक्तः। गन्तुमनुत्साहेनैव ते दुष्टाभिसन्धिराविष्क्रियते इति भावः। कामयतेरिच्छार्थकत्वात् कामयितुमिच्छुरित्यस्य न काचिदर्थप्रतिपत्तिर्भवेदतो लक्षणया कमधातुरत्र इच्छाकार्य्यभूते रमणे वर्त्तते ॥ ५९ ॥

मृषोद्यं प्रवदन्तीं तां सत्यवद्यो रघूत्तमः ।
निरगात् शत्रुहस्तं त्वं यास्यसीति शपन् वशी ॥६०॥
गते तस्मिन् जलशुचिः शुद्धदन् रावणः शिखी ।
जंजपूकोऽक्षमालावान् धारयो मृदलावुनः ॥६१॥

मृषोद्यमिति। सत्यं वदतीति सत्यवद्यः अवितथवादी। कर्त्तरि यत्। वशः इन्द्रियसंयमनमस्यास्तीति वशी जितेन्द्रियः। रघोरपत्यानि रघवः। राजवाचकादुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य विकल्पेन लोपः। तेषु उत्तमः श्रेष्ठः स लक्ष्मणः मृषोद्यं अलीकवाक्यम्। मृषोपपदाद्वदेर्नित्यं भावे क्यप्, यजादित्वात् सम्प्रसारणम्। प्रवदन्तीं ताम्। त्वं शत्रुहस्तं यास्यसि अद्यैव शत्रुहस्तगता भविष्यसीति शपन् अभिसम्पातं कुर्व्वन् सन् निरगात्, निःपूर्वादिणगताविति धातोर्लुङ्। उटजात् निश्चक्राम ॥ ६० ॥

चतुर्भिः कलापकमाह गते इति। तस्मिन् लक्ष्मणे गते सति रावणः तां ऊचे इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः। स कीदृशः। जलशुचिः स्नातः शुद्धा दन्ता यस्य स शुद्धदन्। दन्तस्य दन्नादेशः। शिखी शिखायुक्तः परिव्राजकत्वादिति भावः। पापाशयत्वात् गर्हितं जपति जंजपूकः। जपतेर्गर्हायां यङ् तत ऊकि तस्य लुक्। अक्षमालावान् जपमालिकान्वितः। अलावुस्तुम्बी तस्याः फलं अलावु मृत्पूर्णं अलावु मृदलावु तस्य धारयीति धारयः। कर्त्तरि शः क्वयोगे कर्म्मणि षष्ठी। सीतामूचे इत्युत्तरश्लोकेन सम्बन्धः ॥ ६१ ॥

कमण्डलुकपालेन शिरसा च मृजावता ।
संवस्त्र्य लाक्षिके वस्त्रे मात्राः संभाण्ड्य दण्डवान् ॥ ६२
अधीयन्नात्मविद्विद्यां धारयन् मस्करिव्रतम् ।
वदन् बह्वङ्गुलिस्फोटं भ्रूक्षेपञ्च विलोकयन् ॥ ६३ ॥

कमण्डल्विति । कमण्डलुः जलपात्रम् कपालो भिक्षापात्रम् द्वयोः समाहारः कमण्डलुकपालं तेन तथोक्तेन, मृजावता मार्ज्जनायुक्तेन निर्म्मलेन शिरसा च उपलक्षितः। इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया। लाक्षिके लाक्षारक्ते वस्त्रे अधोवस्त्रोत्तरीयके संवस्त्र्य परिधाय। वस्त्रात् समाच्छादने णिच्। तथा मात्राः परिच्छदान् कमण्डलुप्रभृतीन् संभाण्ड्य समाचित्य युगपद्वहनार्थं राशीकृत्येत्यर्थः। "भाण्डात् समाचयने" इति णिच्। संवस्त्र्य संभाण्ड्य इत्यादौ "विशेषकर्मसम्बन्धात् प्रकृतिस्तु गतार्थता" इति नियमादेवमर्थप्रतिपत्तिः। दण्डवान् गृहीतत्रिदण्डः। "मात्रा कर्णविभूषणे। अक्षरावयवे वृत्ते मानेऽल्पे च परिच्छदे" इति विश्वः॥ ६२ ॥

अधीयन्निति। आत्मविदां परमात्मतत्त्वज्ञानां योगिनां विद्यां उपनिषदं अधीयन् अक्लेशेन पठन्। इङ्धार्य्योरिति इङ्धातोरकृच्छ्रवति कर्त्तरि शतृप्रत्ययः। माकर्त्तुं कर्म्माणि निषेद्धुं शीलमेषां मस्करिणां परिव्राजकानां व्रतं धारयन्। मस्करमस्करिणाविति परिव्राजके सुट्। मस्करिणोहि "माकुरुत कर्म्माणि शान्तिर्वः श्रेयसी" इत्येवमुद्घोषयन्तीत्यर्थः। अन्तरा बहु प्रभूतं वदन् अङ्गुलिस्फोटं पुनः स्फोटिकां दत्वा भ्रूक्षेपं

सन्दिदर्शयिषुः साम निजुह्नूषुः क्षपाटताम् ।
चंक्रमावान् समागत्य सीतामूचे सुखाभव ॥६४॥
सायन्तनीं तिथिप्रण्यः पङ्कजानां दिवातनीम् ।
कान्तिं कान्त्या सदातन्या ह्रेपयन्ती शुचिस्मिता ॥६५॥

विलोकयन् भ्रुवौ उत्क्षिप्य उत्क्षिप्य विलोकयन् । उभयत्रापि पीड्यमानात् स्वाङ्गात् णमुल् । भरतस्त्वाह अङ्गुलिस्फोटं अङ्गुलिं स्फोटयित्वा बहुवदन् मितभाषितया बहु हस्तसंज्ञयैव वदतीति भावः । भ्रूक्षेपं भ्रुवमुत्क्षिप्य विलोकयन् ऋजुतया कटाक्षाद्यभाव इति ॥ ६३ ॥

सन्दिदर्शयिषुरिति । इह भयं माभूदिति साम सान्त्वं सन्दिदर्शयिषुः सम्यक् दर्शयितुमिच्छुः । क्षपाटतां राक्षसत्वं निजुह्नूषुः निह्नोतुं गोपितुं इच्छुः । निपूर्वात् ह्नुधातोः सन् तत उप्रत्ययः । कुटिलं क्रमणं गमनं चङ्क्रमा । क्रमेर्नित्यं कौटिल्ये गताविति यङ् । सास्यास्तीति चङ्क्रमावान् अमेध्यादिस्थल-परिजिहीर्षयेति भावः । स रावणः समागत्य समीपमागत्य सीतामूचे । किमिति । सुखाभव यदहं याचे तत्र अनुकूला भव । सुखप्रियादानुलोम्ये इति कृभ्वस्तियोगे डाच् ॥ ६४ ॥

सायन्तनीमिति । पञ्चदशकलानां वृद्धिह्रासाभ्यां तिथीः पञ्चदशसंख्यकाः प्रणयति प्रवर्त्तयतीति तिथिप्रणीः तस्य चन्द्रस्य । कर्त्तरि क्विप् । सायन्तनीं दिनावसानभवां कान्तिं तथा पङ्कजानां दिवातनीं दिवसमात्रस्थायिनीं कान्तिं सदातन्या रात्रिन्दिवं स्थायिन्या कान्त्या निजया त्वदीयया श्रिया ह्रेपयन्ती लज्जयन्ती

का त्वमेकाकिनी भीरु निरन्वयजने वने ।
क्षुध्यन्तोऽप्यघसन् व्यालास्त्वामपालां कथं न वा॥६६॥

हृदयङ्गममूर्त्तिस्त्वं सुभगम्भावुकं वनम् ।
कुर्व्वाणा भीममप्येतद्द्राक्ष्यैः केन हेतुना ॥ ६७ ॥

तिरस्कुर्व्वन्ती तथा शुचिस्मिता विशदनिर्म्मलहासा "का त्वम्" इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥ ६५ ॥

का त्वमिति । हे भीरु भयप्रकृतित्वात् स्त्रीणामिदं सम्बोधनम् । निरन्वया निरनुगमा जना यस्मिन् तस्मिन् निरन्वयजने निःसम्बन्धजने जनशून्ये इत्यर्थः । वने एकाकिनी असहाया । एकादाकिनिच्चासहाये इत्याकिनिच् । एवम्भूता त्वं का देवी मानुषी राक्षसी वा । कथं वा क्षुध्यन्तः क्षुधार्त्ता अपि व्यालाः हिंस्रा व्याघ्रादयः । "व्यालो भुजङ्गमे क्रूरे श्वापदे दुष्टदन्तिनि" इति विश्वः । पालयतीति पालः । पचाद्यच् । नास्ति पालो यस्याः तां अपालां अशरणां त्वां न अघसन् भक्षितवन्तः । अदेर्लुङि घसादेशः ततोऽङ् ॥ ६६ ॥

हृदयमिति । हृदयं गच्छतीति हृदयङ्गमा लावण्यातिशयात् मनोहारिणी मूर्त्तिर्यस्याः सा तथोक्ता । कर्त्तरि खच् । अतएव भीममपि श्वापदादिभिः सङ्कुलत्वात् भयावहमपि एतत् वनं असुभगं सुभगं रम्यं भवति सुभगम्भावुकं तत् । अभूतद्भावे कर्त्तरि खुकञ् । कुर्व्वाणा त्वं केन हेतुना अभ्यैः इदं वनमभिगतासि । अभिपूर्व्वादिणो लङि मध्यमपुरुषैकवचनम् ॥ ६७ ॥

सुकृतं प्रियकारी त्वं कं रहस्युपतिष्ठसे ।
पुण्यकृच्चाटुकारस्ते किङ्करः सुरतेषु कः ॥ ६८ ॥
परिपर्य्युदधे रूपमाद्युलोकाच्च दुर्लभम् ।
भावत्कं दृष्टवत्स्वेतदस्मास्वधि सुजीवितम् ॥ ६९ ॥

सुकृतमिति । त्वं प्रियं करोति या सा प्रियकारी अनुकूलवर्त्तिनी सती । कर्म्मवाचकादण् तत ईप् । शोभनं कृतवान् सुकृत् पुण्यवान् तम् । अतीते कर्त्तरि क्विप् । कं जनं रहसि एकान्ते उपतिष्ठसे सङ्गच्छसि । मैत्राध्वसङ्गाराध इति सङ्गे आत्मनेपदम् । तथा पुण्यकृत् पुण्यवान् को जनः सुरतेषु शोभनरतेषु ते चाटुकारः प्रियवाक्यकारी किङ्करः भृत्योभवतीति शेषः ॥ ६८ ॥

परीति । उदधेः परि परि उद[illegible] वर्जयित्वा चतुरुदधिमेखलायां भुवि इत्यर्थः समुद्रे लक्ष्म्या उत्पत्तिः तत्रैव तत्सम्भवः नान्यत्रेति भावः । अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या इति विभाषया समासविधानात् असमासपक्षे "परेर्वर्ज्जने" इति द्विर्वचनम् । द्यौर्लोकः द्युलोकः द्युलोकात् आ स्वर्गलोकपर्य्यन्तं दुर्लभं पृथिव्यां स्वर्गे च दुष्प्रापमित्यर्थः । एतत् भवत्या इदं भावत्कम् । कण्प्रत्यये पुंवद्भावः । रूपं लावण्यं दृष्टवत्सु अस्मासु अधि अधिकं सुजीवितं शोभनं जीवनम् । विषये सप्तमी । यद्वा अस्मासु अधि अस्मत्स्वामिकं सुजीवितम् । त्वां दृष्टवतामस्माकं जीवनं धन्यं, त्वामपश्यतान्तु तन्नास्तीति भावः। अस्मासु अधि इत्यत्र स्वाम्यर्थवाचिनाधिना योगे सप्तमी ॥ ६९ ॥

प्रपीतमधुका भृङ्गैः सुदिवेवारविन्दिनी ।
सत्परिमललक्ष्मीका नापुंस्कासीति मे मतिः ॥७०॥
मिथ्यैव श्रीः श्रियम्मन्या श्रीमन्मन्यो मृषा हरिः ।
साक्षात्कृत्याभिमन्येऽहं त्वां हरन्तीं श्रियं श्रियः ॥७१॥

प्रपीतेति । भृङ्गैः भ्रमरैः प्रपीतं मधु यस्याः सा तथोक्ता । शेषाद्विभाषेति कप् । शोभनं नीहाराद्यभावात् निर्म्मलं दिवा यस्याः सा सुदिवा दिवाशब्दोऽयमव्ययः । सुप्रातेत्यादिना अच् । अरविन्दिनी पद्मिनी इव, सती विद्यमाना परिमललक्ष्मीः सुगन्धानुलेपनसम्पत्तिः यस्याः सा तथोक्ता त्वं अपुंस्का भर्त्तृहीना न असि न भवसि इति मे मतिः निश्चयः । विगतभर्त्तृकाया गन्धानुलेपनं निषिद्धमतः परिमलसम्पर्कात् तव सधवात्वं तथा अनुमीयते यथा सुदिवे पीतमकरन्दाया नलिन्या भृङ्गसङ्गतिरिति भावः । यद्वा सत्यौ परिमललक्ष्म्यौ गन्धानुलेपनवेश-भूषाजनितशोभे यस्याः सा तथोक्ता । "शोभासम्पत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिव कथ्यते" इति । "विमर्द्दोत्थे परिमलो गन्धे जन-मनोहरे" इत्यमरवचनेऽपि लक्षणया तस्य गन्धमात्रवाचित्वमि-त्यनुसन्धेयम् । आपीतमधुकेति क्वचित् पाठः ॥ ७० ॥

मिथ्येति । श्रियः लक्ष्म्याः श्रियं रूपसम्पदं हरन्तीं अभि-भवन्तीं त्वां साक्षात्कृत्य प्रत्यक्षीकृत्य । विभाषा कृञीत्यनुवर्त्तमाने"साक्षात्प्रभृतीनि च"इति गतिसंज्ञा, गतिसमासे ल्यबा-देशः । अहं अभिमन्ये तर्कयामि । किमिति । श्रीः विष्णुप्रिया देवी मिथ्यैव आत्मानं श्रियं शोभाधिष्ठात्रीं मन्यते इति

नोदकण्ठिष्यतात्यर्थं त्वामैक्षिष्यत चेत् स्मरः ।
खेलायन्ननिशं नापि सजूः कृत्य रतिं वसेत् ॥७२॥
वल्गूयन्तीं विलोक्य त्वां स्त्री न मन्तूयतीह का ।
कान्तिं नाभिमनायेत को वा स्थाणुसमोऽपि ते ॥७३॥

श्रियम्मन्या, तथा हरिः मृषा आत्मानं श्रीमन्तं श्रीपतिं मन्यते इति श्रीमन्मन्यः । आत्ममनने खश् । त्वमेव हि कान्त्यधिदेवता, यस्य त्वं स एव श्रीमानित्यहं मन्ये इति भावः ॥ ७१ ॥

नेति । स्मरः रतिपतिः त्वां ऐक्षिष्यत दृष्टवानभविष्यत् चेत् तदा अत्यर्थं अधिकं न उदकण्ठिष्यत रतिं प्रति भृशमुत्कण्ठितो नाभविष्यत् । क्रियातिपत्तौ लृङ् । नापि रतिं स्वभार्य्यां सजूःकृत्य सहायीकृत्य । उर्य्यादिषु सजुः सहार्थे इति वचनात् गतिसंज्ञा । अनिशं निरन्तरं खेलायन् क्रीड़न् । कण्ड्वादित्वात् यक् । वसेत् अवतिष्ठेत अपितु तां परित्यजेत् यदि त्वां पश्येदित्यर्थः । अत्र क्रियातिपत्तिर्न विवक्षिता किन्तु हेतुहेतुमद्भावः इति भूते भव्ये वा लिङ ॥ ७२ ॥

वल्गूयन्तीमिति । इह जगति का स्त्री वल्गूयन्तीं शोभमानां त्वां विलोक्य न मन्तूयति कुप्यति स्वपतिवैराग्यशङ्कया ईर्ष्यावशाद्वेति भावः । वल्गुमन्तुशब्दाभ्यां कण्ड्वादित्वात् यक् । को वा जनः स्थाणुसमोऽपि काष्ठतुल्योऽपि गुणदोषानभिज्ञत्वात् । यद्वा स्थाणुसमोऽपि महादेववज्जितेन्द्रियोऽपि काष्ठवन्नीरसोऽपि वा आस्तामन्यः । ते कान्तिं विलोक्य न अभिमनायेत पूर्व्वमदर्शनात् अनभिमनाः सन् अभिमनाः सचेता भवेत् ।

दुःखायते जनः सर्व्वः स एवैकः सुखायते ।
यस्योत्सुकायमाना त्वं न प्रतीपायसेऽन्तिके ॥७४॥
कः पण्डितायमानस्त्वामादायामिषसन्निभाम् ।
त्रस्यन् वैरायमाणेभ्यः शून्यमन्ववसद्वनम् ॥७५॥

अपितु सर्व्व एव प्रीतमना भवेदित्यर्थः । असम्भावने लिङ् भृशादित्वात् क्यङ् सलोपश्च ॥ ७३ ॥

दुःखेति । यस्य अन्तिके निकटे त्वं उत्सुकायमाना उत्कण्ठायमाना सती प्रेमोद्वेलहृदयत्वात् इति शेषः, न प्रतीपायसे, प्रतिकूलवर्त्तिनी न भवसि । भृशादित्वात् उत्सुकप्रतीपशब्दाभ्यां क्यङ् । स एवैकः जनः सुखायते सुखमनुभवति केवलं स एव जगति सुखीत्यर्थः । तद्भिन्नः सर्व्वः जनः दुःखायते दुःखमनुभवति । सुखादिभ्यः कर्त्तृवेदनायामिति क्यङ् ॥ ७४ ॥

क इति । अपण्डितः कथमपि पण्डितो भवन् पण्डितायमानः को जनः । भृशादित्वात् क्यङ् । वैरायमाणेभ्यः वैरं कुर्व्वद्भ्यः शत्रुभ्यः, भीत्रार्थानां भयहेतुरिति सूत्रात् पञ्चमी, त्रस्यन् बिभ्यत् कदाचिद्धरयश्चेत् प्रियां मे धर्षयेरन्निति शङ्कमानः इत्यर्थः । शब्दवैरेत्यादिना क्यङ् । आमिषसन्निभां लोभनीयद्रव्यतुल्यां सर्व्वजनप्रार्थनीयत्वादिति भावः । त्वां आदाय शून्यं विजनं वनं अन्ववसत् अनुवसति स्म । उपान्वध्याङ् वस इति कर्म्मसंज्ञा । "आमिषं पलले लोभ्ये सम्भोगोत्कारयोरपि । आमिषं सुन्दराकारे रूपादिविषयेऽपि च" इति विश्वः ॥ ७५ ॥

ओजायमाना तस्यार्घ्यं प्रणीय जनकात्मजा।
उवाच दशमूर्द्धानं सादरा गद्गदं वचः॥ ७६॥
महाकुलीन ऐक्ष्वाके वंशे दाशरथिर्म्मम।
पितुः प्रियङ्करो भर्त्ता क्षेमकारस्तपस्विनाम्॥७७॥

ओजेति। ओजः इव आचरन्ती ओजायमाना किञ्चिल्लज्जा-परित्यागात् तेजस्विनीव भवन्तीत्यर्थः, ओजःशब्दात् धर्म्मिप्रधा-नात् कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च। भृशादित्वादभूततद्भावे वा क्यङ्। जनकात्मजा सादरा अतिथिरयमिति सबहुमाना सती तस्य कपटपरिव्राजकस्य अर्घः पूजाविधिः प्रयोजनमस्य अर्घ्यं पूजा-र्थोदकम्। "मूल्ये पूजाविधावर्घः" इत्यमरः। प्रणीय दत्वा। सम्प्रदानस्य सम्बन्धविवक्षायां षष्ठी। दशमूर्द्धानं रावणं गद्गदं लज्जया अन्तर्भिया वा सम्यक् नाभिव्यक्तं वचः उवाच। "अतिथि र्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते। स तस्मै दुष्कृतं दत्वा पुण्यमादाय गच्छति" इति शासनादतिथिसत्कारस्य अवश्यकर्त्तव्यतया कथञ्चिदर्घप्रदानसाहसं कृतं आगन्तुना सह वाकोवाक्यकरणे तु तस्याः कुलवधूचितो लज्जोपरोधः सर्व्वथा परिहरणीयो नाभूदेवेति सलज्जमुवाचेति भावः। गद्गदमन-भिव्यक्तमसंस्कृतत्वादिति जयमङ्गलेनोक्तम्॥ ७६॥

यदुक्तं "कं रहस्युपतिष्ठसे" इति तस्य प्रतिवचनमाह महेति। इक्ष्वाकूणामयं ऐक्ष्वाकः तस्मिन् वंशे जात इति शेषः। महा-कुलीनः महावंशोत्पन्नः सूर्य्यवंशोत्पन्नः पितुः दशरथस्य प्रिय-ङ्करः अनुकूलकारी। क्षेमप्रियमद्रेणेति खच्। तपस्विनां

निहन्ता वैरकाराणां सतां बहुकरः सदा ।
पारश्वधिकरामस्य शत्रोरन्तकरो रणे ॥ ७८ ॥
अध्वरेष्विष्टिनां पाता पूर्त्तौ कर्म्मसु सर्व्वदा ।
पितुर्नियोगाद्राजत्वं हित्वा योऽभ्यागमद्वनम् ॥७९॥

क्षेमं करोतीति क्षेमकारः शुभङ्करः । खच्विकल्पपक्षे कर्म्मण्यण् । दाशरथिः रामः मम भर्त्ता स्वामी । नाहमत्रैकाकिनी तिष्ठामीति भावः ॥ ७७ ॥

निहन्तेति । वैरं कुर्व्वन्ति ये ते वैरकाराः शत्रवः । वैरपूर्वात् कृञः अण्, तेषां निहन्ता । कर्म्मणि षष्ठी । सतां साधूनां धर्म्मे स्थितानामिति यावत् सदा बहुकरः बहुकार्य्यसाधकः । परान् श्यति खण्डयतीति परशुः परश्वधश्चेति निपातनात् साधु । परश्वधः प्रहरणमस्य पारश्वधिकः सचासौ रामश्चेति तस्य परशुरामस्य शत्रोः रणे युद्धे अन्तकरः संहर्त्ता स मे भर्त्ता इति पूर्व्वेण परामर्शः ॥ ७८ ॥

अध्वरेष्विति । इष्टमेभिरिति इष्टिनः यज्वानः । इष्टादिभ्यश्चेतीनिः । अध्वरेषु यज्ञेषु इष्टिनां पाता रक्षिता । (क्तस्येन्विषयस्येति कर्म्मणि सप्तमी) । सर्वदा कर्म्मसु श्राद्धादिक्रियाकलापेषु पूर्त्तमनेनेति पूर्त्तौ पितॄणां तृप्तिप्रद इत्यर्थः । (पृणोतेः भावे क्तः तत इन्) । यः पितुर्दशरथस्य नियोगात् शासनात् नत्वयोग्यत्वात् राजत्वं हित्वा त्यक्त्वा वनं अभ्यागमत् आगतवान् स मे भर्त्तेति योज्यम् ॥ ७९ ॥

पतत्त्रिक्रोष्टुजुष्टानि रक्षांसि भयदे वने ।
यस्य बाणनिकृत्तानि श्रेणीभूतानि शेरते ॥ ८० ॥
दीव्यमानं शितान् बाणानस्यमानं महागदाः ।
निघ्नानं शात्रवान् रामं कथं त्वं नावगच्छसि ॥८१॥
(कुलकम् ।)
भ्रातरि न्यस्य यातो मां मृगावित् मृगयामसौ ।
एषितुं प्रेषितो यातो मया तस्यानुजो वनम् ॥८२॥

पतत्त्रीति। यस्य बाणनिकृत्तानि शरच्छिन्नानि अश्रेणयः श्रेणयः भूतानि श्रेणीभूतानि। अभूततद्भावे च्विः। रक्षांसि भयदे भयङ्करे वने पतत्त्रिक्रोष्टुजुष्टानि पक्षिसृगालैः परिवृतानि सन्ति शेरते भूमौ पतित्वा दीर्घनिद्रामनुभवन्ति। शीङो लट् प्रथमपुरुषबहुवचनम्। स मे भर्त्तेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ८० ॥

दीव्येति। शितान् बाणान् दीव्यमानं तीक्ष्णैः शरैः क्रीड़ाशीलं विजिगीषाशीलं वा। दिव्यु जिगीषेच्छापणद्युतौ क्रीड़ागत्योः, तद्योगात् करणे द्वितीया। महागदाः अस्यमानं महतीनां गदानां क्षेपणशीलं, शात्रवान् शत्रून्, स्वार्थे षणः, निघ्नानं शत्रूणां मारणशीलम्। सर्वत्र शक्तिवयस्ताच्छील्ये शतुः शान इति शानः। एवम्भूतं रामं त्वं कथं न अवगच्छसि न जानासि सर्वलोकप्रसिद्धकर्म्मकत्वात् तमजानतस्तवैव महदनभिज्ञत्वं स्फुरतीति भावः ॥८१

यद्यप्येवं क्वासावित्याह भ्रातरीति। मृगान् विध्यतीति मृगावित् असौ मे भर्त्ता मां भ्रातरि अनुजे न्यस्य समर्प्य मृगयां यातः पशुबधार्थं प्रस्थितः। तस्य अनुजः कनिष्ठोऽपि मया

अथायस्यन् कषायाक्षः स्यन्नस्वेदकणोल्वणः।
सन्दर्शितान्तराकूतस्तामवादीद्दशाननः॥ ८३॥

कृते कानिष्ठिनेयस्य ज्यैष्ठिनेयं विवासितम्।
को नग्नमुषितप्रख्यं बहु मन्येत राघवम्॥ ८४॥

प्रेषितः प्रेरितः सन् एषितुं तमेव ज्ञातुम्। सर्वे गत्यर्थाः प्राप्त्यर्था ज्ञानार्थाश्चेति वचनात् इषुगतौ इत्यस्य ज्ञानार्थत्वम्। प्रेषित इति च तस्यैव रूपम्। वनं यातः अग्रजान्वेषणाय सोऽपि वनमगमदित्यर्थः॥ ८२॥

अथेति। अथ सीतावाक्यानन्तरं आयस्यन् क्रोधवशात् शरीरं खेदयन् कम्पयुक्त इत्यर्थः। कषाये कोपरक्ते अक्षिणी यस्य स तथोक्तः। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच्। स्यन्नैः स्रुतैः स्वेदकणैः स्वेदबिन्दुभिः उल्वणः उद्भटः व्याप्त इत्यर्थः। स्यन्नेत्यत्र स्यन्दतेः क्तः। सन्दर्शितं प्रकटितं आन्तरमन्तर्गतं आकूतमभिप्रायो येन स सन्दर्शितान्तराकूतः कम्पस्वेदारुणनेत्रत्वादिभिः वाह्यैर्लिङ्गैः क्रोधेर्ष्यादिकमान्तरं भावमाविष्कुर्वन्नित्यर्थः, यद्वा प्रकटीकृतनिजगर्हिताभिप्राय इति तात्पर्य्यम्। दशाननः रावणः तां सीतां अवादीत् वक्ष्यमाणमुवाच॥ ८३॥

कृते इति। कनिष्ठाया अपत्यं कानिष्ठिनेयस्तस्य भरतस्य कृते निमित्ते ज्यैष्ठिनेयं ज्येष्ठापुत्रमपि विवासितं अयोग्यत्वात् राज्यात् वहिष्कृतमित्यर्थः अत एव नग्नमुषितप्रख्यं, यथा कश्चित् प्रथमं मुषितः हृतसर्वस्वः पश्चात् नग्नः दिगम्बरीकृतः भवति तद्वद्भूतम्। पूर्वकालेति समासः राजदन्तादित्वात्

राक्षसान् वटुयज्ञेषु पिण्डीशूरान्निरस्तवान्।
यद्यसौ कूपमाण्डूकि तवैतावति कः स्मयः ॥८५॥
मत्पराक्रमसंक्षिप्तराज्यभोगपरिच्छदः।
युक्तं ममैव किं वक्तुं दरिद्राति यथा हरिः ॥८६॥

परनिपातः। नग्नेति नजतेः क्तप्रत्ययात् साधु। लग्नमुषितप्रख्यमिति पाठे लग्नः लज्जितः लस्जधातोः क्तः। राघवं रामं कोजनः बहु मन्येत श्लाघेत न कोऽपीत्यर्थः। कानिष्ठिनेयज्यैष्ठिनेयशब्दौ कृतस्य ष्णीयप्रत्ययस्य इनेयादेशात् साधू ॥ ८४ ॥

अध्वरेष्विष्टिनामित्यस्योत्तरमाह राक्षसानिति। असौ रामः वटुयज्ञेषु कुब्राह्मणयज्ञेषु पिण्ड्यां भोजने एव शूरान् पिण्डीशूरान् औदरिकानित्यर्थः पात्रेसमितादयश्चेति क्षेपे समासः। राक्षसान् मारीचादीन् निरस्तवान् तिरस्कृतवान् यदि। यदिशब्दोऽत्रावधारणे। मण्डूकस्य अपत्यं स्त्री माण्डूकी कूपे माण्डूकी इव कूपमाण्डूकी तत्सम्बुद्धिः। पूर्ववत् समासः। हे कूपमाण्डूकि। एतेनाल्पदृश्वत्वादन्ये वीरास्त्वया न दृष्टा इति ते स्मय इति सूचितम्। एतावति स्वल्पे वस्तुनि तव कः स्मयः गर्व्वः विस्मयो वा स नैव युज्यते इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

मदिति। मम पराक्रमेण संक्षिप्तः उपहतः राज्यभोगपरिच्छदः हस्त्यश्वरथपदातिरूपः यस्य स तथोक्तः हरिरिन्द्रः यथा दरिद्राति दुर्गतो भवति तत् वक्तुं किं ममैव युक्तं उचितं नैवेत्यर्थः। आत्मगुणानुवादस्य लज्जाकरत्वादिति भावः ॥ ८६ ॥

निर्लज्जो विमदः स्वामी धनानां हृतपुष्पकः ।
अध्यास्ते ऽन्तर्गिरं यस्मात् कस्तन्नावैति कारणम् ॥८७॥
भिन्ननौक इव ध्यायन् मत्तो बिभ्यद्यमः स्वयम् ।
कालिमानं दधानेन मुखेनास्ते निरुद्यतिः ॥८८॥

निर्लज्ज इति। यस्मात् कारणात् निर्लज्जो लज्जातो निष्क्रान्तः। "निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या" इति समासः। हृतं पुष्पकं तन्नामकविमानं यस्य स तथोक्तः। अतः विमदः विगतमदः गर्वहीनः धनानां स्वामी कुवेरः गिरेः कैलासस्य अन्तः मध्ये अन्तर्गिरं अव्ययीभावे समासान्तष्टच्। अध्यास्ते अधिवसति। को जनः तत्कारणं कुवेरस्येदृग्दुर्गतिहेतुभूतं मत्पराक्रमं मां वेति भावः। न अवैति जानाति सर्व्व एव जानातीत्यर्थः। अल्पदृश्यत्वात् त्वमेव तदनभिज्ञा प्रतिभासि इति भावः॥ ८७ ॥

भिन्नेति। स्वयं साक्षात् मत्तः बिभ्यत् त्रस्यन्। अभ्यस्तत्वात् न नुनागमः। अतएव कालिमानं दधानेन मलिनीभावात् कालिमानं धारयता मुखेन। इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया, उपलक्षितः यमः धर्म्मराजः भिन्ना भग्ना नौर्यस्य स भिन्ननौकः पोतवणिक् इव ध्यायन् अहमनेन हृतसर्व्वस्वः किं ममापतितमिति चिन्तयन् सन् नास्ति उद्यतिः उद्यमो तस्य स निरुद्यतिः उद्योगहीनः सन् आस्ते तिष्ठति। स्वयमित्यस्य चिन्तयन्नित्यनेनान्वयः स्वयमेवात्मनो वैधुर्य्यं जानाति नत्वन्येन बोधित इति भरतेन व्याख्यातम्। स्वयं यमःप्राणिनामन्तकोऽपीति वार्थः॥८८॥

समुद्रोपत्यका हैमी पर्व्वताधित्यका पुरी।
रत्नपारायणं नाम्ना लङ्केति मम मैथिलि ॥८९॥
आवासे सिक्तसंमृष्टे गन्धैस्त्वं लिप्तवासिता।
अर्पितोरुसुगन्धिस्रक् तस्यां वस मया सह ॥९०॥

एवं स्वपौरुषमुक्त्वा सीताप्रलोभनार्थमात्मपरिचयं दातुमाह समुद्रेति। हे मैथिलि मिथिलाधिपपुत्रि समुद्रस्य उपत्यका आसन्ना समुद्रोपत्यका। उपत्यकाशब्दस्याद्रेरासन्नभूमिवाचकत्वेऽपि लक्षणयात्र केवलासन्नपरत्वं बोध्यम्। पर्व्वतस्य त्रिकूटनामकस्य गिरेः अधित्यका उपरिस्थिता पर्व्वताधित्यका। "उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्द्ध्वमधित्यका" इति अमरः। परं परमं श्रेष्ठं अयनं स्थानं परायणं तदेव पारायणम्। स्वार्थे षण्। रत्नानां मुक्तादीनां पारायणं प्रकृष्टस्थानम्। यद्वा रत्नानां पारमवसानं अयन्ते बुध्यन्ते तत्परीक्षका अत्र इति रत्नपारायणं सर्व्वरत्नस्थानमित्यर्थः। यदाह हलायुधः, "साकल्यवचनं प्राज्ञैः पारायणमुदाहृतम्" इति। लङ्का इति नाम्ना ख्याता हैमी सुवर्णमयी मम पुरी राजधानी अस्तीति शेषः। दुर्गावस्थित्या अनभिभवनीयता रत्नोपचयात् समृद्धता च सूच्यते। उपत्यकाधित्यकाशब्दौ उपाधिभ्यां त्यकन्प्रत्ययेन निष्पन्नौ ॥ ८९ ॥

आवास इति। तस्यां पुर्य्यां आदौ सिक्ते रजोनिरासार्थं जलेनोक्षिते पश्चात् संमृष्टे परिष्कृते सिक्तसंमृष्टे, आवसत्यस्मिन् इति आवासे निलये। अधिकरणे घञ्। गन्धयन्तीति गन्धाः चन्दनादयः तैः आदौ लिप्ता चर्च्चिता पश्चात् वासिता आमोदिता

सङ्गच्छ पौंस्नि स्त्रैणं मां युवानं तरुणी शुभे ।
राघवः प्रोष्यपापीयान् जहीहि तमकिञ्चनम् ॥९१॥
अश्नीतपिबतीयन्ती प्रसिता स्मरकर्म्मणि ।

धूपादिनेति शेषः । लिप्तवासिता । "वासिता करिणी नार्य्योर्वासितं सुरभीकृते । ज्ञातमात्रे खगारावे वासितं वस्त्रवेष्टिते" इति विश्वः । तथा अर्पिता न्यस्ता उर्व्वी महती सुगन्धिः सुरभिः स्रक् माला यस्यां तादृशी सती त्वं मया सह वस । प्रार्थनायां लोट् ॥ ९० ॥

सङ्गच्छेति । पुमांसं अर्हति तस्य हिताय वा भवति इति पौंस्नी तत्सम्बुद्धिः हे पौंस्नि । स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ इति साधु । शोभते इति शुभा । कर्त्तरि कः । हे शुभे कल्याणि तरुणी त्वं स्त्रैणं स्त्रीयोग्यं स्त्रीहितं वा युवानं मां सङ्गच्छ अङ्गीकुरु, सदृशयोरावयोर्योग उचित इति भावः । ननु ममापि तादृशो भर्त्तास्तीति चेदाह राघव इति । राघवः रामः प्रोष्य देशान्तरं गत्वा पापीयान् पापवत्तरः इति प्रोष्यपापीयान् विदेशे प्रोषितः स अतिशयेन पापाचारः सम्वृत्त इत्यर्थः । प्रोष्यपापीयानित्यत्र मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । पापीयानित्यत्र पापवत्शब्दात् ईयसुः ततः लुङ्मद्वहिनामिति वतोर्लुक् । अतः अकिञ्चनं नास्ति किञ्चन यस्येति तं दरिद्रमित्यर्थः, यद्वा "द्रविणं किञ्चनं क्लीवे" इत्यभिधानात् नास्ति किञ्चनं धनं यस्यासौ तं दरिद्रं तं जहीहि त्यज ॥ ९१ ॥

अश्नीतेति । अश्नीत पिबत इत्येवं नियोगः सततं भृत्य-

वशीकृत्य दशग्रीवं मोदस्व वरमन्दिरे ॥ ९२ ॥
मास्म भूर्ग्राहिणी भीरु गन्तुमुत्साहिनी भव।
उद्भासिनी च भूत्वा मे वक्षःसम्मर्द्दिनी भव ॥९३॥
तां प्रातिकूलिकीं मत्वा जिहीर्षुर्भीमविग्रहः।
बाहूपपीड़माश्लिष्य जगाहे द्यां निशाचरः ॥९४॥

जनान् प्रति यस्यां क्रियायां सा अश्नीतपिवता तामात्मन इच्छतीति अश्नीतपिवतीयन्ती। मयूरव्यंसकादित्वात् आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये इति समासः। ततः स्त्रियामाप् आत्मेच्छायां क्यच्। तथा स्मरकर्म्मणि कामव्यापारे प्रसिता तत्परा सती प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च इति चकारात् सप्तमी। दशग्रीवं रावणं वशीकृत्य आयत्तीकृत्य। साक्षात्प्रभृतित्वात् गतिसंज्ञा। वरमन्दिरे उत्तमगृहे मोदस्व सुखिता भव॥९२॥

मास्मेति। हे भीरु भयशीले गृह्णाति प्रतिकूलार्थमिति ग्राहिणी प्रतिकूलवर्त्तिनी मास्म भूः। मास्मशब्दयोगात् लुङ्। गन्तुं मदालयगमनाय उत्साहिनी उद्युक्ता भव। तथा उद्भासिनी अलङ्कारादिभिः शोभमाना भूत्वा मे वक्षःसम्मर्द्दिनी भव गाढ़ालिङ्गनेन मे उरःस्थलं निपीड़य इत्यर्थः। सर्व्वत्र ग्रहादित्वात् कर्त्तरि णिनिः ॥ ९३ ॥

तामिति। तां प्रतिकूलं वर्त्तते या सा तां प्रातिकूलिकीं प्रतिकूलवर्त्तिनीं मत्वा जिहीर्षुः हर्त्तुमिच्छुः, हृधातोः सन्नन्तादुः, अतएव भीमविग्रहः भिक्षुरूपं विहाय धृतनिजभीषणाकारः

त्रस्यन्तीं तां समादाय यातो रात्रिञ्चरालयम् ।
तूष्णींभूय भयादासाञ्चक्रिरे मृगपक्षिणः ॥ ९५ ॥
उच्चैरारस्यमानां तां कृपणां रामलक्ष्मणौ ।
जटायुः प्राप पक्षीन्द्रः परुषं रावणं वदन् ॥९६॥

एते प्रकीर्णकाः । अतःपरं टाधिकारः ।

द्विषन् वनेचराग्र्याणां त्वमादायचरो वने ।

निशाचरः रावणः बाहुभिः उपपीड्य बाहूपपीड़ं बाहुभिः दृढ़ं धृत्वेत्यर्थः । सप्तम्याञ्चोपपीड़े इति चकारात् तृतीयान्ते उपपदे णमुल् । द्यां आकाशं जगाहे उत्पपात ॥ ९४ ॥

त्रस्यन्तीमिति । त्रस्यन्तीं बिभ्यतीं तां समादाय बलात् गृहीत्वा रात्रौ चरतीति रात्रिञ्चरः । चरेष्टः, विकल्पेन मुमागमश्च । तस्य आलयं लङ्कां यातः गच्छतः रावणादिति शेषः । यातः शतरि पञ्चम्यां रूपम् । भयात् मृगपक्षिणः तूष्णींभूय मौनमवलम्ब्य आसाञ्चक्रिरे स्थिताः । रावणभयात् सर्व्वे नीरवं तस्थुः इत्यर्थः ॥ ९५ ॥

उच्चैरिति । रामलक्ष्मणौ हा राम हा लक्ष्मण इति शब्दौ उच्चैरनीचैः रारस्यमानां पुनः पुनरुदीरयन्तीम् । रसेः शब्दकर्म्मकत्वात् क्रियासमभिहारे यङ् । भरतस्त्वाह रामलक्ष्मणौ उच्चैःरारस्यमानां आह्वयन्तीमिति । कृपणां दीनां तां सीतां । रावणं परुषं निष्ठुरं वदन् भर्त्सयन् पक्षीन्द्रः जटायुः प्राप सीतासमीपमभ्युपागमदित्यर्थः ॥ ९६ ॥

इतः प्रभृत्यधिकारकाण्डमुच्यते, यत्र प्राधान्येन एकैकं विषय-

अग्रेसरो जघन्यानां माभूः पूर्वसरो मम ॥ ९७ ॥
यशस्करसमाचारं ख्यातं भुवि दयाकरम्।
पितुर्वाक्यकरं रामं धिक् त्वां दुन्वन्तमत्रपम् ॥९८॥

माश्रित्य व्याकरणलक्षणं प्रदर्शितं भवति तदधिकारकाण्डम्। तत्रापि लक्षणान्तरसम्बन्धात् प्रकीर्णतास्तीति सूचयितुं अन्तरान्तरा प्रकीर्णश्लोकाभिधानं दृश्यते। विवक्षितस्य सर्गार्थस्यापरिसमाप्तत्वात् सर्गमध्ये काण्डान्तरारम्भो न दोषाय एवञ्चायं सर्गो मिश्रक उच्यते द्वयोरप्यत्र प्राधान्येन विवक्षितत्वात्। कीदृशं परुषं वदन्नित्याकाङ्क्षायामाह द्विषन्निति। [वनेचराणां अग्र्याः प्रधानाः ऋषयः तेषाम्। रे वनेचराग्र्याणां द्विषन् हे ऋषिहिंसक। सम्बन्धे षष्ठी। वने आदाय सीतामिति शेषः। चरतीति चरः प्रयाणपरः जघन्यानां नीचानां अग्रेसरः प्रथमः त्वं मम पूर्व्वसरः मा भूः मम अग्रतो भूत्वा मा गाः। तिष्ठ ते प्रतिफलं दास्यामीति भावः। जयमङ्गलस्त्वाह हे द्विषन् वने वनेचराग्र्याणां आदायचरः भक्षकः त्वमिति ॥ ९७ ॥

यशस्करेति। यशः करोति इति यशस्करः। हेत्वर्थे टः। तादृशः समाचारः चरितं यस्य तं महनीयकीर्त्तिमित्यर्थः, भुवि पृथिव्यां ख्यातं प्रसिद्धं दयाकरं दयाकरणशीलम्। ताच्छील्ये टः। पितुः वाक्यकरं वाक्यकरणानुकूलं आज्ञाकरम्। आनुलोम्ये टः। रामं दुन्वन्तं उपतापयन्तं अत्रपं परस्त्रीहरणेन निर्लज्जं त्वां धिक्, ते निन्दास्तु ॥ ९८ ॥

अहमन्तकरो नूनं ध्वान्तस्येव दिवाकरः ।
तव राक्षस रामस्य नेयः कर्म्मकरोपमः ॥ ९९ ॥
सतामरुष्करं पक्षी वैरकारं नराशिनम् ।
हन्तुं कलहकारोऽसौ शब्दकारः पपात खम् ॥१००॥

इति टाधिकारः। अतःपरं प्रकीर्णकाः।

धुन्वन् सर्व्वपथीनं खे वितानं पक्षयोरसौ ।
मांसशोणितसन्दर्शं तुण्डघातमयुध्यत ॥१०१॥

अहमिति। हे राक्षस रामस्य नेयः वश्यः कर्म्मकरोपमः किङ्करतुल्यः अहं नूनं अवश्यं ध्वान्तस्य अन्धकारस्य दिवाकरः सूर्य्य इव तव अन्तकरः विनाशयिता। न त्वं रामस्य तुल्य-प्रतियोगी, अतस्तद्भृत्योऽहं ते प्रतिफलमुचितं ददामीत्यर्थः ॥९९॥

सतामिति। सतां साधूनां अरुष्करं पीड़ाकरणशीलम्। अरःशब्दः व्रणार्थकोऽपि पीड़ोपलक्षणपरः। वैरकारं विरोध-करणशीलं नराशिनं राक्षसं हन्तुं मारयितुं कलहकारः वाग्युद्धकारी असौ पक्षी शब्दकारः सन् घोरं निनादं कृत्वेत्यर्थः खं आकाशं प्रति पपात वेगेन उदगच्छत्। शब्दपातमिति पाठे शब्दस्य पातो यत्रेति खविशेषणं यावद्दूरं शब्दगमनं तावद्दूरमित्यर्थः। यद्वा शब्दस्येव पातो यत्रेति पतनक्रिया-विशेषणं एतेन यथा शब्दस्य शीघ्रगमनं तथास्येति ध्वनितं। वैरकारादिषु नशब्दस्लोकेति टे प्रतिषिद्धे अण् एव भवति कर्म्मण्यणः प्राप्तिरस्तीति टाधिकारः ॥ १०० ॥

धुन्वन्निति। असौ जटायुः सर्वपथीनं सर्वेषां पथां व्यापिनं

न बिभाय न जिह्राय न चक्लाम न विव्यथे ।
आघ्नानो विध्यमानोऽपि रणान्निववृते न च ॥१०२॥
पिशाचमुखधौरेयं सच्छस्त्रकवचं रथम् ।
युधि कद्रथवद्भीमं बभञ्ज ध्वजशालिनम् ॥१०३॥

इति प्रकीर्णकाः । अतःपरम् आमधिकारः ।

पक्षयोर्वितानं विस्तारं विस्तृतपक्षयुगलमित्यर्थः धुन्वन् कम्पयन् मांसशोणितसन्दर्शं कात्स्न्येन मांसं शोणितञ्च दृष्ट्वा रावणस्येति शेषः । कर्म्मणि दृशिविदोः साकल्ये इति णमुल् । तुण्डघातं तुण्डेन चञ्चा हत्वा अयुध्यत दैवादिकात् युध्यतेर्लङ् । तुण्डाघातैः शत्रोः शरीरात् मांसं क्षन्तन् शोणितञ्च स्रावयन् युद्धमकरोदित्यर्थः ॥ १०१ ॥

नेति । आघ्नानः प्रहरन् पक्षी । आङोयमहन इति अकर्मकात् हन्तेरात्मनेपदम् । न बिभाय तस्मात् न भीतः । न जिह्राय मया ताड़ितोऽपि न मृत इति लज्जितो न बभूव । न चक्लाम जितश्रमत्वात् ग्लानिं नाससाद । न विव्यथे सत्वाधिकत्वात् अवसादं न भेजे । तथा विध्यमानोऽपि परेण ताड्यमानोऽपि रणात् न निववृते च, अभग्नोत्साहत्वात् न पराङ्मुखो बभूव । अत्र यथाक्रमं भीह्रीक्लमव्यथनिपूर्ववृतधातूनां लिट् ॥१०२॥

पिशाचेति । युधि युद्धे पक्षी धुरं वहन्ति धौरेयाः पिशाचस्येव मुखं येषां तादृशा धौरेयाः यत्र तं पिशाचमुखधौरेयं सत् शोभनं विद्यमानं वा शस्त्रं कवचञ्च यस्मिन् तत् सच्छस्त्रकवचं ध्वजशालिनं ध्वजयुक्तं,शालिन् शब्दोऽत्रैतद्वृत्तायां प्रशस्तार्थे शालिन्।

संत्रासयाञ्चकारारिं सुरान् पिप्राय पश्यतः ।
स त्याजयाञ्चकाराथ सीतां विंशतिबाहुना ॥१०४॥
असीतो रावणः कासाञ्चक्रे शस्त्रैर्निराकुलः ।
भूयस्तं बेभिदाञ्चक्रे नखतुण्डायुधः खगः ॥१०५॥

भीमं भयानकं रथं कद्रथवत् कुत्सितरथमिव । रथवद्योश्चेति कोः कदादेशः । बभञ्ज भग्नवान् । ध्वजशालिनमित्यत्र धातूनामनेकार्थत्वात् शालिरत्र दीप्त्यर्थे इति केचित् । एते प्रकीर्णकाः ॥ १०३ ॥

इतः प्रभृत्याममधिकृत्याह संत्रासेति । स पक्षी अरिं रिपुं रावणं संत्रासयाञ्चकार भीतमकरोत् । त्रासेरकर्म्मकत्वात् अणिकर्त्तुः कर्मत्वम् । तथा विंशतिबाहुना रावणेन सीतां त्याजयाञ्चकार त्याजितवान् । गत्यर्थादिषु त्यजेरसंग्रहात् प्रयोज्यकर्त्तरि तृतीयैव भवति । अतः पश्यतः युद्धमवलोकयतः सुरान् देवान् पिप्राय प्रीणितवान् । प्रीणातेर्लिट् । अत्र त्रासनं सीतात्याजनं च देवानां प्रीतिकारणमिति भावः । स त्याजयाञ्चकारेत्यत्र संत्याजयाञ्चकारेति क्वचित्पाठः ॥१०४॥

असीत इति । असीतः त्यक्तसीतः अतएव निराकुलः पूर्वं बाहुभिः सीताग्रहणेन व्याकुल आसीत् अधुना तदभावात् सुस्थिरः शस्त्रैः उपलक्षितः रावणः कासाञ्चक्रे कुत्सितशब्दमकार्षीत् । एह्येहि खगाधम इत्युत्कटमाह्वयते स्म इति भावः । कासृ शब्दकुत्सायामिति धातोः लिट् । यद्वा धातूनामनेकार्थत्वात् शस्त्रैः कासाञ्चक्रे शुशुभे इत्यर्थः । नखतुण्डानि एव आयु-

हन्तुं क्रोधवशादीहाञ्चक्राते तौ परस्परम्।
न वा पलायाञ्चक्रे विर्दयाञ्चक्रे न राक्षसः ॥ १०६॥
उपासाञ्चक्रिरे द्रष्टुं देवगन्धर्वकिन्नराः।
छलेन पक्षी लोलूयाञ्चक्रे क्रव्यात् पतत्त्रिणः॥१०७॥

धानि यस्य स तथोक्तः, खगः तं भूयः पुनरपि वेभिदाञ्चक्रे अत्यर्थं भिन्नवान्। नखाघातैस्तुण्डाघातैश्च शतं क्षतविक्षतं चकारेत्यर्थः। भिदेर्यङन्तात् लिटि रूपं यङो लुक् च ॥ १०५॥

हन्तुमिति। तौ जटायुरावणौ क्रोधवशात् कोपाधीनतया परस्परं अन्योन्यं हन्तुं व्यापादयितुं ईहाञ्चक्राते चेष्टां कृतवन्तौ। विः पक्षी। वयतेरौणादिक इक्। नवा नैव। "वा स्यात् विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये" इति विश्वः। पलायाञ्चक्रे रणात् दुद्राव। परापूर्वस्यायधातोरूपं रेफस्य लत्वं। तथा राक्षसः न दयाञ्चक्रे पक्षिणं खल्वहं कथं व्यापादयामीति नानुकम्पामभजदित्यर्थः॥ १०६ ॥

उपासामिति। दिव्यन्तीति देवाः पचाद्यच्। गानमेषां धर्मः इति गन्धर्वाः पृषोदरादित्वात् साधु। कुत्सिताः नराः किन्नराः अश्वमुखत्वात्। ते द्रष्टुं युद्धदर्शनाय उपासाञ्चक्रिरे तयोरन्तिकमाजग्मुरित्यर्थः। क्रव्यं मांसमत्तीति क्रव्यात् राक्षसः। अत्तेः क्विप्। पतत्त्रिणः पक्षी छलेन प्रसह्य जेतुं न शक्यतेऽयमिति मायया लोलूयाञ्चक्रे अत्यर्थं चिच्छेद। लूधातोर्यङि लिट्, ततो यङोलुक्। छलेनेत्यत्र बलेनेति पाठान्तरम् ॥ १०७ ॥

23.

प्रलुठितमवनौ विलोक्य कृत्तं
दशवदनः खचरोत्तमं प्रहृष्यन्।
रथवरमधिरुह्य भीमधुर्य्यं
स्वपुरमगात् परिगृह्य रामकान्ताम् ॥१०८॥

इति श्रीभट्टिकाव्ये पञ्चमः सर्गः।

प्रलुठितमिति। खे चरन्तीति खचरास्तेषां उत्तमं खचरोत्तमं जटायुं कृत्तं लूनपक्षं अतएव अवनौ भूमौ प्रलुठितं विलोक्य प्रहृष्यन् निवृत्तो विघ्नकारीति हर्षमनुभवन् दशवदनः भीमधुर्य्यं भीषणाश्वं रथवरं स्मरणादुपस्थितं पुष्पकाख्यं स्यन्दनश्रेष्ठं अधिरुह्य रामकान्तां सीतां परिगृह्य तथैव धारयित्वा स्वपुरं लङ्कां अगात् अगमत्। इणधातोर्लुङि रूपम्। पुष्पिताग्रावृत्तमिदं लक्षणं तूक्तम् ॥ १०८ ॥

इति भट्टिटीकायां पञ्चमः सर्गः।

———

BHATTIKAVYAM.

ENGLISH TRANSLATION.

CANTO. I.

1. There lived a king celebrated by the name of Dasaratha, who was a friend of the gods and a vanquisher of his enemies; and who was versed in sacred lore, and so eminent in virtues that the eternal being himself, on the pretext of doing good to the world, became incarnate only to have him for a father.

2. He studied the Vedas, offered oblations to the gods, propitiated the manes, honored his friends, triumphed over the passions, delighted in the study of moral science, and destroyed his foes root and branch.

3. He gave away riches as a cloud pours down water, sat in the same seat with the king of heaven, did not worship any other god than the three-eyed one and eclipsed the glory of all (the most renowned) archers.

4. Being holy, esteemable and surrounded by a host of distinguished Brahmans, he gratified by his offerings the dwellers in heaven, and flamed forth in his might for the welfare of the world like the fire consecrated at a sacrifice.

5. Having spotless reputation and resembling the god of a hundred sacrifices, he lived in Ayodhya as his capital, which was pleasant in all the seasons, and inhabited by Brahmanas of bright intellects, and in grandeur rivalled the metropolis of heaven.

6. With the rays of its gems streaming to the sky, that city stood, as it were laughing to scorn the capital of Indra, and seemed as a perfection of Brahma's skill so conspicuous in the work of creation.

7. In it were mansions, containing pearls, diamonds, and minerals of various hue, which had parterres attached to them, and were inhaibted by damsels as fair as bevies of Apsarasas, and thus resembled the peaks of Meru.

8. The glittering rays of the jewels contained in the houses of that city, flashing through the numerous windows, appeared like the crystal waters of the Ganges pouring down from a ravine of the Himalaya.

9. As a scholar is attached to the sciences, so was the king to his three noble wives whom he had married in due time; who were pious and respected by the people, and were so blessed as to contribute to his pleasure, wealth and fame.

10. Desirous of having sons, he resorted to the help of fair ones and thus enticed away to his capital the sage Rishya-s`ringa, in whose mind true wisdom was developed, and who being

enlightened, high-minded and skilful in the performance of a sacrifice, was revered by all.

11. The king, who was possessed of self control, asked that prince of sages to perform a sacrifice in order that he might obtain sons. Then that skilful priest being informed of his wish commenced a ceremony certain to produce male offspring.

12. Having expelled evil spirits from the vicinity of the altar by conjuration, offered oblations to the principal deity and his attendants, and cast certain figures made of pounded rice into the sacred fire, the great sage offered a prayer that the king might obtain a son.

13. The people invited there having been satisfied with gifts the sacrifice was concluded, and the three queens of high pedigree partook of the remainder of the offerings in such a manner as to give birth to four sons.

14. First of all Kaus`alya was delivered of Rama with ease, next Kaikeyi bore Bharata, and then Sumitra alone gave birth to Lakshmana together with S`atrughna celebrated for noble deeds.

15. The learned sage Vas`ishtha, the first of ascetics, having expelled evil spirits, honored, and distributed rich presents among, the Brahmans, and then performed in due time the ceremony of investing the princes with the sacred thread.

16. The princes studied the entire Veda with its attendant sciences, and became initiated into the use of arms which yield victory. They were moreover so endowed by nature as to appear equally captivating to men of various dispositions.

17. After that the son of Ga'dhi whose sacrifice had been

interrupted by demons, came to the king to ask for Rama's protection, and he with curd and honey in his hand paid him due homage.

18. Has that meditation of thine, said the king, been undisturbed, which thou hast commenced in order to triumph over the evil of transmigration, and pursued with a total disregard to sensuous impressions, and by means of which thou hast penetrated into the mysteries of things.

19. That meditation of mine, the sage replied, is tolerably safe; but demons have infested our sacrifice in the forest, and I pray that Ra´ma, the vanquisher of his foes, may destroy them with the help of Lakshmana.

20. On hearing this the king, unable to bear the thought of being separated from his son, fell into a swoon. Then the great sage so haughty in his temper, thus addressed the blessed king.

21. "From the dread of demons, I have sought for thy protection as thou wouldst ask for our help in performing religious rites. Brahmans and Kshetriyas are destined to help each other; so banish all fear and permit thy son (to accompany me.)"

22. "I predict that thy son will stand foremost in the field of battle and slay Ravana, that mighty foe of all; so do not O great king! reject my suit, for a sage like myself will never entrust inferior men with the accomplishment of great enterprizes.

23. The king at first thought that the fire of the sage's wrath, if kindled, would consume his race into ashes; while on the other hand, to part from his son would be most agonizing to him. Thus wavering for a while, he at last consented to his son's departure.

24. Then the sage, well satisfied with the king, honored him with benedictions, and set out for his hermitage. The prince equipped with flashing arms for the destruction of demons, submissively followed him as he led the way.

25. The countenance of the victorious Rama brightened up at the thought of seeing the sacred grove, and the firm-minded Lakshmana, that favourite of the three mothers, who had mastered the science of war, followed him ever intent on his welfare.

26. When the lion of the house of Raghu firmly grasping a great bow, the terror of his foes, and being equipped with arrows and a finger-protector, was setting out for the forest, desirous of destroying the demons; the damsels of the city, his well-wishers, owing to their great grief, with difficulty abstained from crying : for that would have been a bad omen.

27. Then the Brahmanas loudly chanted benedictions on the prince, and the others struck cymbals of loud and pleasing tone ; the auspicious birds chirped merrily, and the prince felt his right arm throb gracefully, auguring well for the fulfilment of his desire.

CANTO. II.

ENGLISH TRANSLATION.

---

1. Having come out of the town, the prince beheld all around him, the signs of autumn, at which season trees, lakes, brooks, stars and the sky look gay and serene.

2. The red lotuses, struck by the waves, were oscilating; their leaves, moving to and fro, appeared like flickering lights, and the black-bees seated on them being agitated looked like curling lines of smoke.

3. The banks of the lakes beholding their own glory appropriated by the water in which were reflected the trees on their margin, imitated the beauty of the water-lilies with the smiles of the land-lotuses.

4. At the dawn of day, the trees growing on the banks, from the extremeties of the leaves of which fell transparent drops, seemed as if bewailing the fate of the Kaumudi, with the humming of bees and with the dews of night which resembled tears.

5. The woodland and the water beheld, as it were, each other's charms with a feeling of astonishment and eagerness; the flowers blooming in the one and the lotuses floating on the other had black-bees seated on them, and thus appeared like eyes.

6. As it trembled in the morning breeze, the lotus seemed as if expelling the black-bee, which was embrowned with the dust of the Kaumudi; just like a proud damsel who had become indignant at the flirtations of her lord with her rival.

7. The hunter though desirous to slay the stag, which stood still absorbed in the sweet hummings of the bees, could not take aim at his mark, while he listened to the noise of the excited swans.

8. A cloud which caused the rivers to rise by its showers, but which now appeared as white as snow for want of water,

was seen agitated by the wind, and moving about the ridge of a mountain like a second Himalaya.

9. In a well-watered upland-grove beside a river, a lion roared, and deceived by the echo of his own voice, thought that it was the roar of a rival ; so he was in a rage and crouched ready to spring on him.

10. The prince beheld many a lotus blooming in the lakes, listened to the humming of black-bees, and smelled the sweet breeze as it blew laden with the perfume of the lotuses over which it had passed.

11. He drew towards him many a creeper and plucked its flowers, descended to many a brook and rinsed his mouth with the water, and out of curiosity sat himself down on many a slap of rock with a smiling countenance.

12. At day-break he saw in the east waters so gilt with the rays of the sun as to appear like a sheet of the sun's light, that had poured down in the form of rays, and collected on the face of the earth.

13. He saw with delight the rows of paddy plants, which were captivating to the sight, and extended as far as the eye could reach : their clumps looked clean and smooth, and stretched-up straight, between which no weeds were allowed to grow.

14. He saw settlements of cow-herds inhabited by country-folk, who never knew pangs of separation from their dear ones, paid their due tribute to the king regularly, were free from deceit and destitute of all artificial decorations.

15. He was delighted at beholding in the milk-maids that modest deportment which is regarded as an ornament of the fair-sex ; he was also pleased with their charming looks which were free from coquetry, and with their simple dispositions which inspired confidence.

16. At the time of churning, the graceful movements of the milk-maids, the turning of their sides, and the heaving of their hips, were as gratifying to him as a dance with which the low deep murmur of the churning, as it were, kept time.

17. A herd of deer of various hue, which on the disappearance of clouds had come forth into the forest, and looked gay, bounded by him vigorously and ran in the direction of the wind exciting his interest.

18. The swans, as white as jasmine flowers, which remained hidden in clusters of white lotuses and foamy sands, were only discovered by their song so grateful to the ear.

19. There was no water on which the lotus did not grow, there was no lotus on which the black-bee did not sit, there was not a black-bee which did not make a humming sound, and there was not a humming sound which did not charm the mind.

20. The ascetics who were emaciated by the practice of penances came forth, acompanied by the principal mendicants of the place, with jars in their hands containing water for expiatory sprinkling : those and other hermits who had no settled habitation, welcomed the prince the object of the world's reverence, with fruits and flowers.

21. Desirous of having him kill the demons in fight,

the son of Ga`dhi, whose mind was not impaired by worldly pursuits, initiated the prince, ever intent on destroying the demons, into those occult sciences called jaya´ and vijaya´.

22. Ever vigilant for the welfare of the prince, the sage perceived that a great conflict was at hand, and for the destruction of the demons, bestowed on him arms which were unerring and irresistible.

23. The demon Taraka´ who, finding several brahmans pass through the wood, was preparing to fall upon them, presented herself before the prince. Then Ra`ma, who had already provided himself with glittering weapons suspecting some sinister motive in her, slew her on the spot.

24. The prince saw the hermitage, where the branches of trees enriched with fruits were begrimed with smoke rising from the sacrificial fire, where the sweet carols of birds as they floated aloft, were drowned in the hum of students reading the vedas.

25. There lions did not prey upon smaller animals, and birds fluttered about without fear ; and there waving creepers gladdened the eye bending low, as if to give fruit to the hermits.

26. The principal inhabitants of the hermitage, devoted to the work of hospitality, welcomed the princes, and presented to them seats, water for washing their feet, garlands and a mixture of curd and honey, which they accepted.

27. Then the ascetics addressed them as follows, "you supported with your arms the weight of the world when being infested with demons, it was sinking in destruction : now de-

ign to keep our clarified butter, prepared for sacrifice, from being defiled."

28. "Begin your rites as ye please," the prince replied, "and let the wind of your penance kindle the flame of our weapons amidst your foes and consume them like wood."

26. Then they began the sacrifice with the proper articles prepared for the purpose, but when the priests went on with it according to the directions of the great sages, the demons came to know of it.

30. Their rough reddish hair stood erect on their heads, their legs were sinewy, and their eye-balls lage and fiery: they looked as big as peaks of a mountain, and hovered in the air like clouds in the rainy season.

31. With his bow strung, the grasp of his arm steady, his right thigh drawn back, his left leg stretched forward and his right eye uplifted, Lakshamana having provided himself with sharpened arrows, drew his bow with great force and slew the demons.

32. Then the son of Ga`dhi pointed out Ma´richa bellowing hoarsely, who was versed in producing illusive phantoms, and resolute in keeping his ground in fight. And Ra´ma so well skilled in the use of weapons addressed to him, with a smile, these words of great import.

33. "Thou who livest on human flesh, killest those who sustain their life with the fruits of trees; but tell me why thou dost not feel compassion on poor hermits whose whole worldly fortune is inadequate to maintain them on the morrow."

34. "We devour brahmans," replied, the demon "kill those who offer oblations to the gods, and turn cities into an abode of the dead. This is our peculiar custom, O son of Dasaratha, and we were not ordained by the creator to live according to the vedic system."

35. " True, O Ra'kshasa, this is thy peculir custom," the prince rejoined, " but know that I have also as good a way of my own, by virtue of which I, who am a true Kshatriya, and possessed of a bow and arrows, will slay thee, the enemy of Bra'hmans."

36. Thus did they parley : then the prince and the Ra'kshasa joined in mutual strife. At last the prince counting his foe as stubble, transported him with an arrow from the place of combat.

37. Now the Bra'hmans became cheerful, and the heaven began to rain flowers. The sacrifice was concluded without any impediment, when the great sage thus addressed the prince—

38. "Having vanquished the demons at the sacrifice of the gods, thou hast graced the earth and conferred on her the proud title of "mother of heroes"; so that now she will not suffer from a comparison with heaven, though adorned with the presence of Indra.

39. "This is not a difficult task for him by whom Bali was enchained, the ocean churned, nectar carried off, the race of the titans vanquished; and the earth saved though covered with ruin at that time of the great annihilation."

40. At the close of the sacrifice, the sage well-satisfied, gave utterance to those sweet, wholesome words : he then took

the prince to the place where the king of Mithila had commenced a scrifice, for he was desirous to see the glory of kings eclipsed by the achievements of Ra`ma.

41. The people assembled at the place of Janaka were so bewitched by the handsome features of those great princes, that they supposed they were either the two gods called Mitra`-Varuna, or the twin As´vins desirous of drinking the juice of the soma-plant.

42. The king Janaka; in order to test the prowess of Ra´ma presented before him that bow with which Pinaki had sacked the capital of Tripura : On this, the prince with a smile snapped the bow in twain.

43. Then the king, desirous to bestow the hand of his daughter on Ra´ma, despatched messengers to invite the lord of Ajodhya´: they were mounted on chargers, and acquainted with roads, rivers and rocks.

44. On learning the news of his sons, the king, though very old, hastened to Mithila` with the alacrity of youth, in a vehicle drawn by well-trained horses, so making the journey without fatigue.

45. On his arrival, Janaka, who had a great reputation and was of a rank equal to that of Dasaratha, honored him as his sire : for the old king was regarded as the home of all virtues, and as a great personage, and ranked as the greatest and most renowned potentate of his age.

46. Janaka then addresed him thus.—" by placing thee, who hast attained to the highest degree of virtue, wealth, and pleasures, on the same seat with himself, the great Indra was

considered by the gods to have shewn discrimination."

47. He then bestowed on the son of the king the hand of his daughter, equalling in beauty the golden creeper that clings to a Sa`la-tree moving about, or a permanent flash of lightning fallen from heaven, or the deity who presides over the splendour of the moon.

48. The philanthropic Ra`ma accepted the proffered hand of Sita`, resplendent with gold, pearls, and gems, who would be ever studious of her husband's happiness, and through whom the race of Raghu was destined to attain to great prosperity.

49. When on the morrow the day dawned happily, and the ministrels sang laudatory verses, the followers of the king consisting of horses, elephants, and Kshatriyas started for Ajodhy`a in high spirits and passed along the way at a rapid pace.

50. Then on the way the terrific Parasu-ra`ma presented himself before Ra`ma. Distinguished wiih a very broad chest and appearing as tall as a fullgrown palm-tree, he grasped a bow and arrows in his hands, and his arms were so long that the tips of his little fingers reached his knees.

51. He challenged the prince saying " fit an arrow to my bow, pass no further." Upon this the king who was very fond of his son, and knew the prowess of the enemy full well, humbly implored his forgiveness in these strains.

52. " Thou hast triumphed more than once over the banded powers of the Kshatriyas, and gratified the manes with the blood of kings shed like water. Now there is none to contend with thee; so appease thy wrath and do not, O great Ra´ma! think this boy Ra`ma a fit object of thy jealousy."

53. When he through pride regarded not the words of Dasaratha, the prince drew his bow with a great arrow, and placed a bar in his way to that heaven which he had won by his valour.

54. When that enemy of kings was vanquished, the men were relieved of all anxieties and raised loud hurras quite fearlessly. Then at the command of the king, they resumed their journey, and, dividing themselves into different bands, branched off along various ways.

55. They moved on unfatigued with so much speed as to be unaware, how far they had advancd, making near the places that were far off, and leaving behind at a distance others which they had reached. In that way they soon came to Ajodhya which was variously embellished on the occasion and had its streets cleansed and watered.

CANTO. III.

ENGLISH TRANSLATION.

---

1. When the prince became covered with glory by the slaughter of the Rakshasas in fight, and by baffling too the enemy of the Kshatriyas, there was no one to whom he did not become dear.

2. Then the king, (who had endeared himself to his subjects and officers), by causing it to be proclaimed aloud that he would appoint his son reigning prince, put an end to their suspense and gladdened them again.

3. The king caused to be prepared for Ra´ma a throne resembling blazing fire, the diamonds of which were set off by flashing gold, and which was studded here and there with other precious gems, together with the footstool thereto appertaining.

4. He speedily sent off in every direction with the utmost earnestness, parties of men furnished with golden pitchers to bring the water of holy places—of men who were brought up at his charges, were of well-knit frames, and spared not their own feet.

5. Those skilful men who were appointed by the king to perform such duties, watered the streets of the city, hung out banners, sent up streams of incense-smoke to heaven, and strewed all quarters with many-coloured flowers.

6. Then Kaikeyi not being able to endure that, omitting in her infatuation to ask the permission of Bharata who had gone to the house of his maternal grand father, claimed as a boon the retirement of Ra`ma to the forest.

7. Being filled with greed of power by malicious whisperers, and led astray by female fickleness, she did not consider the crime involved in the banishment of Ra´ma, nor the reproach of men, combined with the death of the king.

8. The king, though he promised wealth and territories in order to prevent the banishment of Ra´ma, was contemptuously repelled by Kaikeyi, and the installation of Bharata was driven deep into his soul like a thorn of despair.

9. Then the king, determining to banish the prince, ordered with sorrow his departure for the forest accompanied by Sita and Lakshmana, in a chariot driven by Sumantra.

10. Some blamed the king as a slave to his passions, some lamented aloud with tears, but others spoke of the villany of Bharata while here and there one invoked curses on the head of Kaikeyi.

11. "Tomorrow Rama will have started for the forest"—thus reflecting, the masses were over much consumed with grief, while others there were in the city, who possessing self-restraint, laid aside their sorrow, and fixed their minds on accompanying the prince.

12. Those two heroes when about to start spoke thus to the citizens that approached them in bitter grief,—"why do you lament for us in this hour of our glory, now that we are highly favored by receiving a commission from our father?"

13. "Can we adequately recompense that great benefactor, who gave us existence, who preserved us in dangers and who always nourished us at his own expense, by the trifling service of a journey to the forest?

14. It would be well if the man who does not abide by the orders of his father, even in a difficult matter, much more in such a trifling matter as sojourning abroad, were to perish as quickly as the lightning, or wither standing up like a blade of grass.

15. Ra´ma thus spoke—"return ye citizens! and dispel my father's grief, and do not look upon Bharata different from myself, and then he advised the charioteer to take back the chariot.

16. Rama perceving by their gestures that the people were still inclined to follow him, after encamping one night with

the citizens and defending them from the terrors of a forest life, went off secretly at dawn of day.

17. They shed tears wailing piteously, again and again; they heaved warm sighs; exclaiming "Ah Rama! Alas!" they returned with reluctant minds.

18. The charioteer also having bathed himself and his horses in the water of the Ganges, greatly sorrowing, thinking on the two descendants of Raghu together with Sita, and heaving warm sighs, entered the city.

19. When the people returned, the city seemed to them like the heaven deprived of the sun and moon, though full of warriors like stars; for all its bustle was put a stop to by the darkness of sorrow.

20. When the king saw Sumantra without Ráma, as all his hope was lost, he lost his self-command; he ceased to care for his wines, he did not anoint himself with unguents, he did not put on his gorgeous raiment.

21. Through grief, he could not sit still in one place, he desisted from the half-completed duties of his kingly office; though anointed with sandal-wood and Usira and Mrinala unguents, he was so consumed by the fire of grief that he passed to the condition of the gods that dwell in heaven.

22. The wives of the king shrieked, tore their hair and beat upon their breasts; took off their ornaments, flung themselves upon the ground and broke their bracelets.

23. The relatives of the sovereign, doing their best to console the queens, immediately embalmed the dead king, expecting Bharata, and by the advice of the ministers sent off

young messengers who were themselves eager to bring the king's son.

24. Bharata also, who was dwelling with his mother's relatives, beholding in a vision the calamity that had befallen the king, told his friends that he saw the sun fallen from heaven and quivering on the ground.

25. When the messengers came to him, and told him the tidings of the king's illness, thus excitiug in him a desire to depart, then Bharata becoming eagar for the journey set out full of sad memories of his father.

26. Through anxiety produced by affection, he feared that his relatives had perished; and, as he travelled, the herds of jackals and deer crossed his path in ominous directions, and yelled in an appalling manner.

27. When about to enter the city after returning from his sojourn abroad, he did not hear the hum produced by the conflux of men, he did not hear the chanting of the vedas, and he did not hear the chaffering of the merchants.

28. His mothers coming round him when he drew nigh to the palace, lamented aloud the king with gushing tears; and so did the warriors with the family-priest and the minister at their head, having their throats filled with swelling grief.

29. When though looking in every direction for Ráma, Sita and Lkshmana, who he excepted would have come to meet him, he was not able to behold them, bursting into passionate lamentations, he asked about them, and thereupon the priest, minister and warriors told him all the circumstances exactly as they had occured.

30. Knitting a terrible contraction of the eye-brows, with his eyes swelling, red and terrible, he reproached Kaikeyi in a loud voice again and again, and was continually plunged in sorrow.

31. The princes with Sita have suffered hardship, the king is dead, and ye, ladies ! are widows, I am to be pitied, the earth is without a sovereign. Alas ! the folly that Kekayi has displayed is a great calamity."

32. " This is not my scheme." uttering these words he a thousand times confirmed them with oaths, calling upon his father and Rāma, rolling on the earth in his grief, and weeping bitterly.

33. In their anxiety to console Bharata, the ministers together with the Brahmanas had the king's body carrried out, trying to make the prince desirous of burning his father at no great distance from the city and of collecting all the necessary sacrificial implements, in order to have the funeral sacrifice performed.

34. They ran up flags of fine cloth and woven silk, they caused to sound flutes, tabours, and cymbals ; they blew on all sides shrill-sounding conches, and they brought also saffron and sandal-wood.

35. After placing gold on the ears, eyes, nose and mouth, after putting the corpse in the skin of a black antelope, with its head to the east, and piling the sacrificial vessels on its limbs, according to rule, the priest lighted the blazing flame of the funeral pyre.

36. After performing the oblation of food and water, and

the collecting of the bones ; setting aside the ceremony of installation which his subjects had proposed, Bharata with the citizens went to the wood with the intention of bringing back Rama with all due respect.

37. The earth was adorned with men marching rapidly filling all quarters, penetrating in their course even through places where there was no path, mixed up with elephants, chariots and horses ; was adorned, I say, though all these had laid aside their ornaments out of sorrow for their king's death.

38. They gathered flowers and fruits from the woods, they bathed in the rivers and propitiated the manes with their water, they went to the sands, and sported without fear, and resorting to the shade, they, got rid of their fatigue.

39. Having reached the bank of the river Tamasa that enjoys sanctification by its junction with the water of the Ganges, they went to bathe in the holy water of the Jamuna, without feeling fatigued.

40. They went to the hermitage of the sage Bharadvaja in which Rama reposed after meeting him there, and satisfied his hunger with the abundant produce of fruit-bearing trees, while he banished thirst with cold water.

41. Goig on foot out of respect, they prostrated themselves before the sage Bharadvaja, who was accompanied by his pupils and was teaching hermits, that kept their speech restrained, slept on the ground and longed for union with the divine essence and were ever intent on liberation from the bondage of works.

42. When he, whose bulk seemed enlarged by his radaence,

was desirous of giving them entertainment, the Wishing Trees of Paradise, by the might of his asceticism, produced food for them, and bore aloft pieces of cloth, long and fine.

43. In that hermitage, Tilottam`a and other fairies of Paradise, obedient to the orders of the sage, waited on them with all humility, bowed down to them gracefully, spoke words sparkling with wit, sang melodiously and danced with amorous gestures.

44. Having got ready clothes, food, drink and beds severally in suitable places, the sage, well-pleased, asked them to dress themselves, to have seats, to eat, to drink, and to sleep according to their different tastes and inclinations.

45. Having put on clothes, and supped with a light heart, they passed the night : then at day-break, they soon resumed their journey with chariots, horses and elephants, and reached the river Manda´kini, noted for its fine water and sylvan scenery.

46. Having received the tidings of Ra´ma from the hermits, they directed their march towards mount Chitrakuta, which resounded with the warbling of birds, and licked the clouds with its peaks, obstructing the course of the sun.

47. When Lakshmana descried hosts of men, covering the plain on all sides, then, being provided with sharp arrows, putting on his armour, and getting his bow well-strung, he waited with a determination to fight, uplifting his eyes and eye-brows.

48. But as they laid aside their weapons, wore white scarfs, and walked on foot with slow steps out of grief, the son of Dasaratha, thought that they were friends, having no hostile design but coming to pay their respects to Ra`ma.

49. When they drew nigh, the violence of their grief increased, and they rolled on the ground near Rama, furrowing the earth *deep* and exclaiming aloud, "His majesty has given up the ghost through the pangs caused by his separation from Rama."

50. Weeping aloud for a long while, Rama and Laksmana repaired to the river, and taking each a handful of water from its middle, sprinkled the same on the bank invoking aloud the name of the departed.

51. After that Rama said to Bharata, "our sire has commanded me to do the easy task of sojourning in the forest, but appointed thee to the arduous duty of governing the state. Grieve not, O hero ! but carry on this commission cheerfully."

52. "Being endowed with a great intelligence, thou art versed in and dost act up to the doctrines of the wise : if thou shouldst set aside the injunctions of thy father, then who else would wish to have a son, even though his house were to become extinct."

53. "If thou hast any respect for what I say, if thou wouldst not assume independence while I live, and feel ashamed by disobeying the command of our sire ; then banish all fear, return home, and govern the kingdom."

54. "How can I, being a younger brother," justly observed Bharata, "venture to assume the responsibility of governing a state, wherein succession to the crown has been always regulated by the law of Primogeniture ; so do not command me to do a thing, whereby the glory of our house would be extinguished.

55. "A truce to the thought that while thou livest, I should

be the king and reign over these powerful steeds, elephants and Kshetriyas and over those gems, which are fitted only for royalty."

56. As he was thus speaking, Ra`ma addressed him in these strains—"go back, O Bharata! with a pair of my shoes, and banishing all fear, and being honored by the people, govern for it the realm of the whole word in obedience to my injunctions."

CANTO. IV.

ENGLISH TRANSLATION.

---

1. On the departure of Bharata, the wise Ra`ma repaired to the hermitage of Atri; and after meeting with a cordial reception there, he started for the forest of Dandaka.

2. While he was wandering in the wilderness with Sita and Lakshmana, a terrific Rakshasa lifted them aloft with irresistible force, and carried them off to devour them.

3. The princes, after breaking the arms of the Rakshasa, whom not even the god of death could overcome, buried them under the ground, with his head downward and legs toward the sky.

4. Then the two tigers of tho Raghu's race went to Sarabhanga's hermitage, which was regarded by the helpless as an asylum, and was surrounded, with a halo of asceticism, so to speak.

5 & 6. " We have lingered in the forest, with the hope

that you would grace it with your presence; now that we have beheld you, we wish you well, and desire to pass into that state of existence, which we have fairly won by our righteous deeds" With these words he shewed him the way to the cottage of Sutikshna close by, and sacrificed his body in the fire in the presence of Ra'ma.

7. After the sage was consumed by fire, Ra'ma took up his abode in a hut in the vicinity of Sutikshna's hermitage, and often occupied himself in visiting the sacred groves of the ascetics.

8. Living thus in a forest meet for a dwelling place, and reposing on a bed of leaves, the hospitable Ra'ma would arise from his bed and wander about to hunt the deer.

9. Having roasted some of the flesh of the game on a spit, and cooked the rest in a pot, he would perform the ceremony of homa and offer the flesh to the gods: then having fed Brahmans learned in the Rik and Yajurveda, and those also versed in the Saman, he would himself eat what was left.

10 & 11. Having wrapped himself with the bark of a tree, that covered his whole body, and was as fine as cloth fresh from the loom, the prince would put on his armour, and furnish himself with a bow, arrows and a scimitar. Thus accoutred, he would rove fearless, now killing demons, now defending brahmans; leaving woods where merely cattle would be gratified by a plentiful pasture he would resort to others, where one could satisfy himself with an abundance of fruits.

12. Wielding glittering weapons for the protection of those who live by the sweat of their brow; and paying homage to

the conclaves of the soma-drinkers, he accompanied by the great Brahmanas would visit the hermitages of the neighbouring mendicants.

13. He ingratiated himself with the great sages, by taking an interest in their gains and losses on the days preceding, passing, and following, and on other days also.

14. He would begin his prayers at the hour, when cattle return from pasturage, and continue praying till that part of night when they are roused for milking; and before the cock crew, he would rise to do his obeisance to the rising sun.

15. On a certain day, he was espied in his cottage by a lascivious demoness, who not caring for him as he had a wife; presented herself before the son of Sumitra.

16. With her waist encircled with graceful wrinkles, and her eyes stretching to the roots of her ears, she surpassed all in the sweetness of her voice, and the beauty of her skin, and rivalled the moon of the first day of the bright fortnight.

17. With her legs well-shaped, her thighs as tapering as the trunk of an elephant, and the palms and fingers of her hands exquisitely soft, she had her forepart below her waist fully developed.

18. Her face was distinguished for its prominent nose, white teeth, and pendent ear-rings: wearing a garland and with a countenance smiling sweetly, she delighted those, who beheld her.

19. Coming right before Lakshmana to win him for a lover, and behaving improperly, that amorous demoness preferred her suit in sweet accents to gain a favourable hearing.

(4)

20. "O son of Sumitra! marry me willingly and without any misgiving. I long for thee, I shall minister to thy pleasures, and be an obedient companion to thee, as long as thou livest"

21. He thus spake to her—' Why dost thou (who seemest to have never exposed thy charms even before the sun) wander about fearless in this wilderness, which now affords no pasture for cattle, but rather strikes terror into the heart of both man and woman ?'

22. " Why dost thou roam at large in the guise of an Apsara, but in reality no other than a damoness, resplendent in beauty to enchant men ?"

23. Thy hushband is not alive ; else thou couldst not wander thus in this wilderness, infested with ferocious beasts, devoid of modesty, and clever in making amorous proposals."

24. "Proffer thy hand to Ráma who sits in private in that cottage : he is my master, and has known a wife ; also his eyes are as large as to reach to his ears.'

25. His person is anointed with sandal unguents, his face is resplendent with ear-rings, and his arms stretching down to his knees, are fitted for all the purposes of fight.'

26. "Begirt with a sword for the protection of the helpless, he holds both arrows and a bow that is as hard as flint, and cannot be carried by others without difficulty.'

27. " A vanquisher in fight of the destroyers of sacrifices, and an upholder of the whole integrity of faith, he takes under his protection the wives, and the cows of the ascetics, that live in the forest.'

28. Then she entered the hut of Ráma, proffering her hand to him, and with due deference said to him, " marry me, O Rama.'

29. " I have a beautiful wife," Rama replied, " but he is without one ; he shall be thy husband, and cherish thee much. So go to him, and leave him not.'

30. With a heart smarting under the stroke of Cupid's dart she returned to Lakshmana, just as a cow longs for a bull.

31. Intent on inflicting an effectual blow, the foremost prince of the Raghu's race drew his scimitar from the scabbard, and smote her nose from her face.

32. " Thou knowest not, that I am Surpanakha by name,' she said, 'else thou wouldst not dare to inflict on me this wound that cannot be healed in this present life."

33. Desiring to go away from the spot, she assumed a most appalling shape, and floated in the air, cursing him bitterly, and vaunting again and again the prowess of her relatives.

34. She then presented herself before her brothers, Khara and Dusana, who dwelt in the forest of Dandaká, wailed piteously, and excited them to fight with Ráma.

35. "Behold the doings of the children of a discarded wife, who have been exiled by their father for the sako of Bharata, the son of a favorite spouse.'

36. "Endure, if you can, this insult offered by a vile ascetic, to me, your sister, and the protege of Ravana.'

37. "I have been disgraced by men, whose raiment does not come from the loom, who live on fruits, not the produce of tillage, and whose family consists of wild beasts that require no support."

38. "Thou shalt have" the brothers said, "thy satisfaction tomorrow, in as much as we live to see that thy honor be not out-raged : so depart, be of good cheer, and weep not.'

39. "We feed on men day and night, even when they are harmless ; how is it possible then, O timid one ! that we should forgive them, when they do injury ?'

40. Then they marched out with fourteen thousand combatants, armed with battle-axes, bows, lances, and darts.

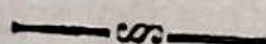
41. Now the conflict began. Ra´ma and Lakshmana with arrows slew the terrible Rakshasas, consisting of such as are two-headed, three-headed, and many-headed, as they advanced in battle-array.

42. The earth was strewn with combatants, of whom some were slain, some maimed, some made hunch-backed, some bruised, some crushed in pieces, some dispirited, some terror-stricken, some ashamed, and some crest-fallen.

43. Many shivered from head to foot, others writhed from agony, and some vomited blood, so that there were none that did not present a piteous spectacle.

44. The three-headed Rakshasa went up to Rama, just as a deer badly wounded in the right side, encounters a hunter ; or as a person, who longing for water, comes upon a desert, and upon that part of it where a fire is blazing ; or like a serpent that meets with the king of birds whose visage is terrible to behold.

45. The heads of the Rakshasa cut asunder by sharp arrows, like peaks of a mountain detached by the violence of an earth-quake, struck the enemy with terror,as an omen portending the destruction of their race.

CANTO V.

ENGLISH TRANSLATION.

1. Khara and Dusana traversed the plain in every direction ; they were able to stand firm before their foes, and to destroy them ; they could increase their bulk at their pleasure, rise into the air, and endure the blows of weapons.

2. Holding in their hands scimitars, pestles, darts, discusses, arrows, and clubs, they with their weapons overshadowed the field, already clouded with dust.

3. The two foremost princes of the Raghu's race, who were ever vigilant, pierced their adversaries, again and again, in their vital parts with sharp-edged arrows, and gave them over to the god of death.

4. Surpanakha, when she saw her brother slain, left the forest, and sought her protector, Ra´vana, in the city of Lanka´ on the other side of the sea.

5. Coming before the assembly of Rakshasas, she cried with the distraction of rage, and calling on them aloud by name, she lamented, in the presence of Ra´vana, the death of her brothers.

6. " O thou hero !' She said, "those two mighty Rakshasas, who dwelt in the forest of Dandaka, have, in common with their followers, been made to add to the soil of the earth."

7. "Thou didst engage in strife with Indra, who had Brihaspati for his minister, and Ka´rtikeya for his general. But now no affairs of state trouble thy mind."

8. "If I, bereft of my friends, and shorn of my nose, had not sought thee out, thou couldst not, heedless and weak in espionage, as thou art, have known of all this.'

9. "One who is desirous of victory, should anticipate what is to be done by his enemies; much more is he bound to inform himself of what they have already done. But although mischief has been done, thou art still ignorant of it. I doubt therefore, if thou art at all desirous of victory.'

10. " Blundering, heedless, drunken, going astray, and surrounded by parasites, as thou art, thy prosperity shall not endure.'

11. " At present Indra resorts to the hermitage of soma-distillers to partake of his share in a sacrifice, performed by those, who keep the sacred fire burning in their homes.'

12. "The Rakshasas do not destroy curd and milk suitable for the preparation of Amiksha, nor rice and grain necessary for making sacrificial cakes, nor clarified butter prepared from yesterday's milking."

13. " Having a youthful spouse, carrying a bow in his hand, and furnished with arrows as destructive as death itself, Ra´ma, though standing on the ground, can slay the destroyers of sacrifices, even though they pass through the air.'

14. "The gods now eat such flesh as is meet for a sacrifice, and such as can be torn by lips, whilst the Ra´kshasas, from fear of Rama betake themselves to the four quarters of the globe.'

15. " Make thine intellect as sharp as the point of the Kusagrass, lay aside thy loose habits, and thus allow of this kingdom, which thou hast inherited from thy ancestors, being handed down to thy children.'

16. "Put not thy trust in Fortune, though thou hast obtained her favor; for she is naturally fickle, and courted by many an enterprizing spirit, who is strong in allies, and versed in strategy."

17. "Fortune like a faithless wife is ever seeking fresh companionship among men, and though standing by the side of her lord, finds a pretext to cast her eager glance towards another.'

18. "Rivalling the music of a swan in her voice, as slender as the Durba´grass, her hips as expansive as a bur-tree, and of that class of fair ones, called syama, his wife holds high rank among beauties.'

19. "In vain is he endowed with the senses, who fails to behold her face, to kiss her lips, or to hear her voice.'

20. "That man is truly happy, who is blessed with her, the highest object of sensuous enjoyment.'

21. "I do not find a single one, whose peace of mind is not disturbed by her. If thou canst purchase her at the price of the three worlds, thou wilt be considered a gainer and a fortunate man.'

22. "No fair one, not even the lady of Indra, of Rudra, of Manu, of Varuna, of Soma, nor of Agni, can compare with her.'

23. Then the lord of the Ra´kshasas said to her, "O night-wanderer! be of good cheer, fear not; banish all thy anxieties: know, O babbler! that I am indeed Ra´vana.'

24. "Desirous of seeing me, but repulsed by the door-keeper, who pore his staff of office, the king of heaven stood with his face up-raised; and when he was seen with a careless side-glance, he paid his respects to me from a distance.'

25. "Indra's thunderbolt, noted for its strength, had its fearful edges blunted, when hurled on my breast; still, because it was not broken into a hundred splinters, it was considered marvellously strong.'

26. " Having kept Aira´vata tied to the trees of Lanka when I thought him tamed and not worth keeping, I gave him up, as being valueless as a straw."

27. "See my power in compelling the moon to shine always in my capital, though darkness is expelled thereform by the lustre of beautiful gems.'

28. " Does not, Indra, though a dweller in heaven, now robbed of his jewels and destitude of all enterprise, pay tribute to the Ra´kshasas, and is he not ashamed to face even his own spouse ?'

29. "Strife with Ra´ma, my inferior, will not redound to my honor : nevertheless I will strive to punish him in various ways.'

30. Then furnishing himself with sharp weapons, the ten-headed Ra´kshasa sprang up into the air, and swift as thought, hastened to the cottage of Ma´richa on the sea-cosat.

31. Alighting there he told him all ; on hearing which the timid Ma´richa thus addressed him.

32. " Fly from that tiger of the Raghu's line, O lord of the Ra´kshasas ! for he firmly grasps his bow and is unassailable in the field of battle.'

33. " Ra´ma has triumphed over the far-famed destroyer of that Kartavirya, who once compelled thee to come to disgraceful terms.'

34. "His valor was well known to Tàrakà, while she beheld the visage of the god of death, and by him, whose voice is like the roar of a lion, I myself, confident though I was in my own valor, was hurled far from the field of battle."

35. "Thou hast not felt his powers, nor has he thine ; but I know him well, as he knows me."

36. "He who at Mithila snapped the bow at a sacrifice, as the condition of winning the hand of the princess, ranks first among warriors, and in his presence men like myself feel insignificant.'

37. Khara and Dusana, who fought with him, knew of his prowess ; and sacrificers, as well as those who pour the *soma*-libation, were protected by him at their sacrifices, and thus they also have had knowledge of it.'

38. "At home sitting at thine ease, drinking wine, taking human flesh, and wearing a chaplet, do thou dally with women, but never engage in strife with the powerful.'

39. "Then calling him a coward, Ràvana spake thus—"What, if Ra'ma has subdued a dotard ?'

40. "If his having slain a woman, that had no ornament, but her modesty and her timidity, be considered a deed to be proud of, then would indeed the world deserve to be despised as being mean."

41. "At the wretched sacrifice of a set of vile Bráhmans, it was thought a manly act on the part of Ra'ma to frighten with an arrow a coward of your stamp, who is loud in his boasting at home only.'

42. "What wonder, if an old worn-out bow, eaten away by worms were snapped by Ráma in the presence of a set of dastardly Kshetriyas ?'

43. "What wonder is there, if the two warriors, Khara and Dusana, despising a foe, who was merely a vile ascetic of the forest, abandoned their life from contempt alone ?'

44. Thou art a coward and very evil-minded ; yet thou art ever desirous of engaging in strife. Thou always ignorest our virtues and losest no opportunity of extolling our foes.'

45. "For this will I either make thee, who dost deserve to lose thy head, add to the soil of the earth, or else force thee to do my work, who am intent on avenging myself on those two men of the forest.'

46. As he saw him uplifting his scimitar, Màricha in terror entreated him to spare his life, saying "O I am ready to face thy foe.'

47. "Having transformed myself into a deer, I will entice away Ràma and Lakshmana, who are so fond of hunting : Go thou also to thine enemy's place, and do thy will at thy pleasure."

48. Then becoming a deer of wondrous form, bedecked with gold and gems, he bounded to and from before Sità, and highly excited her curiosity.

49. The deer-eyed princess of Mithilà, desirous of wearing its skin, asked the broad-chested Ràma, to go out against the deer.

50. Charging Lakshmana with the protection of Sita, the prince, who had the gait of an elephant, gave chase to the deer.

51. Now halting, now running, now bounding, now standing still, the deer excited his admiration by its gambols.

52. After toiling long, Ràma, skilled in striking a vital part, hit the horrid demon ; and he bellowing bounded hither and thither confused.

53. Hearing that roar that was as loud as a clap of thunder, Sitá thought Ráma was in distress, and sorrowing much asked Lakshmana to go (to his aid.)

54. "Hark !" She said, "thy brother whose voice is as loud as the rumble of a cloud in the rainy season, is crying out. Now, O son of Sumitrà ! do thy duty as a kinsman, and shield him from danger.'

55. "This is not the voice of Ráma" he replied, " but that of the pretended deer, that wishes to mislead us ; although this shout is like that of Ráma's.'

56. " O timid one ! who is a match for Ràma of the thick neck and huge shoulders, when he is furious in battle, and darkens the sky on all sides with arrows ?'

57. "Wishing to burn his body in the fire of weapons, anxious to make light of his life, and courting death, the deer came to Ràma, whose great fingers are hardened by constant frictions with the bow-string.'

58. " Who with astonishment can unnerve Ráma, the terror of his foes ? So fear not ; thou shalt yet behold thy victorious lord.'

59. Then was he thus addressed by Sitá—" I bid thee go, but thou willest not to go, since thou art desirous of making love with me."

60. Known for his self restraint, and for the truth of his prediction, the foremost prince of the Raghu's race came out from the cottage, and uttered this curse on her (who thus falsely accused him), " Thou shalt fall erelong into the hands of an enemy.'

61. On his departure, Rávana presented himself before Sità, and asked her to give him a favourable hearing. With his

person cleansed by ablutions, with white teeth and a top-knot on his head, he was seen telling his rosary and holding a bottle-gourd-jar full of sacred earth.

62. With his head shaved clean, with a pilgrim's staff in his hand, and wearing two pieces of cloth dyed with lac, he carried a water-pot and a beggar's bowl tied together.

63. Now repeating passages from the Upanishads, and now communing much with himself, he would repeatedly snap his fingers, and look about him with uplifted eyebrows, thus seeming one, who had taken on himself the vow of a wandering mendicant.

64. Desirous of displaying a peace-promoting spirit and concealing his real nature of Ra'kasha', he walked with wary steps.

65. "Smiling purely and eclipsing by her neverfailing charms, the splendour of the moon at night-fall, and that of the lotus by day."

66. "Who art thou ? O timid one ! why livest thou alone in this wilderness, where no human being is seen ? How is it that the wild animals, so voracious, do not devour thee, that hast none to protect thyself ?'

67. "Wherefore hast thou come to this forest, which, though dreary to look on, has been made pleasant by thy captivating charms ?"

68. "What man is he, so blessed, that thou dost favour him in private with thy endearing attentions, and whose is the happiness to be a fawning servant to thee during amorous sports ?'

69. "Such beauty as thine can be found in the ocean alone; it is not seen on earth, nor yet in heaven ; and our life is highly blessed, for we have beheld it.

70. "Thy sweet-scented person, I see, shews that thou livest not without a lover, just as the nectar of the lotus, blooming on a bright day, is tasted by the black-bee.'

71. "Now that I have beheld thee, who hast eclipsed the charms of the goddess Sri, I fancy, that she vainly thinks herself the goddess of beauty, and in vain Hari deems himself the lord of the goddess of beauty.'

72. "If the god of love were to see thee, he would not be desirous of his spouse Rati, nor would he again with her pass his time in amorous sports.'

73. "Is there a fair one who would not be jealous of thy beauty, or is there a man who, though as impassible as Hara, could resist the fascination of thy charms ?"

74. "All others are miserable, hut he only is happy, who is thy care and whose wishes thou never dost gainsay."

75. "Who is the wise man, that apprehensive of the jealousy of rivals, has repaired to this lonely wilderness with thee, who art as tempting as flesh-meat ?"

76. Placing water before him and somewhat overcoming her diffidence, the daughter of Janaka, in a respsctful tone, stammered out this reply.

77. "My husband is a high-born prince of the dynasty of Ikshvaku, and the son of Dasaratha. He does what is pleasing to his sire and is conducive to the safety of ascetics."

78. "Ever slaying his foes and serving in various ways the pious, in conflict he broke the power of that other Ra'ma, though armed with his famous hatchet.'

79. "A defender of those, who by their sacrifices please the gods, and a propitiator by periodical offerings of the manes.

he at the bidding of his sire has renounced a kingdom, and repaired to this wilderness.'

80. " In this dreary wilderness many Ra´kshasas, slain by his weapons, are lying in rows, surrounded by birds and jackals.'

81. " Wherefore knowest thou not of Ra´ma, whose sport is the shooting of arrows, who whirls clubs, and slays his enemies ?"

82. " Expert at hitting his game, he has gone out to hunt, after placing me under the charge of his brother ; who at my desire has repaired to the forest in quest of him."

83. The quiver of his frame, the flush of his eyes, the perspiration on his body, betrayed Ra´vana's sinister motives, and he addressed her thus.

84. " Who will care for Ra´ma, though born of a senior queen, now that he is exiled for the sake of the son of a junior wife, and thus resembles a wretch first robbed and then left to be a naked mendicant.'

85. " How dost thou, O female-toad-of-the-well, plume thyself on the fact that he has, at the sacrifices of the vile Bra´hmans, repulsed those Ra´kshasas, who can play the hero at the table only ?"

86. "Is it befitting that I should speak of my own valour; by which, Indra was deprived of his kingdom, of his pleasures, of his army, and was reduced to poverty ?'

87. " Who knows not why the lord of wealth, banished from Lanka, robbed of his aerial car Pushpaka, and crest-fallen, has betaken himself to the heart of mount Kailasa ?'

88. "In awe of me and with his face o'er-spread with the gloom of sadness, the lord-of-death himself pines in despair, like a ship-wrecked merchant."

89. "O Maithili! my capital, built of gold, is by the sea and on the ridge of a mountain. It is a land of gems; Lanká is its name.'

90. "In that city in a palace clean and daily well-sprinkled with water, come thou and live with me; there shalt thou be anointed and perfumed, and shalt wear a long fragrant wreath.'

91. "O thou favoured damsel! So worthy to have a lover, be propitious to me, who am young, and am likewise worthy of the love of a lady: the son of Raghu is a vile exile; forsake him, for he is penniless."

92. 'Ever permitting thy servants to eat and to drink, occupied fully in amorous sports, and with the ten-headed monarch at thy bidding, enjoy thou thy pleasures in my lordly mansion.'

93. "Be not obstinate in thy refusal, O timid one! come now with me, and there bedecked with jewels, give thou my bosom a warm embrace.'

94. Then as he knew her to be obstinate, and was intent on carrying her off, the terrible night-wanderer clasped her tight in his arms, and soared into the air.

95. As he carried the terror-stricken lady away to the abode of the Rákshasas, the birds and the beasts were mute from fear.

96. As the unhappy lady wailed, and called aloud on Ráma and Lakshmana, Jatáyu, the lord of birds, appeared and bitterly reviled the demon.

97. "Thou chief of villains! thou foe to those, who rank highest among the dwellers of the forest! thou hast seized Sitá in the wood and art now bearing her off; but be it known to thee that thou shalt go no further.'

98. "O fie on thee! shameless that thou art, for having

thus brought anguish on Rama, a prince blameless, of world-wide renown, tender-hearted and filial.

99. " As surely as the son dispels the darkness, so surely will I slay thee, though I am in rank but a servant to Ra'ma."

100. Thus remonstrating with him, the bird with a shout sprang up into the air to slay his foe, an oppressor of the godly and a devourer of men.

101. He flapped his wide-spreading wings, dealt many a blow in the fight with his beak, that tore the flesh and spilt the blood of his foe.

102. While he dealt his blows, he felt not cowed, nor abashed, nor wearied, nor pained ; and he did not desist from the fight, though wounded.

103. In the thick of the fight, he broke in pieces the terrible car, with all the weapons, armour, and flags contained therein of his enemy ; and hacked to bits the *pisacha*-faced chargers, yoked to it.

104. Thus did he drive terror into the heart of Ra'vana and compelled him to loose his hold of Sita', thereby delighting the gods who were witnesses of the fight.

105. Thus free of Sita', and feeling himself less hampered, Ra'vana stood forth resplendent in his arms, and the bird dealt him blow on blow with his weapons—his beak and his talons.

106. Both were furious, and each strove to slay the other : the bird yielded no step of his ground, nor did Ràvana feel disposed to shew any quarter to his feathered foe.

107. As the Gods, Gandharvas and Kinnaras drew nigh to witness the combat, the flesh-devourer by an artifice smote off the wings of his foe.

108. At the sight of the foremost of the feathered race, shorn of his wings and writhing on the ground, the ten-headed demon rejoiced much ; and mounting his car drawn by fearful steeds, with the lady of Ra'ma he set off for his capital.

The End.

भट्टिकाव्यम्।

प्रथम: सर्ग:।

——०——

अन्वय:।

विबुधसख: परन्तप: श्रुतान्वित: दशरथ: इति उदाहृत: नृप: अभूत्, सनातन: स्वयं भुवनहितच्छलेन गुणैर्वरं यं पितरम् उपागमत्॥ १॥ स: वेदान् अध्यैष्ट, पितॄन् अपारीत्, बन्धून् सममंस्त, षड्‌वर्गं व्यजेष्ट, नीतौ अरंस्त, अरीन् समूलघातं न्यवधीच्च॥ २॥ अधि-ई—अधीते। अध्यैत, अध्यगीष्ट, अध्यैष्ट, अधिजगे। कर्म्मणि अध्यगायि। णिचि अध्यापयति, अध्यापिपत्, अध्यजीगपत्। यज—यजति-ते अयाक्षीत्, अयष्ट, इयाज, ईजे सनि यियक्षति। यङि यायज्यते। णिचि याजयति अजीजयत्। पृ—पृणाति, अपारीत्। पपार। मन—मन्यते, अमंस्त। अमानि, मेने। णिचि मानयति, अमीमनत्। जि—जयते, अजेष्ट, जिग्ये। जयति, अजैषीत्, जिगाय। असौ तोयं घनवत् वसूनि व्यकारीत्, गोत्रभिदा सह आसनम् अध्यवात्सीत्, त्र्यम्बकात् अन्यं न उपास्थित, सर्वेषुभृतां

১। দেবগণের সখা, শত্রুসন্তাপকারী বিদ্যাসম্পন্ন দশরথ নামে প্রসিদ্ধ এক রাজা ছিলেন। সনাতন বিষ্ণু গুণগৌরবসমন্বিত সেই ভূপতিকে জনকরূপে স্বীকার করিবার জন্যই ভূমণ্ডলে অবতীর্ণ হইয়াছিলেন, লোকের হিতসাধন তাঁহার কেবল ছলমাত্র।

২। তিনি বেদ অধ্যয়ন করিয়াছিলেন, যাগযজ্ঞ দ্বারা দেবগণের প্রীতিসম্পাদন, পিতৃলোকের তৃপ্তিবিধান, বন্ধুবর্গের সম্মাননা ও কামক্রোধাদি ছয়-রিপুর পরাজয় করিয়াছিলেন, নীতিশাস্ত্রে নিরত ছিলেন, এবং শত্রুগণকে সমূলে নিধন করিয়াছিলেন।

৩। মেঘ যেমন বারিবর্ষণ করে, তেমনি ধন বিতরণ করিতেন, ইন্দ্রের সহিত একাসনে বসিতেন, ত্রিলোচন ভিন্ন কোন দেবতার আরাধনা করিতেন না, এবং সকল ধনুর্দ্ধরদিগের যশ নিরস্ত করিয়াছিলেন।

प्राक् कौशल्यया रामः सुखेन असावि, ततः भरतः कैकयीतः अभूत्, एका सुमित्रा लक्ष्मणेन सह उदारचेष्टं शत्रुघ्नं प्रासोष्ट ॥ १४ ॥ विद्वान् यमिनां वरिष्ठः परमार्थविन्दान् द्विजातीन् आर्चीत्, उदेजयान् भूतगणान् न्यषेधीत्, स्वकाले तान् उपानैष्ट च ॥ १५ ॥ तैः अखिलः अङ्गवान् वेदः अध्यगायि, जित्वराणि शस्त्राणि उपायंसत, गुणिनस्ते भिन्नवृत्तीनि अपि जनानां मानसानि समम् अध्यवात्सुः ॥ १६ ॥ ततः रक्षोभिः अभ्याहत-कर्म्मवृत्तिः गाधिसुतः परिरक्षणार्थं रामं वरीतुं क्षितीन्द्रम् अभ्यगात्। राजा मधुपर्क-पाणिः सन् तम् आर्जिहत् ॥ १७ ॥ अर्ह—णिचि अर्हयति, आर्जिहत्। त्वं पुनर्जन्मजयाय यत् (ध्यानम्) ऐषीः, यत् ते तव (ध्यानं) रूपादिबोधात् न्यवृतत्, येन (ध्यानेन) (त्वं) प्रतनूनि तत्त्वानि अबुद्धाः, तत् ध्यानं शिवम् इति नृपः अवादीत् ॥ १८ ॥ मुनिः तस्य समाधेः

১৪। প্রথমে কৌশল্যা সুখে রামকে প্রসব করিলেন, তৎপরে কেকয়ী ভরতকে প্রসব করিলেন; অবশেষ একা সুমিত্রা হইতে লক্ষ্মণ ও উদারচরিত শত্রুঘ্ন জন্মলাভ করিলেন।

১৫। বিদ্যাসম্পন্ন, যতিব্রতাবলম্বী এবং সংযমীদিগের অগ্রগণ্য বসিষ্ঠ মুনি, প্রভূত ধনদ্বারা দ্বিজগণের সৎকার পূর্ব্বক বিঘ্নকারী ভূতগণকে নিরাকরণ করিলেন; পরে যথাযোগ্য কালে সেই কুমারদিগের উপনয়ন সংস্কার সম্পন্ন করিলেন।

১৬। সেই রাজকুমারগণ ষড়ঙ্গ সমগ্র বেদ অধ্যয়ন করিলেন, এবং জয়প্রদ আয়ুধ সকল অভ্যাস করিলেন। তাঁহারা এমনি গুণশালী হইলেন যে মানুষের মনের গতি ভিন্ন ভিন্ন হইলেও, সকলের নিকট সমান অনুরাগভাজন হইলেন।

১৭। তার পর রাক্ষসগণ হইতে কর্ম্মকাণ্ডের ব্যাঘাত ঘটিলে, গাধিতনয় রাজার নিকট উপস্থিত হইলেন। যাগযজ্ঞের বিঘ্ন নিবারণের জন্য রামকে প্রার্থনা করিয়া লইয়া যাওয়া তাঁহার অভিপ্রায় ছিল। রাজাও মধুপর্ক হস্তে লইয়া মুনির যথোচিত পূজা করিলেন।

১৮। এবং জিজ্ঞাসা করিলেন—"আপনি পুনর্জ্জন্মপরিহারের জন্য যাহার অনুসরণ করিতেছেন, যাহার প্রভাবে রূপরস প্রভৃতি বিষয় হইতে

शिवम् आस्यत् तु (किन्तु) वने रक्षांसि क्रतून् विघ्नन्ति द्विषद्वीर्य्यनिराकरिष्णुः रामः लक्ष्मणेन सह तानि तृणेढु ॥१९॥ सुतविप्रयोगं असहिष्णुः राजा तद्वचनं शुश्रुवान् मुमोह, अथ अहंयुना तापसकुञ्जरेण शुभंयुः क्षितिपः वचः ऊचे ॥२०॥ भयेषु मया त्वं शरणं आप्यथा त्वयापि वयं धर्म्मवृद्धैः शरणं आप्स्महि क्षात्रं द्विजत्वञ्च परस्परार्थम् अतः शङ्कां मा कृथाः स्वसूनुं प्रहिणु ॥२१॥ येन पुरस्तात् रणे स्थायिष्यते तेन महान् विपक्षः घानिष्यते हे महात्मन् मां मा परिभूः, मद्विधः अयोग्ये अग्र्यं भारं न न्यस्यति ॥२२॥ विप्रवह्निः क्रुध्यन् सन् कुलं धक्ष्यति, यास्यन् सुतः समन्युं मां तप्स्यति, नृपः पूर्व्वं इत्थं आलुलोचे, ततः सुतस्य गमनं अनुजज्ञौ ॥ २३ ॥ ततः मुनिः प्रीतः सन् क्षितीन्द्रं आशीर्भिः अभ्यर्च्य आश्रमाय

মনকে নিবৃত্ত করিয়াছেন এবং তত্ত্বজ্ঞান প্রাপ্ত হইয়াছেন, সেই ধ্যান ধারণা আপনার ত অব্যাহত ভাবে চলিতেছে।

১৯। মুনি উত্তর দিলেন—"সেই সমাধির কোন ব্যাঘাত ঘটে নাই। কিন্তু রাক্ষসেরা তপোবনে আসিয়া যাগযজ্ঞের বিঘ্ন উৎপাদন করিতেছে। শত্রুগণের বীর্য্যনিরাসকর্ত্তা রাম লক্ষ্মণের সহিত সেই সকল রাক্ষস সংহার করুন।"

২০। পুত্রবিরহাসহিষ্ণু রাজা সেই কথাটি শুনিয়া মোহ প্রাপ্ত হইলেন। তখন সেই গর্ব্বিত তাপসশ্রেষ্ঠ কল্যাণভাজন ভূপতিকে এইরূপ বাক্য বলিলেন।

২১। "আমি ভয় উপস্থিত হইলে, তোমার শরণাগত হই, এবং তুমি ধর্ম্মসঞ্চয়ের জন্য আমাদিগের আশ্রয় গ্রহণ করিয়া থাক। ক্ষত্রিয়ের বীর্য্য ও ব্রাহ্মণের তেজ পরস্পরের উপকারের জন্য। অতএব শঙ্কা করিও না, নিজ পুত্রকে প্রেরণ কর।

২২। যিনি রণভূমিতে অগ্রসর হইবেন, তিনিই মহাবলপরাক্রান্ত বিপক্ষকে নিধন করিবেন। অতএব হে মহাত্মন্ আমাকে অবধীরণা করিও না, মাদৃশ ব্যক্তি অযোগ্য পাত্রে গুরুভার অর্পণ করেন না।

২৩। "অগ্নিপ্রতিম ব্রাহ্মণ ক্রুদ্ধ হইলে, বংশ ধ্বংস করিয়া ফেলিবেন, আর যদি পুত্র প্রয়াণ করে, তবে আমি শোকে দগ্ধ হইব," রাজা প্রথমতঃ এইরূপ পর্য্যালোচনা করিতে লাগিলেন, পরে পুত্রের প্রয়াণার্থ অনুমতি দিলেন।

২৪। তার পর মুনি প্রীত হইয়া আশীর্ব্বাদ দ্বারা রাজার সম্বর্দ্ধনা করিয়া

प्रतस्थे, नम्रः हिंस्रेषु दीप्तास्त्रधरः कुमारः प्रष्ठं तं पृष्ठतः इयाय ॥ २४ ॥ धृष्णुः त्रैमातुरः कृत्स्नजितास्त्रशस्त्रः श्रेयसि रतः लक्ष्मणः पुण्यवनाय प्रयास्यतः जिष्णोः रोचिष्णुमुखस्य रामस्य सध्र्यङ् अभूत् ॥ २५ ॥ दन्दशूकान् जिघांसौ इषुमति अरिभिः असह्यं धनुः मुष्टिपीड़ं दधाने बद्धचित्राङ्गुलित्रे रघुसिंहे व्रजति सति माङ्गलिक्यः पुरतरुण्यः गुरुशोकात् कथमपि नारुदत् ॥ २६ ॥ अथ विप्राः तस्य आशिषः अनीचैः जगदुः, अन्ये तुमुलकलनिनादं तूर्य्यम् आजघ्नुः वाहुः अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर, अनुकूलाः पक्षिणः तरुषु उच्चैः चुक्रुशुः ॥ २७ ॥

প্রস্থান করিলেন। হিংসাশীলদিগের শাসনার্থ প্রদীপ্ত অস্ত্রশস্ত্রধারী সেই কুমার বিনীতভাবে অগ্রগামী মুনির পশ্চাৎ পশ্চাৎ চলিলেন।

২৫। পবিত্র তপোবনে যাইবেন বলিয়া, জয়শীল রামচন্দ্রের মুখমণ্ডল আহ্লাদে প্রফুল্ল হইল। এবং ধৈর্য্যশীল, জননীত্রয়ের স্নেহাস্পদ এবং সমগ্র আয়ুধবিদ্যায় সুদক্ষ লক্ষ্মণ তাঁহার অনুচর হইয়া তদীয় শুভসাধনে তৎপর হইলেন।

২৬। রঘুবংশকেশরী রামচন্দ্র রাক্ষসগণের বধার্থ অঙ্গুলিত্র বন্ধন ও শরগ্রহণপূর্ব্বক, অরাতিগণের অসহ্য শরাসন দৃঢ়রূপে ধারণ করিয়া প্রস্থান করিলে পর, পুরবাসিনী যুবতীগণ গুরুতরশোকযুক্তা হইলেও কষ্টসৃষ্টে রোদন হইতে বিরত হইয়াছিল; কারণ তাহারা রামের শুভানুধ্যায়িনী, অশ্রুবর্ষণ অশুভচিহ্ন বলিয়া জানিত।

২৭। অনন্তর বিপ্রগণ উচ্চৈঃস্বরে তাঁহার আশীর্ব্বাদ উচ্চারণ করিতে লাগিলেন, এবং অন্যান্য লোকে গম্ভীর অথচ মধুরধ্বনিকারী বাদ্য সকল বাজাইতে লাগিল। রামচন্দ্রের দক্ষিণ বাহুর মনোহর স্পন্দনে মনোমত ফল সূচিত হইল, এবং পক্ষিগণ তরুতে বসিয়া উচ্চরব করিয়া অনুকূল চিহ্ন প্রকটন করিতে লাগিল।

द्वितीयः सर्गः।

स रामः तस्याः पुरः निर्याय समन्तात् वनस्पतीनां सरसां नदीनां तेजस्विनां कान्तिभृतां दिशाञ्च श्रियं दधानां शरदं ददर्श ॥ १ ॥ तरङ्गसङ्गात् चपलैः पलाशैः सातिशयां ज्वालाश्रियं दधन्ति आकुलषट्पदानि अतएव सधूमदीप्ताग्निरुचीनि ताम्रोत्पलानि रेजुः ॥ २ ॥ कूलानि निजां समृद्धिं पयोभिः (कर्तृभिः) बिम्बागतैः तीरवनैः (करणैः) अपहृतां विलोक्य सामर्षतया इव स्थलपद्महासैः (करणैः) सरोजलक्ष्मीं तेनुः ॥ ३ ॥ नयनाम्बुकल्पैः निशातुषारैः पत्रान्तपर्य्यागलदम्बुबिन्दुः नदत्पतङ्गः तीरतरुः दिनादौ कुमुद्वतीं उपारुरोद इव ॥ ४ ॥ वनानि तोयानि च विस्मयवन्ति सन्ति निलीनभङ्गैः

১। রামচন্দ্র সেই নগর হইতে নির্গত হইয়া দেখিলেন, চতুর্দ্দিকে শরৎ-ঋতু প্রাদুর্ভূত হইয়াছে। তরু, সরোবর, নদী, চন্দ্রনক্ষত্রাদি এবং শোভা-শালী দিঙ্‌মণ্ডল—সকলেই অপূর্ব্ব শ্রী ধারণ করিয়াছে।

২। কোন স্থানে রক্তোৎপল সকল মধুকরে ব্যাপ্ত হইয়াছে, আর তাহাদের দলরাজি তরঙ্গের আঘাতে বিচালিত হইতেছে। তাহাতে বোধ হইতেছে যেন, ধূমযুক্ত অগ্নির শিখা খেলিতেছে।

৩। তীরে যে সকল বৃক্ষরাজি আছে, তাহা সরোবরের জলে প্রতিবিম্বিত হওয়াতে বোধ হইল যেন স্থলের সমৃদ্ধি জল চুরি করিয়া লইয়াছে। অতএব তীরভূমি যেন ঈর্ষ্যাবশতঃ স্থলপদ্ম প্রস্ফুটিত করিয়া দিয়া স্থলেই জলজাত পদ্মের শোভা বিস্তার করিতেছে।

৪। প্রভাতকালে পত্ররাজির অগ্রভাগ হইতে নিশার নির্ম্মল শিশিরবিন্দু বিগলিত হইতেছে। আর ভ্রমরগণ তদুপরি গুণ গুণ ধ্বনি করিতেছে। তাহাতে বোধ হইল যেন তীরতরু (চন্দ্রবিরহকাতরা) কুমুদিনীর জন্য রোদন করিতেছে।

नेत्रकल्पैः पुष्पैः सरोजैश्च परस्परां लक्ष्मीम् आदरेण आलोकयाञ्चक्रुः इव ॥ ५ ॥ प्रभात-वाताहतिकम्पिताकृतिः पद्मिनी कुपिता इव कुमुद्वतीरेणुपिशङ्गविग्रहं भृङ्गं निरास, तथाहि मानिनी ईशम् अन्यसङ्गमम् न सहते ॥ ६ ॥ मधुलिड्गीतौ दत्तावधानं प्रशान्त-चेष्टं हरिणं जिघांसुः मृगावित् उत्सुकहंसनादान् आकर्णयन् लक्ष्ये समाधिं न दधे ॥७॥ गिरेः नितम्बे मरुता विभिन्नं सरिन्मुखाभ्युच्चयम् आदधानम् तोयावशेषेण हिमाभम् अभ्रं शैलाधिपस्य लक्ष्मीम् अनुचकार ॥ ८ ॥ हरिः साम्भसि शैलकुञ्जे गर्ज्जन् आत्मकृतान् प्रतिध्वनीन् निशम्य अन्यमृगेन्द्रनादान् प्रतर्कयन् (अतएव) सकोपः सन् क्रमितुं क्रमं

৫। ভৃঙ্গসঙ্গত পুষ্পাবলী বনরাজির নয়নাবলী, আর ভৃঙ্গসঙ্গত কমলমালা সরোবরের নয়নাবলী। অতএব বনরাজি আর সরোবর বিস্ময় ও ঔৎসুক্য-সহকারে যেন পরস্পরের শোভা সন্দর্শন করিতেছে।

৬। ভ্রমরের শরীর (রজনীযোগে) কুমুদিনীর পরাগসংস্পর্শে পিঙ্গলবর্ণ হইয়াছে। পদ্মিনী প্রভাতসমীরের আঘাতে বিকম্পিতা হওয়াতে ভ্রমর তদুপরি বসিতে পারিতেছে না। অতএব যেমন মানিনী রমণী অন্য নারীসংসর্গচিহ্ন-দূষিত স্বামীকে কোপভরে খেদাইয়া দেয়, পদ্মিনী ও ভ্রমরের মধ্যে যেন তদ্রূপ ঘটিতেছে।

৭। হরিণ মধুকরের গানে অবহিত হইয়া স্থির হইয়া রহিয়াছে, আর ব্যাধ তাহাকে বধ করিতে ইচ্ছা করিতেছে, কিন্তু মত্ত হংসের রব শুনিয়া, লক্ষ্যে ঠিক করিয়া শরসন্ধান করিতে পারিতেছে না।

৮। যে মেঘখণ্ড বায়ুদ্বারা পৃথক্‌কৃত হইয়া গিরিনদীর নির্গমস্থানে অবস্থান পূর্ব্বক উহার সবিশেষ ঔন্নত্যবিধান করিয়া দিয়াছে, এবং যাহা শরদে জলা-ভাববশতঃ তুষারবৎ শুভ্র দেখাইতেছে, সেই মেঘখণ্ড এই গিরির মধ্যভাগে লম্বমান হইয়া অধুনা হিমগিরির শোভা অনুকরণ করিতেছে।

৯। মৃগরাজ জলপূর্ণ গিরিকুঞ্জে গর্জ্জন করিয়া নিজকৃত ধ্বনির প্রতিধ্বনি শ্রবণপূর্ব্বক, মনে মনে বিতর্ক করিতেছে, না জানি কোন প্রতিদ্বন্দ্বী সিংহ আসিয়া গর্জ্জন করিতেছে। এই ভাবিয়া তাহাকে আক্রমণ করিবার জন্য কুঁদি করিয়া বসিয়াছে।

सवन्ध॥ ९॥ तेन नवोत्पलानि अम्भांसि अदृश्यत, षट्पदानां रुतानि च अश्रोषत, वान् अरविन्दव्यतिषङ्गवान् (अतएव) सुगन्धः गन्धवहः आघ्रायि च॥१०॥ घ्रा—जिघ्रति, अघ्रात्, अघ्रासीत्, जघ्रौ। सनि जिघ्रासति। यङि जेघ्रीयते। णिचि घ्रापयति, अजिघ्रपत्। सः काकुत्स्थः कुतूहलात् लतानुपातं कुसुमानि अग्रहीत्, नद्यवस्कन्दम् उपास्पृशत्, चारुशिलोपवेशम् ईषत् स्मयमानः आस्त च॥११॥ (सः) प्रभाते अदूरात् प्राचि तिग्मांशुरश्मिच्छुरितानि (अतएव) गभस्तिधाराभिः द्रुतानि भुवि संभृतानि भानोः तेजांसि इव सलिलानि अपश्यत्॥१२॥ (सः) दिग्व्यापिनीः लोचनलोभनीयाः मृजान्वयाः स्नेहम् इव स्रवन्तीः ऋज्वायताः विहताान्तरालाः शस्यविशेषपंक्तीः पश्यन् तुतोष॥१३॥ स वियोगदुःखानुभवानभिज्ञैः काले विहितं नृपांशं ददद्भिः अमायैः आहार्य्यशोभारहितैः पुंभिः प्रचितान् गोष्ठान् ऐक्षिष्ट॥१४॥ (सः) गोपाङ्गनानाम् अप्रगल्भं स्त्रीभूषणं चेष्टितं,

---

১০। রামচন্দ্র অভিনব কমলযুক্ত জল দেখিতে লাগিলেন, ভ্রমরেরগুণ গুণ ধ্বনি শুনিতে লাগিলেন, এবং অরবিন্দগন্ধামোদিত সুরভি সমীরণ আঘ্রাণ করিতে লাগিলেন।

১১। সেই ককুৎস্থকুলকুমার কৌতূহলাক্রান্ত হইয়া লতা নোয়াইয়া নোয়াইয়া ফুল তুলিতে লাগিলেন, নদীতে নামিয়া নামিয়া আচমন করিতে লাগিলেন এবং সুন্দর শিলাতলে বসিয়া বসিয়া ঈষৎ হাস্য করিতে লাগিলেন।

১২। তিনি প্রভাতকালে পূর্ব্বদিকে অদূরে দেখিতে পাইলেন, জলাশয় সকল সূর্য্যকিরণে রঞ্জিত হইয়া আছে। তাহাতে বোধ হইল যেন, সূর্য্যের তেজোরাশি রশ্মিজালের ধারাক্রমে ভূপৃষ্ঠে নিপতিত হইয়া একত্র সংগৃহীত হইয়া রহিয়াছে।

১৩। ধান্যাদিশস্যের শ্রেণীসকল দিক ব্যাপিয়া নেত্রের প্রীতি উৎপাদন করিতেছে। তাহাদের ঝাড় ঠিক সোজা হইয়া উঠিয়াছে, তাহাদের অভ্যন্তরে এক গাছিও তৃণ নাই, এবং এমনি পরিষ্কৃত যেন তেল পিছলে পড়িতেছে। রামচন্দ্র তৎসমস্ত দেখিয়া সন্তোষলাভ করিয়াছিলেন।

১৪। গোষ্ঠসকল পুরুষগণে আকীর্ণ দেখিলেন। যাহারা স্বজনবিয়োগের দুঃখ কাহাকে বলে, জানে না, নিরূপিত কালে যথানির্দ্ধারিত রাজকর প্রদান

अवक्राणि अपि चारूणि वीक्षितानि, विश्वासवन्तः ऋजून् स्वभावांश्च विलोक्य मुमुदे ॥१५॥ विवृत्तपार्श्वं रुचिराङ्गहारं समुद्वहच्चारुनितम्बरम्यम् आमन्द्रमन्थध्वनिदत्ततालं गोपाङ्गना-नृत्यं तम् अनन्दयत् ॥ १६ ॥ मेघात्ययोपात्तवनोपशोभं विचित्रं वसु (अतएव) आरात् उच्चैः प्लवमानं वातमजं मृगाणां कदम्बकं तस्य कुतूहलं ततान ॥ १७ ॥ सितारविन्द-प्रचयेषु संसक्तफेनेषु सैकतेषु च लीनाः कुन्दावदाताः कलहंसमालाः श्रोत्रसुखैः निनादैः प्रतीयिरे ॥ १८ ॥ तत् जलं न यत् सुचारुपङ्कजं न, तत् पङ्कजं न यत् अलीनषट्पदम्, असौ षट्पदः न यः कलं न जुगुञ्ज, तत् गुञ्जितं न यत् मनः न जहार ॥ १९ ॥ ततः-

---

করিয়া থাকে, আহার্য্য বেশভূষা দ্বারা শরীরসজ্জা করে না এবং যাহারা কপ-টতাশূন্য।

১৫। স্ত্রীজাতির ভূষণস্বরূপ সলজ্জ আচরণ, সুচারু অবক্র দৃষ্টি, এবং সরল বিশ্বাসশীল স্বভাব—গোপাঙ্গনাদিগের এই সকল দেখিয়া হর্ষ অনুভব করিয়াছিলেন।

১৬। ঘোলমন্থনকালে গোপাঙ্গনাদিগের নৃত্য সন্দর্শন করিয়া, আনন্দ লাভ করিয়াছিলেন। তখন তাহাদের উভয়পার্শ্ব বক্রভাবে দুলিতেছিল, অঙ্গ-গুলি সুচারুভাবে নড়িতেছিল, নিতম্ববিম্ব মনোহররূপে উচ্চলিত হইতেছিল, এবং মন্থনের ঈষৎ গম্ভীর ধ্বনি তালস্বরূপ বোধ হইতেছিল।

১৭। এক দল চিত্রবিচিত্রিত মৃগ মেঘাভাবে বনে আসিয়া শোভা ধারণ করিতেছে, তাহারা ভয়শীল, অতএব যদৃচ্ছাক্রমে নিকটে আসিয়া উচ্চলম্ফনে বাতাসের অভিমুখে ধাবিত হইতেছে। এইরূপে তাহারা তাঁহার কৌতূহল উৎপাদন করিয়াছিল।

১৮। কুন্দপুষ্পতুল্য ধবল হংসরাজি, পুণ্ডরীকনিচয়ে অথবা ফেনযুক্ত সৈকতে বিলীন হইয়া রহিয়াছে। কেবল শ্রুতিমধুর ধ্বনিদ্বারা তাহাদিগকে টের পাওয়া যাইতেছে।

১৯। এমন জলাশয় ছিল না, যাহাতে সুচারু পঙ্কজ নাই, এমন পঙ্কজ ছিল না, যাহাতে ভ্রমর বিলীন থাকে নাই, এমন ভ্রমর ছিল না, যাহা মধুর গুণ গুণ ধ্বনি করে নাই, এবং এমন গুণ গুণ ধ্বনি ছিল না, যাহাতে মন হরণ হয় নাই।

क्षमाः शान्त्युदकुम्भहस्ता यायजूकाः भिक्षुमुख्यैः सह अच्चार्याः अन्ये यायावराः पुष्पफलेन जगदर्च्चनीयं तं प्रानर्च्चुः ॥ २० ॥ अविचलात्मा गाधिसुतः युधि यातुधानान् निघातयिष्यन् (रामेणेति शेषः) एनं रक्षोगणं क्षिप्नुं विजयां जयाञ्च विद्यां यथावत् अध्यापिपत् ॥२१॥ श्रेयसि जागरूकः मुनिः अभ्यर्णमहाहवाय तस्मै चण्डाचराणां वधाय आयोधने स्थायुकम् अमोघम् अस्त्रजातं ददौ ॥ २२ ॥ विप्रदर्शी कृतघातयत्ना रात्रिचरी वने यान्तं तं ढुढौके, रामः धृतभासुरास्त्रः जिघांसुवेदं तां ताड़काख्यां निजघान ॥ २३ ॥ अथ (सः) हुत-धूमकेतुशिखाञ्जनस्निग्धसम्मृद्धशाखं प्राध्ययनाभिभूतसमुच्चरच्चारुपतत्त्रिशिञ्जं तपोवनम् आलुलोके ॥ २४ ॥ तत्र मृगेन्द्राः क्षुद्रान् हरिणान् न जक्षुः, समन्तात् पक्षिगणैः विश्व-स्वसे, विलोलाः लताः फलदित्सया इव नंनम्यमानाः सत्यः चकाशिरे ॥ २५ ॥ आनिष्य-

---

২০। তপশ্চরণে কৃশ, বানপ্রস্থধর্ম্মাবলম্বী মুনিগণ শান্তিকুম্ভ হস্তে লইয়া প্রধান প্রধান যতিদিগের সহিত জগতের অর্চ্চনীয় রামচন্দ্রকে ফলপুষ্প দ্বারা পূজা করিলেন, এবং তদ্ভিন্ন যাঁহাদের বাসস্থানের স্থিরতা নাই এমন অনেকানেক ঋষিগণও তাঁহার অর্চ্চনা করিলেন।

২১। অনন্তর জিতেন্দ্রিয় গাধিরাজতনয় রণে রাক্ষসগণের নিধনসাধন করিবেন বলিয়া, রাক্ষসঘাতী রামচন্দ্রকে জয়া ও বিজয়া নামে দুইটী বিদ্যা যথাবিধি অধ্যয়ন করাইলেন।

২২। তদীয় কল্যাণসাধনে তৎপর মুনি একটী মহাসমর সন্নিহিত জানিয়া, রাক্ষসদিগের বধার্থ রামচন্দ্রকে অনেকানেক অমোঘ ও রণে অক্ষয় অস্ত্র প্রদান করিলেন।

২৩। রামচন্দ্র বনে গমন করিতেছেন, এমন সময়ে তাড়কা রাক্ষসী ব্রাহ্মণবোধে বধার্থ উদ্যত হইয়া তাঁহার নিকটে আসিল। দীপ্তিযুক্ত অস্ত্রধারী রামও তাহাকে আততায়ী জানিয়া, বিনাশ করিলেন। Suspecting some ... motive ...

২৪। অনন্তর তপোবন দৃষ্টিগোচর হইল। যথায় তরুশাখা সকল আহুতি-প্রাপ্ত হুতাশনের শিখার কালিমায় মসৃণ হইয়াছে, এবং পক্ষিগণের সুমধুর কূজন ধ্বনি বেদাধ্যয়নের ধ্বনিতে অভিভূত হইয়াছে।

২৫। যথায় মৃগরাজগণ ক্ষুদ্রজীবী হরিণের হিংসা করে না, পক্ষিজাতি

নিষ্ঠা: বনবাসিমুখ্যা: বিষ্টরপাদ্যমাল্যৈ: অপূপুজন্ ('তৌ' ইতি শেষ:), তৌ ক্ষিতিপালপুত্রৌ মধুপর্কমিশ্রম্ "আসনাদি প্রত্যগৃহীষ্টাম্ ॥ ২৬ ॥ যুবাং দোর্ভি: দৈত্যাভিভূতস্য মগ্নস্য ভুবনস্য ভারম্ অবোঢ়ম্, সম্প্রতি অপি হবীংষি রক্ষতম্ ইত্যং তৌ তপোধনৈ: অভাষিষাতাম্ ॥ ২৭ ॥ অথ রাঘব: অপি "যথেপ্সিতং ধর্ম্ম্যং কর্ম্ম প্রস্তুত, অরিসমিন্ধনেষু ন: শরাগ্নি: ভবতাং তপোমরুদ্ভি: সন্ধুক্ষ্যতাম্ (ইতি) তান্ প্রত্যবাদীত্ ॥ ২৮ ॥ ধুক্ষ—ধুক্ষতে, ধিক্ষতে। অধুক্ষিষ্ট, দুধুক্ষে। সনি দুধুক্ষিষতে। ণিচি ধুক্ষয়তি, অদুধুক্ষত্। তত: তে প্রক্লৃপ্তৈ: যজ্ঞিয়ৈ: দ্রব্যগণৈ: কর্ম্ম যথাবত্ প্রতুষ্টুবু:, দাক্ষিণ্যদিষ্টম্ আর্ত্বিজীনৈ: কৃতং প্রসর্পত্ তত্ যাতুধানৈ: চিচিতে ॥ ২৯ ॥ চিত্—চেততি, অচেতীত্, চিচেত।

শঙ্কাশূন্য হইয়া চতুর্দ্দিগে রহিয়াছে, এবং চঞ্চল লতাসকল ফলপ্রদান করিবার জন্যই যেন ঝুলিয়া পড়িয়াছে।

২৬। আতিথ্যতৎপর প্রধান প্রধান বনবাসীরা, আসন, পাদ্য ও মাল্য দ্বারা পূজা করিলেন। সেই রাজকুমারযুগলও মধুপর্কের সহিত আসনাদি প্রতিগ্রহ করিলেন।

২৭। তখন তপোধনেরা তাঁহাদিগকে বলিলেন, "আপনারা দুই জনে দৈত্যগণের উপদ্রবে নষ্টপ্রায় যে ভুবন, তাহার ভার নিজ ভুজদ্বারা ধারণ করিয়াছিলেন, সম্প্রতি আমাদের হবনীয় বস্তুজাত রক্ষা করুন।"

২৮। অনন্তর রামচন্দ্র তাঁহাদিগকে এই প্রত্যুত্তর দিলেন, "আপনারা স্বেচ্ছানুসারে কর্ম্ম কাণ্ড আরম্ভ করুন। আর আমাদিগের শরাগ্নি আপনাদিগের তপস্যারূপ বায়ুসংযোগে শত্রুরূপ কাষ্ঠে প্রজ্বলিত হউক।"

২৯। তার পর মুনিগণ সঞ্চিত যজ্ঞিয় দ্রব্যজাত লইয়া যথাবিধি কর্ম্মকাণ্ড আরম্ভ করিলেন। দক্ষিণাভাগী ব্রাহ্মণগণের উপদেশানুসারে ঋত্বিকেরা ক্রিয়ার অনুষ্ঠান করিতে লাগিলেন; যজ্ঞ ও অনেক দূর অগ্রসর হইল, এমন সময়ে রাক্ষসেরা জানিতে পারিল।

৩০। অনন্তর শৈলশৃঙ্গতুল্য দীর্ঘকায় রাক্ষসদল বর্ষাকালীন মেঘমালার ন্যায় আকাশমণ্ডল ছাইয়া ফেলিল। তাহাদের মস্তকের কেশ পিঙ্গলবর্ণ, ঊর্দ্ধপ্রসৃত ও তৈলাভাবে রুক্ষ; তাহাদের জঙ্ঘা শিরাকীর্ণ, এবং তাহাদের চক্ষু বৃহৎ ও পিঙ্গলবর্ণ।

यङि चेचित्यते। सनि चिचितिषति, चिचेतिषति। ततः आपिङ्गरुचीर्द्धशिरस्यवालैः शिरालजङ्घैः गिरिकूटदघ्नैः पृथुपिङ्गलाक्षैः चपाटैः प्रावृषेण्यैः अब्दैः इव खं व्यानशे च ॥ ३० ॥ अधिज्यचापः स्थिरबाहुमुष्टिः उदञ्चिताक्षः अञ्चितदक्षिणोरुः सन्नतवामजङ्घः अमन्दकर्षी शुद्धेषुः लक्ष्मणः तान् जघान ॥ ३१ ॥ अस्त्रचुञ्चुः स्मेरमुखः रामः अपि गाधेयदिष्टं विरसं रसन्तं मायाचनं रणे स्थास्नुं मारीचं महार्थं वचनं उच्चैः जगाद ॥ ३२ ॥ नराणां पिशितैः आत्मम्भरिः त्वं वनस्पतीनां फलेग्रहीन् हंसि, येषां विभवाः श्वोवस्त्रिकत्वं न व्रजन्ति, तेषां कस्मात् न दयसे ॥ ३३ ॥ (वयं) द्विजान् अद्मः, देवयजीन् निहन्मः, पुरं प्रेतनराधिवासं कुर्म्मः, हे दाशरथे! अयं नः (अस्माकं) निजः धर्म्मः, वेदवृत्ते न एव अध्यकारिष्महि ॥३४॥ हे राक्षस! तव अयं धर्म्मः अस्ति सत्यम्, अन्यस्तु धर्म्मः ममापि व्यतिस्ते, येन अहं ब्रह्मद्विषस्ते प्रणिहन्मि, राजन्यवृत्तिः धृतकार्म्मुकेषुः ॥३५॥

৩১। তখন লক্ষ্মণ দক্ষিণ চরণ পুরোভাগে প্রসারিত করিয়া, আর বাম চরণ পশ্চাদ্ভাগে আকুঞ্চিত করিয়া, শরাসনে জ্যারোপণ পূর্ব্বক, (স্থিরসন্ধানের জন্য) বাহু ও মুষ্টি নিশ্চল রাখিয়া, উর্দ্ধে দৃষ্টি নিক্ষেপ করিলেন। তাঁহার বাণসকল শাণিত এবং তিনি দৃঢ়রূপে শরাসন আকর্ষণে সুনিপুণ, অতএব রাক্ষসগণ নিধন করিতে লাগিলেন।

৩২। অস্ত্রবিদ্যাবিশারদ রামও ঈষৎ হাস্যপূর্ব্বক গাধিপুত্রের আদেশানুসারে কর্কশনাদী, মায়ানিপুণ, রণভরসহিষ্ণু মারীচকে এই মহার্থযুক্ত বাক্যটী উচ্চৈঃস্বরে বলিলেন।

৩৩। "তুমি নরমাংসদ্বারা উদর পোষণ কর, এবং বৃক্ষের ফল গ্রহণপূর্ব্বক যাঁহারা জীবন ধারণ করেন, তাঁহাদেরও হিংসা করিয়া থাক; যাঁহাদের বিভব পরদিনের অভাব মোচনে কুলায় না, তাঁহাদের উপর কি জন্য দয়া কর না।"

৩৪। "আমরা দ্বিজগণ ভোজন করিয়া থাকি, দেবযাজীদিগকে নিধন করি, এবং নগরকে প্রেতাবাস শ্মশানে পর্য্যবসিত করিয়া থাকি, হে দশরথকুমার ইহাই আমাদের নিজ ধর্ম্ম। আমরা বেদোক্ত কার্য্যে অধিকারী নহি।"

৩৫। "হে রাক্ষস সত্য, ইহাই তোমার ধর্ম্ম বটে, কিন্তু আমারও একটী অন্যবিধ ধর্ম্ম আছে; যে ধর্ম্ম অনুসারে আমি ক্ষত্রিয়সন্তানোচিত কার্য্যসাধনে তৎপর হইয়া ধনুর্ব্বাণ ধারণপূর্ব্বক ব্রহ্মদ্বেষী তোমাকে নিধন করিব।"

বি-অতি-অস—ব্যতিস্তে, ব্যতিসে, ব্যতিহে। রামনিশাবিহারী যুধি ইত্থং প্রবাদং সংপ্রহারং প্রচক্রতুঃ, অথ রঘুনন্দনঃ রক্ষঃ তৃণায় মত্বা বাণেন প্রধনাৎ নিরাস্যৎ॥ ৩৬॥ দ্বিজমানসানি প্রসাদং জগ্মুঃ, দ্যৌঃ পুষ্পচয়ং বর্ষুকা বভূব, ইজ্যা নির্ব্ব্যাজং বব্রতে, মুনিনা কুমারঃ ভূয়ঃ বচঃ বভাষে চ॥ ৩৭॥ সুরাধ্বরে ঘস্মরজিত্বরেণ ভবতা অতিমাত্রং বীরবতী অতএব মহীয্যমানা ভূমিঃ বজ্রায়ুধভূষণায়াঃ অপি দিবঃ ন হ্রিণীয়তে॥৩৮॥ যেন (ভবতা) বলিঃ ববন্ধে, জলধিঃ মমন্থে, অমৃতং জহ্রে, দৈত্যকুলং বিজিগ্যে, তথা কল্পান্তদুঃস্থা বসুধা জহ্রে তস্য (ভবতঃ) এষঃ ভারঃ অতিগুরুঃ ন (ভবতি)॥৩৯॥ প্রীতমনাঃ মুনিঃ ইতি মধুরং হিতঞ্চ ব্রুবাণঃ রাজ্ঞাং যশাংসি নিজিহ্বয়িষন্ সন্ মখান্তে তং রামং মৈথিলযজ্ঞভূমিম্ আজিহত্॥৪০॥ অংহ—অংহতে। অংহিষ্ট, আনংহিরে। সনি অজিহিষতে। ণিচি অংহ-

---

৩৬। রাম ও নিশাচর রণক্ষেত্রে এইরূপ বাগ্‌যুদ্ধের পর সংগ্রাম করিতে প্রবৃত্ত হইলেন; পরে রঘুনন্দন তাহাকে তৃণতুল্য জ্ঞান করিয়া একটী বাণ-দ্বারা সেই রাক্ষসকে রণভূমি হইতে দূরে নিক্ষেপ করিলেন।

৩৭। তখন দ্বিজগণের মন প্রসন্ন হইল, স্বর্গ হইতে পুষ্পবৃষ্টি নিপতিত হইল, এবং যজ্ঞ নির্ব্বিঘ্নে সম্পন্ন হইল। মুনি পুনর্ব্বার কুমারকে বলিলেন।

৩৮। "দেবতার উদ্দেশে যে যজ্ঞ অনুষ্ঠিত হইতেছিল, উহার বিঘ্নকারী-দিগকে জয় করিয়াছ বলিয়া পৃথিবী তোমাদ্বারা গৌরবান্বিতা ও বীরবতী হইয়াছেন, অতএব এখন বজ্রপাণি দেবরাজে বিভূষিত স্বর্গলোকের নিকটেও লজ্জা পান না।"

৩৯। "আপনা হইতে বলিরাজের বন্ধন, জলধির মন্থন, অমৃতের হরণ, দৈত্যকুলের পরাজয়, এবং প্রলয়জলধিমগ্ন বসুধার উদ্ধার হইয়াছিল, অতএব আপনার পক্ষে ইহা অত্যন্ত গুরুতর ভার নহে।"

৪০। মুনি যজ্ঞাবসানে প্রফুল্লান্তঃকরণে পূর্ব্বোক্ত মধুর অথচ হিতকর বাক্য গুলি বলিয়া, রামচন্দ্রকে মিথিলাধিপের যজ্ঞভূমিতে লইয়া গেলেন। তাঁহার এই অভিপ্রায় ছিল, যে (তৎ সাহায্যে) রাজাদিগের যশ নিরাকরণ করিবেন।

৪১। "এই যুবা দ্বয় কি সূর্য্য ও বরুণ, না, অশ্বিনীকুমার যুগল, সোমরস

यति, आज्जिहत् । एतौ सोमरसं पिपासू मित्रावरुणौ किं, किम्वा (तादृशौ) अश्विनौ इतः स्म (इत्थं) तौ नृसिंहौ रूपेण जनकाश्रमस्थं समस्तं जनं औजिहताम् ॥ ४१ ॥ जनकः अस्य वाह्वोः बलं जिज्ञासमानः सन् तं (रामं) तत् धनुः अजिग्रहत्, येन धनुषा पिनाकी दैत्यपुरम् आर्द्दिदत्, रघुनन्दनः हसन् तत् अभाङ्क्षीत् ॥४२॥ ततः मैथिलभर्त्तामुख्यः सुतां दित्सुः नदीष्णान् गिरिज्ञान् पथिकान् भूमिपतेः आह्वायकान् योधहरैः तुरङ्गैः अयोध्यां व्यसर्ज्जयत् ॥ ४३ ॥ ततः आख्यायकेभ्यः श्रुतसूनुवृत्तिः अध्वन्यतुरङ्गयायी अम्लानयानः राजा वृद्धतमः अपि यविष्ठवत् चिप्रं मिथिलाम् अगच्छत् ॥ ४४ ॥ वंहिष्टकीर्त्तिः सद्दृक् (जनकः) वसुधाधिपानां वन्दिष्ठं प्रेष्ठं गुरुवत् गरिष्ठं महान्तं सुकृताधिवासं यशसा वरिष्ठं एतं तम् आर्चीत् ॥ ४५ ॥ असौ इन्द्रः त्रिवर्गपारीणं भवन्तम् एकम् आसनम् अध्यासयन् सुराणां विवेकदृश्वलम् अगात्, मैथिलः तम् इदं वाक्यं वभाषे ॥४६॥

পানার্থ হেথায় আসিয়াছেন।" জনকাশ্রমবাসী সমস্ত লোকেই মনুষ্যশ্রেষ্ঠ সেই কুমারযুগলের রূপ দেখিয়া এইরূপ তোলাপাড়া করিয়াছিল।

৪২। রাজা জনক রামচন্দ্রের ভুজবল পরীক্ষা করিবার জন্য, যাহাদ্বারা পিনাকপাণি দৈত্যপুর ধ্বংস করিয়াছিলেন, সেই কার্ম্মুক তাঁহাকে গ্রহণ করিতে অনুরোধ করিলেন। রামও হাস্য করিয়া সেই ধনু ভগ্ন করিলেন।

৪৩। অনন্তর মিথিলাধিপতি কন্যা সম্প্রদান করিতে উৎসুক হইয়া, রাজা দশরথকে নিমন্ত্রণ করিয়া আনিবার জন্য অযোধ্যায় দূতগণ প্রেরণ করিলেন। দূতেরা যোদ্ধাগণের বাহনযোগ্য তুরঙ্গমে আরূঢ় ছিল, তাহারা পথগমনে পটু এবং কোন্ স্থানে কোন্ গিরি কিম্বা নদী আছে, বিলক্ষণ জানিত।

৪৪। তার পর, রাজা দূতমুখে কুমারের সংবাদ শুনিয়া পথ-গমননিপুণ তুরঙ্গে আরোহণপূর্ব্বক, বৃদ্ধতম হইলেও যবীয়ানের ন্যায় অবিশ্রান্তগমনে শীঘ্র মিথিলায় প্রস্থান করিলেন।

৪৫। যিনি ভূপতিগণের মধ্যে সর্ব্বাপেক্ষা প্রশংসনীয়, যিনি সমকক্ষরাজবর্গের মধ্যে মহৎ, যিনি সুকৃতের আবাসস্থানস্বরূপ এবং যিনি পিতৃতুল্য পূজনীয়, সেই মহাযশস্বী প্রিয়তম দশরথ উপস্থিত হইয়াছেন দেখিয়া, মহাকীর্ত্তিশালী জনক তাঁহার পূজা করিলেন।

৪৬। "দেবরাজ ত্রিবর্গের পারগামী আপনাকে একাসনে বসাইয়া সুর-

हिरण्मयी जङ्गमा सालतता इव दिवश्च्युता स्थास्नुः अचिरप्रभा इव शशाङ्ककान्तेः अधिदैवताकृतिः मैथिली सुता तस्य सुताय ददे ॥ ४७ ॥ ततः विश्वजनीनवृत्तिः रामः तस्मात् सद्रत्नमुक्ताफलभर्म्मभूषां रघुवंशलक्ष्मीं संवंहयन्तीम् आत्मनीनां ताम् उदवोढ़॥४८॥ सुप्रातम् आसादितसम्मदं वन्दारुभिः संस्तुतम् अश्वीयराजन्यकहास्तिकाद्यम् अध्वनीनं सराजं तत् बलम् अध्ययोध्यम् अगात् ॥ ४९ ॥ वक्षसि विशङ्कटः बाणपाणिः सम्पन्नतालद्वयसः भीष्मः धनुष्मान् उपजान्वरत्निः जामदग्न्यः पथि रामम् ऐतिस्म ॥ ५० ॥ असौ राघवम् उच्चैः आह्वत, इदं धनुः सबाणं कुरु, मातियासीः, पराक्रमज्ञः प्रियसन्ततिः क्षितीन्द्रः नम्रः अनुनिनीषुः तम् ऊचे ॥ ५१ ॥ अनेकशः निर्जितराजकः त्वं नृपरक्ततीर्थैः पितृन् अतार्प्सीत्

গণের মধ্যে বিবেকশালী বলিয়া খ্যাতি লাভ করিয়াছেন” এই বাক্যটী মিথিলাধিপতি তাঁহাকে উদ্দেশ করিয়া বলিলেন।

৪৭। পরে তাঁহার পুত্রকে নিজ দুহিতা সম্প্রদান করিলেন। যিনি গমনশীলা হেমময়ী সালবৃক্ষাবলম্বিনী লতার ন্যায়, অন্তরীক্ষ হইতে চ্যুতা স্থিতিশীলা ক্ষণপ্রভার ন্যায়, এবং জ্যোৎস্নার অধিষ্ঠাত্রী দেবতার ন্যায় বিরাজমান ছিলেন।

৪৮। অনন্তর সকলের হিতকারী রামচন্দ্র, নিজের হিতকারিণী এবং রঘুবংশের শ্রীবৃদ্ধিকারিণী উৎকৃষ্ট রত্ন, মুক্তাফল ও সুবর্ণ ভূষণে মণ্ডিতা সেই জানকীকে প্রাপ্ত হইয়া, পরিণয় করিলেন।

৪৯। হস্তী, অশ্ব ও রাজন্যগণে সমাকীর্ণ ও মার্গগমনে নিপুণ সেই রাজসৈন্য, সুপ্রভাত হইলে, হর্ষযুক্ত হইয়া এবং স্তুতিপাঠকদিগের দ্বারা সম্যক্‌রূপে স্তুত হইয়া, রাজার সহিত অযোধ্যার অভিমুখে প্রস্থান করিল।

৫০। বিশালবক্ষঃস্থলশালী, উন্নত তালবৃক্ষের ন্যায় দীর্ঘকায়, আজানুলম্বিতবাহু, বাণপাণি, ধনুর্দ্ধারী ভয়ানক জামদগ্ন্য পথিমধ্যে রামের পুরোভাগে উপস্থিত হইলেন।

৫১। তিনি স্পর্দ্ধাসহকারে উচ্চৈঃস্বরে রাঘবকে বলিলেন, “এই শরাসনে শরযোজনা কর; অতিক্রম করিয়া যাইও না।” পুত্রবৎসল ক্ষিতিপতি তাঁহার পরাক্রম বেশ জানিতেন; বিনীতভাবে অনুনয় করিতে তৎপর হইয়া বলিলেন।

असदृशविपक्षं संरम्भं संह्रियस्व हे राम ! अस्मिन् अर्भके रामे तव का आस्था ॥ ৫২ ॥ सः दर्पेण यदा दाशरथं वाक्यं न अजीगणत्, तदा कुमारः गुरुबाणगर्भं धनुः व्यकार्षीत् तस्य विजितान् लोकांश्च अलावीत् ॥ ৫৩ ॥ नृपारौ जिते सति सुमनीभवन्ति अशङ्कम् अश्वनैः अव्दायमानानि बलानि वृद्धस्य राज्ञः अनुमतौ (सति) अनेकमुखानि सन्ति मार्गान् जगाहिरे ॥ ৫৪ ॥ अथ पुरुजवयोगात् दूरसंस्थम् उर्वीविभागं नेदयत् अतिरयेण प्राप्तं (तं) दवयत् क्लमरहितम् अवेनत् बलं नीरजीकारितक्ष्माम् उपहितश्रीभाम् अयोध्यां तूर्णम् आयात् ॥ ৫৫ ॥

৫২। "আপনি অনেকবার রাজগণ পরাজয় করিয়াছেন, এবং নৃপশোণিতে পিতৃলোকের তর্পণ করিয়াছেন, অধুনা ক্রোধ সম্বরণ করুন, আপনার ক্রোধের অনুরূপ বিপক্ষ নাই। আর এই বালক রামভদ্রের প্রতি আপনার আস্থা কি?

৫৩। যখন পরশুরাম দর্পবশতঃ দশরথের বাক্য গ্রাহ্য করিলেন না, তখন কুমার ধনু আকর্ষণপূর্ব্বক একটী মহৎ বাণ যোজনা করিলেন এবং তাঁহার বিজিত স্বর্লোকের পথ রোধ করিয়া দিলেন।

৫৪। তার পর সৈন্যগণ, নৃপশত্রু পরাজিত হইলে, হর্ষান্বিত হইয়া নিঃশঙ্কভাবে উচ্চৈঃস্বরে জয়ধ্বনি করিতে লাগিল, এবং বৃদ্ধ রাজার অনুমতি পাইয়া ভিন্ন ভিন্ন দলে বিভক্ত হইয়া নানাপথে ধাবমান হইল।

৫৫। সাতিশয় বেগে প্রয়াণ করাতে দূরবর্ত্তী স্থান নিকটবর্ত্তী হইতে লাগিল; এবং যে সকল স্থানে পৌঁছিতে লাগিল, তাহা অতি সত্বরগমনে দূরে ফেলিয়া চলিতে লাগিল। এইরূপে সেই সৈন্যগণ শ্রান্তি বোধ না করিয়া এবং কতদূর আসিয়াছে, তাহাও বুঝিতে না পারিয়া, শীঘ্র অযোধ্যায় আসিয়া পৌঁছিল। যথায় পথসকল জলসেকদ্বারা ধূলিহীন ও নানাবিধ সজ্জাতে সর্ব্বত্র সুশোভিত হইয়াছিল।

तृतीयः सर्गः ।

—◦—

संख्ये पिशिताशनानां वधेन क्षत्रान्तकस्य अभिभवेन च यशसा आढ्यम्भविष्णुः कुमारः यस्य प्रियम्भविष्णुः न, स न आसीत् एव ॥ १ ॥ ततः सुचेतीकृतपौरभृत्यः भूमिपतिः "सुतं राज्ये अभिषेक्ष्ये" इति उच्चैः आघोषयन् समस्तं लोकं भूयः अपि सुमनीचकार ॥ २ ॥ (सः) सन्तप्तचामीकरवल्गुवज्रं विभागविन्यस्तमहार्घरत्नम् आदीप्तकृशानुकल्पं सपादपीठं तस्य सिंहासनम् आदिक्षत् ॥ ३ ॥ (सः) पूगकृतान् स्वपोषं पुष्टान् दृढगात्रबन्धान् सभर्मकुम्भान् पत्काषिणः पुरुषान् तीर्थजलार्थं प्रयत्नात् समन्तात् आशु प्रास्थापयत् ॥ ४ ॥ राज्ञा अर्थेषु नियुक्ताः निपुणाः (जनाः) नगरस्य मार्गान् उक्षाम्प्रचक्रुः ध्वजान् बबन्धुः खधूपान् मुमुचुः विचित्रैः पुष्पैः दिशः अवचकरुश्च ॥ ५ ॥ कैकयी तत् (राज्याभिषेकसंवि-

---

১। সংগ্রামে রাক্ষসগণ নিধন করিয়া, এবং ক্ষত্রিজাতির অন্তকস্বরূপ পরশুরামকে পরাজয় করিয়া রামচন্দ্র যশোরূপ বৈভবে আঢ্য হইলেন, এবং এমন লোক ছিল না, যে তাহার প্রিয় হন নাই।

২। রাজা দশরথ পৌর ও ভৃত্যবর্গকে পূর্ব্বাবধিই সন্তোষযুক্ত রাখিয়াছিলেন, অধুনা পুত্রকে যৌবরাজ্যে অভিষেক করিবেন, ইহা উচ্চরবে ঘোষণা করিয়া দিয়া সমস্ত লোককে পুনরায় আনন্দিত করিলেন।

৩। নির্ম্মলোজ্জ্বল স্বর্ণে ও মনোরম হীরকে খচিত এবং স্থানে স্থানে বিভাগানুসারে মহামূল্য মণিমাণিক্যে মণ্ডিত, অতএব প্রজ্বলিত অনলসন্নিভ একখানি সিংহাসন, পাদপীঠের সহিত, তাঁহার জন্য নির্ম্মাণ করিতে অনুমতি দিলেন।

৪। তীর্থজল সত্বর আনাইবার জন্য প্রযত্ন পূর্ব্বক চতুর্দ্দিকে দলে দলে লোক পাঠাইয়া দিলেন। তাহারা রাজার অন্নে প্রতিপালিত, এবং পদব্রজে পথ চলিতে সুপটু; অধুনা বদ্ধপরিকর হইয়া স্বর্ণকুম্ভ লইয়া চলিল।

৫। ভিন্ন ভিন্ন কার্য্যে রাজাকর্ত্তৃক নিযুক্ত কার্য্যদক্ষ কর্ম্মচারিগণ নগরের পথে জলসেক, ধ্বজরাজি স্থাপন, নানাপ্রকার বাজি পোড়ান এবং ইতস্ততঃ নানাবর্ণ পুষ্পসজ্জা সম্পাদন করিতে লাগিল।

धानम्) सोढुम् अशक्नुवाना सती तदानीं मातामहावासम् उपेयिवांसं भरतं मोहात् अपृष्ट्वा रामस्य वनप्रयाणं ववार ॥ ६ ॥ स्त्रैणेन लघिम्ना विक्रतिं नीता (अतएव) कर्णे-जपैः आहितराज्यलोभा (सा कैकयी) रामप्रवासे सनरेन्द्रमृत्युं जनापवादं दोषं न व्यमृक्षत् ॥ ७ ॥ रामं निवर्त्तयिष्यन् वसूनि देशांश्च संगिरमाणः नृपः तया अवजज्ञे भरता-भिषेकः विषादशङ्कुश्च मतौ निचख्ने ॥ ८ ॥ ततः कुमारं प्रविव्राजयिषुः राजा शोचन् सुमन्त्रनेत्रेण रथेन सौमित्रिसीतानुचरस्य रामस्य वनाय अभिगमम् आदिचत् ॥ ९ ॥ केचित् अप्रशान्तं नृपं निनिन्दुः केचन साश्रम् उच्चैः विचुक्रुशुः तथा अन्ये भरतस्य मायाम् ऊचुः, अपरः कैकयीं धिक् इति जगाद ॥ १० ॥ रामः श्वः वनं गतः भविता इति शोकेन जनता अतिमात्रं देहे, तत्र अन्ये धीराः च्युतमन्यवः सन्तः कुमारानुगमे मनांसि

৬। কেকয়ী সেই অভিষেক মহোৎসব সহ্য করিতে না পারিয়া, অজ্ঞতা-বশতঃ, মাতামহালয়ে স্থিত ভরতকে কোন কথা জিজ্ঞাসা না করিয়াই রামের বনে নির্ব্বাসনার্থ বর প্রার্থনা করিল।

৭। কাণের কাছে ফোসলায় এমন লোক হইতে রাজ্যলাভে প্রলোভিতা হইয়া এবং স্ত্রীজাতিসুলভ নীচাশয়তায় উত্তেজিত হইয়া, রামনির্ব্বাসনের দোষ, লোকের নিকট কলঙ্ক, এবং রাজার মৃত্যু, কিছুই বিবেচনা করিল না।

৮। ভূপতি রামের বনপ্রয়াণ পরিহার করাইবার জন্য কত ধন, কত দেশ প্রদান করিতে অঙ্গীকার করিলেন; কিন্তু সে সকলি অগ্রাহ্য করিল, প্রত্যুত ভরতের রাজ্যাভিষেক ও বিষাদরূপ শেল তাঁহার হৃদয়ে নিখাত করিয়া দিল।

৯। অনন্তর কুমারকে অরণ্যে প্রেরণ করিতে অগত্যা সম্মত হইয়া, রাজা শোক করিতে করিতে এই আদেশ করিলেন যে, তিনি লক্ষ্মণ ও সীতার সহিত সুমন্ত্রচালিত রথে করিয়া বনে প্রস্থান করুন।

১০। কেহ কেহ, রাজা স্ত্রৈণতাবিদ্ধন শান্তিবর্জ্জিত হইয়াছেন এই বলিয়া নিন্দা করিতে লাগিল, কেহ বা অশ্রুমোচন পূর্ব্বক উচ্চৈঃস্বরে ক্রন্দন করিতে লাগিল, অন্যে "সমস্তই ভরতের মায়া" এই কথা বলিতে লাগিল, অপরে কেকয়ীকে ধিক্কার দিতে লাগিল।

১১। "রাম বনে যাইবেন" এই ভাবিয়া প্রজাগণ শোকে অত্যন্ত দগ্ধ

दघ: ॥११॥ प्रस्थास्यमानौ तौ उपसेदुषः शोशुच्यमानान् तान् इदम् ऊचतुः बत (आश्चर्य्ये) इह अभ्युदये पितुः नियोगलाभेन कृतार्थान् अस्मान् किं शोचत (यूयमितिशेषः) ॥ १२ ॥ यः अस्मान् असृष्ट, यः भयेषु अस्मान् अरक्षीत्, यश्च सर्व्वदा अस्मान् स्वपोषम् अपुषत्, तस्य (पितुः) महोपकारस्य तुच्छेन वनस्य यानेन किं मोचः अस्ति ॥ १३ ॥ यः दुरापे अर्थे किमुत प्रवासे गुरूणां शासने न अवास्थित स वरं विद्युत्प्रणाशं प्रनष्टः यद्वा तृणवत् ऊर्द्ध्वशोषं विशुष्कः ॥ १४ ॥ हे पौराः (यूयं) निवर्त्तध्वं तातस्य शोकापनुदाः भवेत भरतं मत्तः अन्यं मा दर्शत च इति न्यगादीत् (राम इति शेषः) रथं निवर्त्तय इति सूतं आह, स च ॥१५॥ रामः इङ्गितैः जनानां गत्वरतां ज्ञात्वा सपौरः सन् एकां रजनीं शयित्वा वनिवासकृतात् भयात् तान् रक्षन् प्रातः छलेन अपजगाम ॥ १६ ॥ ते कारुण्यं रुवन्तः

হইতে লাগিল ; কিন্তু তাহাদের মধ্যে যাহারা ধৈর্য্যশীল ছিল, তাহারা শোক পরিহার পূর্ব্বক, কুমারের অনুগমনে কৃতনিশ্চয় হইল।

১২। সেই কুমারযুগল প্রস্থানে উদ্যত হইলে, প্রজাবর্গ তাঁহাদের নিকটে আগমনপূর্ব্বক শোক করিতে লাগিল। তখন তাঁহারা তাহাদিগকে এই কথা বলিলেন—"আমরা পিতার অনুমতি লাভ করিয়া কৃতার্থ হইয়াছি ; এ আমাদের অভ্যুদয়ের সময় ; হায়! তোমরা কি জন্য আমাদের নিমিত্ত শোক করিতেছ।"

১৩। "যিনি আমাদিগকে জন্ম দান করিয়াছেন, যিনি বিপদ হইতে রক্ষা করিয়াছেন, এবং নিজ অর্থব্যয়ে প্রতিপালন করিয়াছেন ; এই তুচ্ছ বনগমন হইতে তাঁহার এই সমস্ত মহোপকারের কি পরিশোধ হইতে পারে ?"

১৪। সামান্য প্রবাসের কথা কি বলিব, অতি দুষ্কর কার্য্যেও যে ব্যক্তি পিতার শাসনে থাকে না, সে বরং বিদ্যুতের মত ক্ষণকালের মধ্যে বিনষ্ট হউক, অথবা তৃণের ন্যায় দাঁড়াইয়া দাঁড়াইয়াই শুকাইয়া যাউক।

১৫। পুরবাসিগণ ! তোমরা ফিরে যাও, গিয়া পিতার শোক অপনয়ন কর ; আর ভরতকে আমা হইতে ভিন্ন ভাবিও না" এই কথা কহিয়া, সারথিকে রথ ফিরাইয়া লইতে বলিলেন।

১৬। রামচন্দ্র যখন ভাবভঙ্গী দেখিয়া বুঝিলেন, তাহারা তাঁহার অনুগমন হইতে ক্ষান্ত হইবে না, তখন পুরবাসীদের সহিত এক রাত্রি বাস করিয়া এবং

अस्रम् अस्राक्षुः मुहुर्मुहुः कवोष्णं न्यश्वसिषुः हा राम हा कष्टमिति ब्रुवन्तः पराङ्मुखैः मनोभिः न्यवृतत् ॥ १७ ॥ सूतोऽपि गङ्गासलिलैः सहाश्वम् आत्मानं पवित्वा अनल्पमन्युः ससीतयोः राघवयोः अधीयन् (तथा) कदुष्णं श्वसन् पुरम् आविवेश ॥ १८ ॥ जनेन प्रतीय राजन्यनक्षत्रसमन्वितापि शोकान्धकारहतसर्व्वचेष्टा सा पूः भानुशीतांशुनिराकृता द्यौरिव ददृशे ॥ १९ ॥ नृपतिः रामेण विना सुमन्त्रं विलोक्य च्युताशः सन् सत्वात् अच्योष्ट मधूनि न ऐषीत्, गन्धैः न व्यलिपत्, मनोरमे वस्त्रे न व्यवसिष्ट ॥ २० ॥ स शुचा एकत्र न आसिष्ट कृताकृतेभ्यः क्षितिपालभाग्भ्यः व्यरंसीत् चन्दनोशीरमृणाल-दिग्धोऽपि शोकाग्निना द्युनिवासभूयं अगात् ॥ २१ ॥ भूमिपतेर्महिष्यः विचुक्रुशुः केशान्

বনবাসসুলভ নানা ভয় হইতে তাহাদিগকে রক্ষা করিয়া, প্রত্যুষে ছলপূর্ব্বক প্রস্থান করিলেন।

১৭। অনন্তর তাহারা অশ্রুবর্ষণ, করুণস্বরে রোদন এবং মুহুর্ম্মুহু দীর্ঘ ঈষদুষ্ণ উচ্ছ্বাস পরিত্যাগ করত, এবং হা রাম হা কষ্ট ইত্যাদি বলিতে বলিতে ফিরিয়া আসিল, কিন্তু তাহাদের চিত্ত ফিরিবার নহে।

১৮। সারথিও অত্যন্ত শোকার্ত্ত হইয়া গঙ্গাজলে অবগাহনপূর্ব্বক আপনাকে ও অশ্বগণকে পবিত্র করিয়া, রাম লক্ষ্মণ ও সীতার বিষয় ভাবিতে ভাবিতে ঈষদুষ্ণ নিশ্বাস পরিত্যাগ করত পুরে প্রবেশ করিল।

১৯। অনুগামী লোকে ফিরিয়া আসিয়া দেখিল, সেই পুরী চন্দ্রসূর্য্য-বর্জ্জিত নভোমণ্ডলের ন্যায় হইয়াছে, যদিও নক্ষত্রস্বরূপ ক্ষত্রিয়গণ রহিয়াছে, তথাপি শোকরূপ অন্ধকারে সমস্ত নিস্তব্ধ ও স্পন্দহীন।

২০। নৃপতি রাম বিনা সুমন্ত্রকে দেখিয়া, নিরাশ হইয়া চিত্তবিকার প্রাপ্ত হইলেন; মধুপান ইচ্ছা করিলেন না, চন্দনাদি অনুলেপন করিলেন না এবং মনোরম বসন পরিধান করিলেন না।

২১। রাজা শোকপ্রযুক্ত একত্র তিষ্ঠিয়া থাকিতে পারিলেন না, রাজকর্ত্তব্য কর্ম্ম সকল অসমাপ্ত থাকিলেও, তাহা হইতে বিরত হইলেন; চন্দন, উশীর ও মৃণাল অঙ্গে অনুলেপন করিতে লাগিলেন। অবশেষে শোকাগ্নিতে দেবত্ব প্রাপ্ত হইলেন।

২২। ভূপতির মহিষীগণ ক্রন্দন করিতে লাগিলেন, কেশচ্ছেদন, নিজ

লুলুষু: স্ববপূংষি জঘ্নু: বিভূষণানি উন্মুমুচু:, ক্ষমায়াং পেতু: বলয়ানি চ বভঞ্জুরেব ॥ ২২ ॥ তা: সান্ত্বয়ন্তী বন্ধুতা ভরতপ্রতীক্ষা সতী তং তৈলে আস্য ন্যক্ষিপৎ মন্ত্রিমতেন রাজাত্মজম্ আনিনীষূন্ যূন: দূতান্ প্রাস্থাপয়চ্চ ॥২৩॥ মাতৃকুলে বসন্ ভরতোঽপি রাজ্ঞ: প্রমাদং পশ্যন্ "অহং সুপ্ত: সন্ নভস: পতিতম্ অধ:স্ফুরন্তং বিবস্বন্তং নিরীক্ষাঞ্চক্রে" ইতি সখিভ্য: আখ্যত্ ॥২৪॥ দূতা এত্য প্রযিয়াসয়ন্ত: যদা তম্ আত্যয়িকম্ অর্থং ন অশিশ্রবন্ তদা অসৌ জাতাভিষিষ: গুরূণাং উৎকণ্ঠমান: আংহিষ্ট ॥ ২৫ ॥ (স:) স্নেহবশাৎ সমাকুলত্বাৎ বন্ধূন্ অপায়ম্ আসেদুষ: অশঙ্কিষ্ট, গোমায়ুমৃগগণাশ্চ সম্যক্ ন আয়াসিষু: ভীমং অরাসিষুশ্চ ॥ ২৬ ॥ প্রোষিবান্ স: এত্য প্রবিশন্ জনৌঘজন্যং ঘোষং ন শুশ্রাব বেদনাদান্ ন আকর্ণয়ামাস, বণিজাং পণ্যায়া: নচ উপলেভে ॥ ২৭ ॥ অভ্যর্ণং তম্ এত্য

অঙ্গ তাড়ন, অলঙ্কার উন্মোচন, ধরাতে নিপতন এবং বলয় ভঞ্জন করিতে লাগিলেন।

২৩। বন্ধুবান্ধবগণ তাঁহাদিগকে সান্ত্বনা করিয়া, ভরতের প্রতীক্ষায় রাজার মৃতদেহ তৈলদ্রোণিতে রাখিলেন, পরে মন্ত্রিগণের মতানুসারে রাজপুত্রকে আনিবার জন্য যুবা দূত সকল পাঠাইয়া দিলেন।

২৪। মাতামহালয়ে স্থিত ভরত স্বপ্নে দেখিলেন, যেন সূর্য্যদেব নভোমণ্ডল হইতে নিপতিত হইয়া ধরাতলে স্ফূর্ত্তি পাইতেছেন ; তখন রাজার বিপদ আশঙ্কা করিয়া সুহৃদ্বর্গের নিকট সমস্ত বর্ণন করিলেন।

২৫। যখন দূতেরা আসিয়া তাঁহাকে যাইবার জন্য জিদ্ করিল, কিন্তু কোন অমঙ্গল সম্বাদ শুনাইল না, তখন তিনি জনকাদির অনাপদবিষয়ে উৎকণ্ঠাযুক্ত হইয়া গমনার্থ উৎসুক হইলেন, এবং প্রস্থানও করিলেন।

২৬। তিনি স্নেহনিবন্ধন কাতরান্তঃকরণে আশঙ্কা করিতে লাগিলেন, হয় ত বন্ধুগণের কোন অমঙ্গল ঘটিয়াছে। আর শিবা ও মৃগগণ বিপরীতদিকে গমন করত ভয়ঙ্কর রব করিতে লাগিল।

২৭। প্রবাসস্থিত সেই কুমার পুরে প্রবেশ করিবার সময় জনতাজনিত কোলাহল কিংবা বেদাধ্যয়নের ধ্বনি শুনিতে পাইলেন না, এবং বণিক্গণের ক্রয়বিক্রয় কিছুই দেখিতে পাইলেন না।

উপাগমাস্তা মাতরঃ নৃপতিং উচ্চৈর্যক্রন্দুঃ, পুরোহিতামাত্যমুখা যোধাশ্চ বিরুদ্ধমন্যুপ্রতিপূর্ণমন্যাঃ (বভূবুঃ) ॥ ২৮ ॥ যদা সঃ পরিতঃ সসীতং রামং লক্ষ্মণঞ্চ দিদৃক্ষমানঃ সন্ অভ্যপৃচ্ছত্ অথ যথাবত্ বৃত্তং অস্মৈ আখ্যন্, (পুরোহিতাদয়ঃ ইতি শেষঃ) ॥ ২৯ ॥ আবদ্ধভীমভ্রুকুটীবিভঙ্গঃ তথা শেশ্বীয়মানারুণরৌদ্রনেত্রঃ স কৈকয়ীং মুহুঃ উচ্চৈঃ উপালভ্য চ শোকে অবিরতং ন্যমাঙ্ক্ষীত্ ॥ ৩০ ॥ নৃপাত্মজৌ সসীতৌ চিক্লিশতুঃ, রাজা মমার, ভবত্যঃ বিধবাঃ, বয়ং শোচ্যাঃ, ভূঃ অনৃপা, বত বহ্বনর্থং লঘুত্বং কৈকয্যুপজ্ঞম্ ॥ ৩১ ॥ সশোকঃ ভুবি লুঠন্ রোরুদাবান্ সরামং পিতরং উদাহ্বয়মানঃ অসৌ (ভরতঃ) এতত্ মতং ন মত্কং ইতি ব্রুবাণঃ সন্ সহস্রশঃ শপথান্ অশপ্যত্ ॥ ৩২ ॥ দিধরয়ন্তঃ (নরেন্দ্রমিতি শেষঃ) অধ্বরপাত্রজাতং চিচীষয়ন্তঃ সবিপ্রাঃ সচিবাঃ তং সুস্থয়ন্তঃ সন্তঃ অন্ত্যাহুতিং হাবয়িতুম্ আরাত্ নরেন্দ্রং সমুদূহুঃ ॥ ৩৩ ॥ সমন্তাত্ পট্টদুকূলকেতূন্ উদক্ষিপন্ বেণ-

---

২৮। অনন্তর জননীগণ গলদশ্রু হইয়া সমীপাগত সেই কুমারকে বেষ্টনপূর্ব্বক রাজাকে উদ্দেশ করিয়া উচ্চৈঃস্বরে ক্রন্দন করিয়া উঠিলেন ; পুরোহিত, অমাত্য ও যোদ্ধাগণ ও যৎপরোনাস্তি শোক প্রকাশ করিতে লাগিলেন।

২৯। ভরত ইতস্ততঃ দৃষ্টি সঞ্চালনপূর্ব্বক যখন রাম লক্ষ্মণ ও সীতাকে দেখিতে পাইলেন না, তখন রোরুদ্যমান হইয়া জিজ্ঞাসা করিতে লাগিলেন। পরে তাঁহারা তাঁহার নিকট, যেমন ঘটিয়াছিল, সমস্ত বর্ণন করিলেন।

৩০। তখন তিনি ভয়ঙ্কর ভ্রূভঙ্গী করিয়া, এবং ক্রোধভরে অরুণ লোচনযুগল বিস্ফারিত করিয়া, কেকয়ীকে বার বার উচ্চৈঃস্বরে তিরস্কার করিতে লাগিলেন এবং অবিরত শোকে নিমগ্ন হইলেন।

৩১। রাজতনয়যুগল সীতার সহিত কষ্টে পড়িলেন, রাজা নিধন প্রাপ্ত হইলেন, আপনারা বিধবা হইলেন, আমরা সকলে শোচনীয়দশাগ্রস্ত হইলাম, এবং পৃথিবী অরাজক হইল। হায়! কেকয়ীর এই অভিনব মতলব বহু অনর্থের নিদান।

৩২। "এই মত আমার নহে" এই বলিয়া তিনি হাজারবার শপথ করিলেন, এবং শোকে ভূমিতে বিলুণ্ঠিত হইয়া, পিতার ও রামের নাম উচ্চারণপূর্ব্বক রোরুদ্যমান হইলেন।

৩৩। সচিবগণ বিপ্রবর্গের সহিত মিলিত হইয়া তাঁহাকে সুস্থ করিলেন,

মৃদঙ্গকাংস্যং অবাদয়ন্, তারান্ কম্বূন্ অধমন্ তথা কুঙ্কুমচন্দনানি আনয়ং স্ম ॥ ২৪ ॥ ঋত্বিক্ প্রাক্শিরসং (শবমিতি শেষ:) অজিনে নিধায় শ্রোত্রাচিনাস্যাবদনং (শবস্য ইতি শেষ:) সরুকং কৃত্বা পাত্রাণি যথাবিধানং সন্নিধায় জ্বলিতং চিতাগ্নিং জুহাব ॥ ২৫ ॥ পিণ্ডোদকসম্বন্ধিষু কৃতেষু ভরত: প্রকৃতং অভিষেকং হিত্বা বিনয়েন রামং প্রত্যানিনীষু: সপৌর: সন্ অরণ্যং প্রায়াত্ ॥ ২৬ ॥ শীঘ্রায়মাণৈ: ককুভ: অশ্নুবানৈ: অপন্থানমুপেত্য যাতৈ: শোকাত্ অভূষৈরপি নাগেন্দ্ররথাশ্বমিশ্রৈ: জনৈ: ভূ: চকাসাঞ্চকার ॥ ২৭ ॥ (তে জনা:) বনানি পুষ্পফলং উচ্চিক্যিরে, আপগাসু সস্নু:, পিতৄন্ পিপ্রিয়ু:, পুলিনানি হুত্বা আরেমু:, ছায়াং সমাশ্রিত্য অমন্দং বিশশ্রমুশ্চ ॥ ২৮ ॥ নিরুদ্ধ্যমদৃত্তযস্তে গঙ্গাম্বুসম্পর্কবিশুদ্ধি-

---

এবং তাঁহাকে লইয়া অন্ত্য আহুতি প্রদান ও যজ্ঞিয় পাত্রসমূহ শবের অঙ্গ-প্রত্যঙ্গে যথাবিধি স্থাপন করিবার জন্য রাজার মৃতদেহ অগ্নিসাৎ করিতে দূরে বহন করিয়া লইয়া গেলেন।

৩৪। চতুর্দ্দিকে পট্টবস্ত্ররচিত ধ্বজরাজি উত্তোলিত হইল, কাংস্য, বংশী ও মৃদঙ্গ বাজিতে লাগিল, উচ্চনাদী শঙ্খ প্রধ্মাত হইল, এবং কুঙ্কুম ও চন্দন সংগৃহীত হইল।

৩৫। কর্ণ, চক্ষু, নাসিকা ও মুখ সুবর্ণযুক্ত করিয়া, কৃষ্ণসার চর্ম্মে শবকে পূর্ব্বাস্য করিয়া রাখা হইল, পরে বিধানানুসারে যজ্ঞিয় পাত্রসমূহ অঙ্গপ্রত্যঙ্গে স্থাপনপূর্ব্বক পুরোহিত জ্বলন্ত চিতায় আহুতি প্রদান করিলেন।

৩৬। পিণ্ডদান ও উদককার্য্য সম্পন্ন হইলে পর, প্রজাগণ অভিষেকের প্রস্তাব করিল, কিন্তু ভরত তাহাতে অমত করিয়া, বিনীতভাবে রামকে প্রত্যানয়ন করিবার জন্য পৌরগণের সহিত অরণ্যে প্রস্থান করিলেন।

৩৭। অনুযাত্রিক জনেরা হস্তী, অশ্ব, ও রথ লইয়া, পথাপথ না মানিয়া নানাদিক ব্যাপিয়া সত্বর চলিল; যদিও তাহারা শোকনিবন্ধন বেশভূষা বর্জ্জিত ছিল, তথাপি তাহাদিগের দ্বারা তৎকালে পৃথিবী শোভা ধারণ করিয়াছিল।

৩৮। বন হইতে পুষ্প ও ফল অবচয়ন করিতে লাগিল, নদীতে অবগাহন পূর্ব্বক পিতৃলোকের তর্পণ করিল, এবং নদীপুলিনে গমনপূর্ব্বক কিছুকাল

भाजः तमसापगायाः तीरं सम्प्राप्य पुण्यं यामुनम् अम्बु विगाहितुं ययुः ॥ ३९ ॥ ते भरद्वाजमुनेर्निकेतनम् ईयुः यस्मिन् रामः समेत्य फलवद्भिभूत्या च्युताशनायः तथा शिशिरैः पयोभिः उदन्यां व्यस्यन् विशश्राम ॥ ४० ॥ विनयात् पन्नासी वाचंयमान् स्थण्डिलशायिनः युयुक्षमाणान् अनिशं मुमुक्षून् अध्यापयन्तं सशिष्यं भरद्वाजमुनिं प्रणेमुः ॥ ४१ ॥ आतिथ्यं एभ्यः परिदित्सुः विवस्वीः धामप्रथिम्नः (अस्य मुनेः) योगबलेन कल्पद्रुमाः फेलुः मदिमान्वितानि द्राघिमवन्ति वासांसि च उदूहुः ॥ ४२ ॥ तस्मिन् तिलोत्तमाद्या वनिताश्च आज्ञां (मुनेरिति शेषः) प्रतीषुः, विनयात् उपास्थुः, सरागं जगुः, सहावं ननृतुः, सविभ्रमं नेमुः, उदारम् जजुः ॥ ४३ ॥ ततः प्रीतिमान् मुनिः अवकाशे रुचिसंप्रश्नं

চিত্ত বিনোদন করিল, পরে শঙ্কাশূন্যচিত্তে ছায়াতল আশ্রয় করিয়া বিশ্রাম করিতে লাগিল।

৩৯। যথায় গঙ্গাজলের সংসর্গে তমসানদী বিশেষরূপে পবিত্র হইয়াছে, তথায় গিয়া শ্রম পরিহার করিল, পরে পবিত্র যমুনার জলে অবগাহন করিবার জন্য গমন করিল।

৪০। অনন্তর ভরদ্বাজ মুনির আশ্রমে পৌঁছিল, যথায় রামচন্দ্র সকলের সহিত মিলিত হইয়া, ফলসম্পত্তি দ্বারা ক্ষুন্নিবৃত্তি এবং সুশীতল জলদ্বারা তৃষ্ণা শান্তি করিয়াছিলেন।

৪১। তথায় ভরতাদি পদব্রজে গমনপূর্ব্বক সশিষ্য ভরদ্বাজ ঋষিকে সবিনয়ে প্রণাম করিলেন এবং দেখিলেন তিনি মৌনব্রতাবলম্বী, স্থণ্ডিলশায়ী, দিবানিশ যোগাভ্যাসে নিরত, মোক্ষার্থী মুনিগণকে শাস্ত্র অধ্যয়ন করাইতেছেন।

৪২। মহাপ্রভাবসম্পন্ন মুনি ভরতাদির আতিথ্য করিবার জন্য উৎসুক হইয়া, এরূপ যোগবল প্রকটন করিলেন যে, কল্পবৃক্ষ সকল ফলিতে লাগিল; অধিক কি, সুদীর্ঘ সুকোমল বস্ত্র পর্য্যন্ত আপনা হইতে উৎপন্ন হইতে লাগিল।

৪৩। সেই তপোবনে তিলোত্তমা প্রভৃতি দেববনিতাগণ মুনির আজ্ঞাক্রমে তাঁহাদিগের সেবাশুশ্রূষা করিতে লাগিল; রাগরাগিণীর আলাপচারী পূর্ব্বক সঙ্গীত, হাবভাব প্রকটন পূর্ব্বক নৃত্য, বিলাসের সহিত প্রণাম, এবং উদারভাবে বচন বিন্যাস করিতে লাগিল।

वस्त्रान्नपानं शयनञ्च नाना कृत्वा निवस्त आद्त पिबत अत्त शेध्वं इति तान् आह स्म ॥ ४४ ॥ ते ससुखं भुक्तवन्तः सन्तः वासांसि वसित्वा रजनीं उषित्वा प्रभाते द्रुतं समध्वाः सन्तः रथवाजिनागैः रम्यवनां मन्दाकिनीं समीयुः ॥ ४५ ॥ ततस्ते वैखानसेभ्यः श्रुतरामवार्त्ताः सन्तः विशिञ्जानपतत्त्रिसङ्घं अभ्रंलिहाग्रं (अतएव) रविमार्गभङ्गं चित्रकूटं अद्रिं प्रति आनंहिरे ॥ ४६ ॥ शितेषुः सौमित्रिः ककुभः ऊर्णुवानान् बलौघान् दृष्ट्वा शार्ङ्गं वितत्य कवचं पिनह्य अधिभ्रुवं उज्जिहानः सिसंग्रामयिषुः तस्थौ ॥ ४७ ॥ दाशरथिः शुक्लोत्तरासङ्गभृतः विश्रस्तान् पादैः शनैः आपततः तान् वीतविरुद्धबुद्धीन् समन्नूनं विवन्दिषून् स्ववर्ग्यान् औहिष्ट ॥ ४८ ॥ बृंहितमन्युवेगाः रुदन्तस्ते रामवियोगशोकात् मृतं क्षितिपालं उच्चैःकारं आवेदयन्तः रामान्तिकं समूलकाषं चकषुः ॥ ४९ ॥

৪৪। অনন্তর যথাযোগ্য স্থানে, যাহার যেমন অভিরুচি, তদনুরূপ নানাপ্রকার বস্ত্র, অন্ন, পানীয় ও শয্যা প্রস্তুত করাইয়া, মুনিবর প্রীতচিত্তে তাহাদিগকে বলিলেন, "পরিধান ও উপবেশন কর, ভোজন ও পান কর এবং শয়ন কর।"

৪৫। তাঁহারা হৃষ্টচিত্তে বসন পরিধান করিয়া, ভোজন সমাপনপূর্ব্বক রজনী যাপন করিলেন, পরে প্রভাতে হস্তী ও অশ্বগণের সহিত পথ প্রাপ্ত হইয়া দ্রুতপদে চারুসলিলা মন্দাকিনী নদীর সন্নিকটে পৌঁছিলেন।

৪৬। অনন্তর মুনিগণের প্রমুখাৎ রামচন্দ্রের সংবাদ শুনিয়া, পক্ষিসমূহের রবে শব্দায়মান চিত্রকূট পর্ব্বতে উপস্থিত হইলেন। যে পর্ব্বতের অভ্রভেদী শৃঙ্গ সূর্য্যের পথ রোধ করিয়া আছে।

৪৭। সৈন্যসমূহ দিগ্ ব্যাপিয়া আসিতেছে, দেখিয়া, সুমিত্রানন্দন কবচ পরিধান করিয়া, শাণিত বাণ গ্রহণপূর্ব্বক শরাসনে জ্যারোপণ করিলেন, এবং সংগ্রামার্থ উদ্যত হইয়া ভ্রূ ও নেত্রযুগল উন্নমিত করিয়া অবস্থান করিতে লাগিলেন।

৪৮। তাঁহারা অস্ত্রশস্ত্র পরিত্যাগপূর্ব্বক শুক্লবর্ণ উত্তরীয় বস্ত্র ধারণ করিয়া, শোকভরে আস্তে আস্তে পদব্রজে আসিতেছেন দেখিয়া, রামচন্দ্র ভাবিলেন, তাঁহাদের কোন বিরুদ্ধ অভিপ্রায় নাই, তাঁহারা বন্দনাভিলাষী ও স্বপক্ষীয়।

৪৯। রামের সন্নিধানে উপস্থিত হইলে, তাঁহাদের শোকবেগ অত্যন্ত

राघवलक्ष्मणाभ्यां चिरं करुणं समब्दं रुदित्वा सरितं समेत्य मध्ये जलात् द्वाञ्जलं जलं अपां अन्तिके गोत्राभिधायं प्रत्तम् ॥ ५० ॥ पिता सुकरे अरण्ययाने मां वत (खेदे) दुष्करे राज्ये त्वां प्रायुङ्क्त, हे वीर ! शुचं मा गाः अमुं भरं वह, इति वचः रामेण कनीयान् आभाषि ॥ ५१ ॥ वृद्धमतेषु कृती श्रुती धीमान् त्वं चेत् पैतृकं वचनं न कुर्य्याः (तर्हि) कुले विच्छिद्यमानेऽपि परस्य पुंसः इह पुत्रकाम्या कथं स्यात् ॥ ५२ ॥ त्वं अस्माकं उक्तं बहुमन्यसे चेत्, मयि स्थिते यदि न ईर्ष्यसि, तातवाक्ये अतिष्ठन् यदि जिह्रेषि (तर्हि) शङ्कां जहीहि, व्रज, पृथ्वीं शाधि ॥ ५३ ॥ कनीयान् अहं व्रडीयसां राज्यधुरां प्रवोढुं कथं उत्सहेय। मां कुलकीर्त्तिलोपे मा प्रयुङ्क्थाः भरतोऽपि इति धर्म्मं (वचनमिति शेषः) रामं प्राह स्म ॥ ५४ ॥ एतत् ऊर्ज्जस्वलं हस्तितुरङ्गं, राजभाञ्जि

বৰ্দ্ধিত হইল। তখন তাঁহারা "রামশোকে রাজা পঞ্চত্ব প্রাপ্ত হইয়াছেন" এই কথা উচ্চৈঃস্বরে নিবেদন করিলেন এবং রোদন করিতে করিতে ভূমিতে বিলুণ্ঠিত হইতে লাগিলেন।

৫০। রাম লক্ষ্মণ বহুক্ষণ করুণস্বরে ও মুক্তকণ্ঠে রোদন করিয়া, নদীতে গমন করিলেন, এবং প্রত্যেকে জলমধ্য হইতে দুই দুই অঞ্জলি গ্রহণ করিয়া, পিতার নামোল্লেখ পূর্ব্বক তটোপরি নিক্ষেপ করিলেন।

৫১। রামচন্দ্র অনুজ ভরতকে বলিলেন, "পিতা আমাকে অনায়াসসাধ্য অরণ্যযাত্রায় আদেশ করিয়াছেন, কিন্তু হায়! তোমাকে দুরূহ রাজ্যশাসন-কার্য্যে নিয়োগ করিয়াছেন। হে বীর শোক করিও না; সেই ভার বহন কর্।

৫২। "তুমি ধীমান্ হইয়া এবং প্রাচীনদিগের মত জানিয়া ও তদনুসারে কার্য্য করিতে তৎপর হইয়া, যদ্যপি পিতার বচন রক্ষা না কর; তাহা হইলে কুলের লোপ হইলেও এসংসারে আর কোন্ ব্যক্তি কি জন্য পুত্রকামনা করিবে।"

৫৩। "আমার বাক্যে যদি তোমার আদর থাকে, আর যদি আমাবিদ্য-মানে, প্রভুত্ব চালাইতে না চাও এবং পিতৃবাক্য লঙ্ঘন করিয়া যদি লজ্জিত হও, তবে শঙ্কা ত্যাগ কর, ফিরিয়া যাও, গিয়া পৃথিবী শাসন কর।

৫৪। ভরতও রামকে ধর্ম্মানুগত কথা বলিলেন, "আমি কনিষ্ঠ হইয়া

অমূনি রত্নানি চ, এতৎ রাজন্যকঞ্চ (বর্ত্ততে ইতি শেষঃ) ত্বয়ি স্থিতে অহং ক্ষিতীন্দ্রঃ স্যাম্ ইত্যেতৎ অশ্লীলম্॥৫৫॥ রাঘবঃ ইতি নিগদিবন্তং তং জগাদ হে ভরত ত্বং মদীয়ে পাদুকে গৃহীত্বা চ্যুতনিখিলবিশঙ্কঃ তথা জনৌঘৈঃ পূজ্যমানঃ সন্ অস্মন্মতেন সকলভুবনরাজ্যং কারয়॥৫৬॥

কিরূপে জ্যেষ্ঠ পুত্রের যোগ্য রাজ্যভার বহন করিতে ভরসা করিব; অতএব কুলকীর্ত্তির লোপকর কার্য্যে আমাকে নিয়োগ করিবেন না।”

৫৫। এই সমস্ত মহাবলপরাক্রান্ত হস্তী ও বাজিগণ, সেই সকল রাজ-সম্ভোগ যোগ্য রত্ননিচয়; এবং এই সব ক্ষত্রিয়গণ বর্ত্তমান রহিয়াছে; আর তুমি বিদ্যমান থাকিতে আমি রাজা হইব, একথা অলীক (যেন কাহারও মুখ হইতে বহির্গত না হয়)।

৫৬। তিনি এই কথা বলিলে, রামচন্দ্র তাঁহাকে কহিলেন, “ভরত! তুমি আমার দুইখানি পাদুকা লইয়া গমন কর; এবং সমুদয় আশঙ্কা পরিত্যাগ-পূর্ব্বক প্রজাবর্গের পূজ্যমান হইয়া, আমার মতানুসারে সমুদয় পৃথিবীতে রাজত্ব কর।”

चतुर्थः सर्गः ।

भरते निवृत्ते सति धीमान् रामः अत्रेस्तपोवनं प्रपेदे तस्मिन् पूजितः सन् दण्डकारण्यं ईयिवान् ॥ १ ॥ अरण्यानीं अटाट्यमानः ससीतः सहलक्ष्मणः रामः बुभुक्षुणा भीमेन रक्षसा बलात् उत्क्षिप्य जह्रे ॥ २ ॥ तौ भुजौ भंक्त्वा कृतान्तेनापि दुर्दमं तं अवाक्शिरसं उत्पादं सन्तं भुवि निचख्नतुः ॥ ३ ॥ ततः रघुव्याघ्रौ ब्राह्म्या श्रिया अध्यासितं शरणैषिणां शरण्यं शरभङ्गाश्रमं आंहिषाताम् ॥ ४ ॥ यूयं समैष्यथ इति (हेतोः) वयं अस्मिन् वने आसिष्महि यूयं दृष्टाः स्थ, वः स्वस्ति, वयं स्वपुण्यविजितां गतिं यामः, आरात् सुतीक्ष्णमुनिकेतनम्, इति प्रदिश्य शरभङ्गः रामस्य पुरः ज्वलने वपुः जुहवाञ्चकार ॥ ५ ॥ ६ ॥ (युग्मकम्) तस्मिन् कृशानुसाद्भूते रामः अनिशं आश्रमान्

১। ভরত ফিরিয়া গেলে, ধীমান্ রামচন্দ্র অত্রিমুনির তপোবন প্রাপ্ত হইলেন, এবং তথায় পূজিত হইয়া, দণ্ডকারণ্যে গমন করিলেন।

২। তিনি সীতা ও লক্ষ্মণের সহিত যেমন সেই মহারণ্যে ভ্রমণ করিতে- ছিলেন, অমনি একটা ভয়ঙ্কর রাক্ষস ক্ষুধার্ত্ত হইয়া তাঁহাদিগকে বলপূর্ব্বক হরণ করিয়া লইল।

৩। রাম ও লক্ষ্মণ উভয়ে কৃতান্তেরও অদমনীয় বিরাধনামক সেই রাক্ষসের দুই বাহু ভগ্ন করিয়া উর্দ্ধদিকে পদ, ও অধোদিকে মস্তক করিয়া তাহাকে ভূগর্ভে পুতিয়া ফেলিলেন।

৪। পরে রঘুবংশের সেই দুইটী শ্রেষ্ঠ সন্তান শরভঙ্গ মুনির আশ্রমে গমন করিলেন, যে স্থানটী তপোজনিত এক প্রকার শোভাতে পরিপূর্ণ, এবং শরণাগত ব্যক্তির আশ্রয়স্বরূপ ছিল।

৫।৬। "আপনি আসিবেন বলিয়া, আমি এই বনে অবস্থান করিতেছি; এখন আপনার সহিত দেখা হইল, আপনার মঙ্গল হউক, আমি নিজ পুণ্যে অর্জ্জিত গতি প্রাপ্ত হই," এই কথা বলিয়া, এবং "নিকটেই সুতীক্ষ্ণ মুনির আশ্রম" ইহা নির্দ্দেশ করিয়া মুনি জ্বলন্ত অগ্নিতে নিজ দেহ আহুতি দিলেন।

भ्रमन् सुतीक्ष्णमुनिसन्निधौ पर्णशालायां उवास ॥ ७ ॥ वासतेयेषु वनेषु निवसन् पर्णसंस्तरः आतिथेयः (सः) शय्योत्थायं मृगान् विध्यन् विचक्रमे ॥ ८ ॥ ह्रीमवान् शूल्यं उख्यञ्च दैवसात् कृत्वा ऋग्यजुषं अधीयानान् सामन्यांश्च समर्चयन् बुभुजे ॥ ९ ॥ तन्त्रकनिभे सर्व्वाङ्गीने तरुत्वचौ वसानः काण्डीरः खड्गिकः शार्ङ्गी तनुत्रवान् असौ दन्दशूकारिः विप्रान् रक्षन् निर्भयः सन् आश्वितङ्गवीनानि हित्वा फलैर्येषु आश्वितम्भवं (भवेत्) तेषु वनेषु आनभ्र ॥ १० ॥ ११ ॥ (युग्मकम्)। व्रातीनव्यालदीप्रास्त्रः सुत्वनः परिपूजयन् महाब्रह्मैः पर्षद्वलान् नैकटिकाश्रमान् आट ॥ १२ ॥ (रामः) परेद्यवि, अद्य,

---

৭। তিনি অগ্নিসাৎ হইলে, রামচন্দ্র সুতীক্ষ্ণ মুনির সন্নিকটে একটী কুটীরে গিয়া বাস করিতে লাগিলেন; তথায় থাকিয়া নিরন্তর নানা আশ্রমে ভ্রমণ করিয়া বেড়াইতেন।

৮। বাসযোগ্য বনেতে অবস্থানপূর্ব্বক পর্ণশয্যায় শয়ন করিতেন এবং আতিথেয় ছিলেন বলিয়া, শয্যা হইতে গাত্রোত্থানপূর্ব্বক মৃগয়া করিয়া বেড়াইতেন।

৯। মৃগয়ালব্ধমাংস শূলবিদ্ধ করিয়া কাবাব করিতেন এবং স্থালীতে পাক করিতেন। পরে হোমানন্তর দেবতাকে নিবেদন করিতেন, পরিশেষে ঋক্ যজুঃ ও সামবেদাভিজ্ঞ ব্রাহ্মণগণ ভোজন করাইয়া, যাহা অবশিষ্ট থাকিত নিজে আহার করিতেন।

১০। নববস্ত্র তুল্য সর্ব্বাঙ্গব্যাপী তরুবল্কল পরিধান করিতেন, এবং ধনুর্বাণ খড়্গ ও বর্ম্ম ধারণপূর্ব্বক ব্রাহ্মণগণের রক্ষা করিতেন।

১১। রাক্ষসগণ-নিধনকারী নির্ভীক সেই রাজকুমার যে সকল বন তৃণপূর্ণ ও গোজাতির তৃপ্তিপদ, তাহা পরিত্যাগপূর্ব্বক, যথায় ফলদ্বারা তৃপ্তিলাভ হইতে পারে এরূপ বনে বিচরণ করিতেন।

১২। (যাহারা কায়িক পরিশ্রম দ্বারা জীবিকা নির্ব্বাহ করে, তাহাদের হিংসাপরায়ণ রাক্ষসগণের শাসনজন্য দীপ্তিশালী অস্ত্রশস্ত্র ধারণ করেন,) এবং সোমরস পানশীল, যাজ্ঞিকগণের পূজা করেন এমন সেই রামচন্দ্র, মহামহিম দ্বিজগণে সমাকীর্ণ নিকটবর্ত্তী যতিগণের আশ্রমে ভ্রমণ করিয়া বেড়াইতেন।

पूर्व्वेद्युः अन्येद्युश्च मुनीन्द्राणां वृद्धिक्षयौ चिन्तयन् प्रियम्भावुकतां अगात् ॥ १३ ॥ (किं कुर्व्वन्) आयतीगवं प्रक्रान्तां सन्ध्यां (व्याप्य) आतिष्ठद्गु जपन् तथा पतत्रिभ्यः प्रातस्तरां प्रबुद्धः रविं प्रणमन् ॥ १४ ॥ अभीकया राक्षस्या पर्णशालायां स ददृशे अथ असकौ भार्य्योढ़ं तं अवज्ञाय सौमित्रये तस्थे ॥ १५ ॥ वलिभं मध्यं दधाना कर्णजाहविलोचना अतिसर्वेण वाक्त्वचेन (उपलक्षिता) पक्षती चन्द्रलेखेव स्थिता ॥ १६ ॥ (पुनः कीदृशी) सुपात् द्विरदनासोरूः मृदुपाणितलाङ्गुलिः प्रथिमानं दधानेन घनेन जघनेन च (उपलक्षिता) ॥ १७ ॥ (पुनः कीदृशी) उन्नसं शुद्धदत् लोलकुण्डलं वक्त्रं दधती पश्यतः शंयून् कुर्व्वाणा, स्रग्विणी तथा सुहसानना ॥ १८ ॥ पतीयन्ती अनुका प्रियंवदा असौ रघूत्तमं प्रियाकर्त्तुं प्रार्थयाञ्चक्रे ॥ १९ ॥ चंचूर्य्यमाणा हे सौमित्रे !

১৩। পরদিন, সেইদিন, পূর্ব্বদিন ও অন্য দিন, মুনীন্দ্রগণের বৃদ্ধি ও ক্ষয়-বিষয়ক তত্ত্বাবধারণ করিয়া তাঁহাদিগের প্রিয় হইয়াছিলেন।

১৪। যখন গাভীগণ ফিরে আইসে সেই সময় হইতে আরম্ভ করিয়া, আর যখন দুগ্ধদোহন হয় তৎকালপর্য্যন্ত, সন্ধ্যাবন্দনাদি করিতেন, এবং পক্ষীগণ অপেক্ষা অধিক প্রত্যূষে জাগরিত হইয়া সূর্য্যের উপস্থান করিতেন।

১৫। অনন্তর এক কামুকী রাক্ষসী তাঁহাকে পর্ণশালাতে দেখিতে পাইল, কিন্তু তাঁহার ভার্য্যা রহিয়াছে দেখিয়া, তাঁহাকে অবজ্ঞাপূর্ব্বক, সৌমিত্রির নিকট উপস্থিত হইল।

১৬। তাহার মধ্যদেশ ত্রিবলিযুক্ত, লোচনযুগল কর্ণমূল পর্য্যন্ত বিস্তৃত, এবং তাহার বাক্য ও শরীরের ত্বক সর্ব্বাপেক্ষা উৎকর্ষযুক্ত; অতএব সে প্রতিপদের চন্দ্রকলার ন্যায় ছিল।

১৭। তাহার পদযুগল সুশোভন, উরুযুগ্ম করিকরের ন্যায় সুবলিত, করতল ও অঙ্গুলি সুকোমল, এবং জঘনস্থল যেমন বিশাল, তেমনি নিবিড়।

১৮। তাহার নাসিকা উন্নত, দন্তপংক্তি সুনির্ম্মল, কুণ্ডল দোদুল্যমান, মুখমণ্ডল সুহাস্যে মণ্ডিত, এবং গলে মালিকা লম্বমানা। যাহারা তাহাকে দর্শন করে, তাহারা সুখিত হয়।

১৯। প্রিয়ভাষিণী সেই কামুকী নিজের পতিলাভ বাসনায় বার বার

त्वं अशङ्कः उत्सुकः सन् कामां वशंवदां सुभोगीनां पुरुषायुषं सहचरीं मां उपायंस्थाः ॥२०॥ स तां उवाच गौष्ठीने स्त्रीपुंसभीषणे वने असूर्य्यम्पश्यरूपा त्वं अभीरुः सती किं अटा-ट्यसि ? ॥ २१ ॥ मानुषान् अभिलषन्ती रोचिष्णुः दिव्यधर्म्मिणी अप्सरायमाणा त्वं स्वतन्त्रा सती कथं इह अञ्चसि ? ॥ २२ ॥ उग्रम्पश्याकुले अरण्ये शालीनत्वविवर्ज्जिता कामुकप्रार्थनापट्वी त्वं कथं न पतिवत्नी ? ॥ २३ ॥ पर्णशालायां (स्थितं) अनुरहसं राघवं पतिं इच्छ, सः मम स्वामी कान्तावान् तथा औपकर्णिकलोचनः ॥ २४ ॥ यस्य वपुः चान्दनिकं, मुखं कार्णवेष्टनिकं, यस्य औपजानुकौ पाणी संग्रामे सर्व्वकर्म्मीणौ ॥ २५ ॥

গর্হিতভাবে গমনাগমন করিতে লাগিল, পরে রঘুবর লক্ষ্মণকে প্রাপ্ত হইয়া তাহাকে প্রসন্ন করিবার জন্য প্রার্থনা করিল।

২০। "হে সুমিত্রানন্দন! শঙ্কাশূন্য হইয়া উৎসুকমনে আমার পাণিগ্রহণ কর। আমি নিজে অভিলাষবতী হইয়া তোমার অধীনতা স্বীকার করিতেছি, এবং তোমার উত্তম ভোগসুখ সম্পাদনার্থ যাবজ্জীবন তোমার সহচরী হইব।"

২১। লক্ষ্মণ তাহাকে বলিলেন, "এই বন নরনারীর ভয়াবহ, এবং অধুনা গোচারণপর্য্যন্তবর্জ্জিত, তুমি অসূর্য্যম্পশ্যরূপা হইয়াও কি জন্য নির্ভয়চিত্তে হেথায় পর্য্যটন করিতেছ।"

২২। "যদিও তোমার রাক্ষসোচিত স্বভাব, তথাপি মানুষের সহিত রমণাভিলাষিণী হইয়াছ; তুমি কি জন্য দীপ্তিশালী কলেবর ধারণপূর্ব্বক অপ্সরার ন্যায় আচরণ করিতেছ এবং স্বতন্ত্রা হইয়া ভ্রমণ করিতেছ?"

২৩। "ভয়ঙ্কর প্রাণিগণে সমাকীর্ণ এই অরণ্যে কামুকসুলভ প্রার্থনায় সুনিপুণা হইয়া লজ্জায় জলাঞ্জলি দিয়াছ; তোমার কি পতি নাই?"

২৪। "ঐ পর্ণশালার অভ্যন্তরে বিজনস্থিত রামচন্দ্রকে পতিত্বে বরণ কর; তিনি আমার প্রভু, তিনি কান্তাসম্ভোগের রসাভিজ্ঞ এবং তাঁহার লোচনযুগল আকর্ণবিশ্রান্ত।"

২৫। "যাঁহার কলেবর চন্দনে চর্চ্চিত, মুখমণ্ডল কুণ্ডলে পরিমণ্ডিত, এবং যাঁহার আজানুলম্বিত পাণিযুগল, সংগ্রামে ছেদনভেদনার্থ সমুদয় কার্য্যে সুপটু।"

येन दुर्ब्बलरक्षार्थं औपनीविकः असिर्बद्धः यश्च आश्मनप्रख्यं अन्यदुर्व्वहं सेषु चापं धत्ते ॥२६॥ (यः) संख्ये यज्ञद्रुहां जेता यश्च वने धर्म्मसन्तानसूः यं प्राप्य मुनीनां दारगवार्णां सदा अभयम् ॥ २७॥ ततः वाद्रत्यमाना "हे राम! (भवान्) मां उपायंस्त" इति सादरं वचः वदन्ती असौ रामशालां न्यविक्षत ॥ २८॥ असौ अस्त्रीकः अहं स्त्रीमान् स तव पतिः (सन्) पुष्यतितरां तमेव व्रज, मा मुचः, इति रामः अब्रवीत् (ताम् इतिशेषः) ॥ २९॥ वृषस्यन्ती मन्मथायुधसम्पातव्यथ्यमानमतिः सा, वृषस्यन्ती गौः महोक्षम् इव लक्ष्मणं पुनः अगमत् ॥ ३०॥ लोलूयावान् रघूत्तमः कौक्षेयं असिं उद्यम्य सासद्यमानायास्तस्याः मुखं अपनसं चकार ॥ ३१॥ त्वया नूनं नाम्ना शूर्पणखा अहं न अज्ञायिषि येन त्वया मयि अयं चैतिषी दण्डः अपाति इति सा अब्रवीत् ॥ ३२॥ असौ

২৬। " যিনি দুর্ব্বলের রক্ষা জন্য বামকটিতটে অসি বন্ধন করিয়াছেন এবং প্রস্তরনির্ম্মিতের ন্যায় সুদৃঢ় অন্যের দুর্ব্বহ শরাসন শরের সহিত ধারণ করিতেছেন।"

২৭। "যিনি যুদ্ধে যজ্ঞদ্রোহী রাক্ষসগণের বিজেতা; যিনি,যাহাতে তপোবনে ধর্ম্মানুষ্ঠান অবিচ্ছিন্ন থাকে, তাহা বিধান করেন; এবং মুনিদিগের রমণীগণ ও গোধন সকল যাঁহাকে পাইয়া অভয় হইয়াছে।"

২৮। অনন্তর সেই রাক্ষসী বরণাভিলাষে " হে রামচন্দ্র আমাকে বিবাহ কর " এই কথা আদরপূর্ব্বক বলিতে বলিতে রামের কুটীরে প্রবেশ করিল।

২৯। " আমার উত্তম স্ত্রী আছে, কিন্তু লক্ষ্মণ স্ত্রীহীন, তিনি পতি হইয়া তোমাকে বিশেষরূপে পোষণ করিবেন; তাঁহার নিকটেই যাও; ছাড়িয়া দিও না।" এই কথা রাম বলিলেন।

৩০। যেমন গাভী অনড্বানের নিকট গমন করে, তদ্রূপ সেই কামুকী মন্মথ শরাঘাতে অত্যন্ত ব্যথিত হইয়া, পুনর্ব্বার লক্ষ্মণের সন্নিধানে উপস্থিত হইল।

৩১। তখন রঘুবর দারুণছেদনে তৎপর হইয়া, কোষ হইতে অসি উত্তোলনপূর্ব্বক নিকটে পুনঃ পুনঃ গমনশীলা সেই রাক্ষসীর মুখ নাসাবিহীন করিয়া দিলেন।

दिविष्ठा भयदं वपुः संदर्श्य पर्य्यशाप्सीत् तथा निनङ्क्तुः बन्धूनां विक्रमं मुहुः अपिस्फावच्च ॥ ३३ ॥ रामं विजिग्राहयिषुः सा दण्डकारण्यवासिनोः खरदूषणयोः भ्रात्रोः पुरः पर्य्यदेविष्ट ॥ ३४ ॥ सौभागिनेयस्य भरतस्य कृते दौर्भागिनेयौ पित्रा विवासितौ तयोश्चेष्टितं पश्यतम् ॥ ३५ ॥ रावणनाथायाः युवयोः भगिन्या मम पुनः अयं तापसकात् ध्वंसः यदि वः घर्मं तदा क्षमध्वम् ॥ ३६ ॥ असंस्कृतिमसंव्यानौ अनुप्तिमफलाशिनौ अभृतिमपरीवारौ तौ मां पर्य्यभूताम् ॥ ३७ ॥ श्वःश्रेयसं अवाप्नासि इति भ्रातृभ्यां सा प्रत्यभाणि तव मानार्थं (आवां) प्राणिवः, व्रज, आश्वसिहि,

---

৩২। তখন সে বলিয়া উঠিল “ আমার নাম সূর্পনখা, তুমি আমাকে চিন না ; না জানিয়াই আমার প্রতি এরূপ দণ্ডবিধান করিলে যে, ইহ জন্মে উহার প্রতিকার হইতে পারে না।”

৩৩। পরে সে অন্তর্ধান করিতে ইচ্ছা করিয়া অন্তরীক্ষে উঠিল এবং ভয়াবহ দেহ ধারণপূর্ব্বক গালিবর্ষণ করিতে লাগিল ; আর বন্ধুবান্ধবগণের বলবিক্রম বার বার ব্যাখ্যা করিতে লাগিল।

৩৪। অনন্তর সে রামের সহিত যুদ্ধ বাধাইবার জন্য দণ্ডকারণ্যবাসী ভ্রাতা খর ও দূষণের পুরোভাগে গিয়া বিলাপ করিতে লাগিল।

৩৫। “সুভগার (কেকয়ীর) পুত্র ভরতের জন্য পিতা যে দুইজন দুর্ভগা সন্তানকে নির্ব্বাসন করিয়া দিয়াছেন, তাহাদের ব্যবহার দেখ।”

৩৬। “রাবণ আমার রক্ষাকর্ত্তা, আর তোমরা দুইজন আমার ভ্রাতা থাকিতে একজন তুচ্ছ তপস্বী হইতে আমার এই দশা হইল ; এখন উচিত হয়, ইহা সহ্য করিয়া থাক।”

৩৭। “সেই দুই তপস্বী বুনন নয় এমন উত্তরীয় পরিধান করে, কৃষিলভ্য নয় এমন ফল খাইয়া জীবন ধারণ করে, এবং ভরণপোষণ করিতে হয় না, এমত পরিবারের সহিত থাকে ; তথাপি তাহারা আমায় পরিভব করিল।”

৩৮। তখন ভাইয়েরা তাহাকে বলিল “অবিলম্বে মঙ্গললাভ করিবে ;

मा रुदः ॥ ३८ ॥ अनपराधेऽपि वयं नरान् नक्तन्दिवं जक्षिमः हे भीरु! द्रुह्यन्तोऽपि तेभ्यः यत् क्षमाम तत् कुतस्त्यम् ? ॥ ३९ ॥ ततः चतुर्दशसाहस्रवली तथा पारश्वधिकधानुष्क-शाक्तीकप्रासिकान्वितौ तौ (खरदूषणौ) निर्ययतुः ॥४०॥ अथ रामलक्ष्मणौ मृधे विशिखैः सम्पततः बहुमूर्द्धनः द्विमूर्द्धान् त्रिमूर्द्धान् अतएव भीमान् (राक्षसान्) अहताम् ॥ ४१ ॥ वृक्णरुग्नसंभुग्नक्षुण्णभिन्नविपन्नकैः निमग्नोद्विग्नसंह्रीणैः दीनैश्च तैः मेदिनी पप्रे ॥ ४२ ॥ केचित् वेपथुं अन्ये उत्तमं दवथुं केचित् रक्तं वमथुं आसेदुः केचन भ्राजथुं न आसेदुः च ॥ ४३ ॥ अथ दक्षिणेर्मा मृगः मृगयुम् इव उदन्यन् जनः मरी

আমরা তোমরই মানরক্ষার জন্য প্রাণধারণ করিতেছি, অতএব প্রস্থান কর আশ্বাসযুক্ত হও ; এবং রোদন করিও না।"

৩৯। "আমরা বিনা অপরাধেও দিবারাত্রি নরগণ ভক্ষণ করিয়া থাকি, অতএব হে ভয়শীলে! দ্রোহ করিলে ও তাহাদিগকে ক্ষমা করিব, এমন আশঙ্কা তোমার কোথা হইতে হইল।"

৪০। অনন্তর পরশু, কার্ম্মুক, শক্তি এবং প্রাস নামক আয়ুধ লইয়া যুদ্ধ করে এরূপ যোধগণে পরিবৃত হইয়া, তাহারা চতুর্দ্দশ সহস্র সৈন্যের সহিত নির্গত হইল।

৪১। অনন্তর যুদ্ধক্ষেত্রে, দুই মুণ্ড, তিন মুণ্ড ও বহু মুণ্ডযুক্ত ভীষণ রাক্ষসগণ যেমন অভিমুখে আসিতে লাগিল, অমনি রাম লক্ষ্মণ তাহাদিগকে বাণদ্বারা বধ করিতে লাগিলেন।

৪২। তাহাদের মধ্যে কতক ছিন্ন, কতক ভগ্নাঙ্গ, কতক দোমড়ানদেহ-যুক্ত, কতক হাতপেষা, কতক বিদীর্ণ শরীর, কতক পলায়নপর, কতক রুধির স্রোতে নিমগ্ন, কতক ভয়বিহ্বল, কতক লজ্জাবিধুর, কতক বিলাপপরায়ণ হইল ; এইরূপে নানাপ্রকারে দুর্দ্দশাগ্রস্ত রাক্ষসসমূহে পৃথিবী পরিপূর্ণ হইল।

৪৩। কতক কাঁপিতে লাগিল, কতক অত্যন্ত উপতাপগ্রস্ত হইল, কতক বা রুধির বমন করিতে লাগিল ; এইরূপে সকলে (বিষাদে) দীপ্তিহীন হইয়া পড়িল।

दाहवतीं दिशम् इव विषभृत् उग्रमुखं पतत्रिराजम् इव त्रिमूर्द्धः रघुतनयं उपाययौ ॥ ४४ ॥ शितविशिखनिकृत्तकृत्स्नवक्त्रः अखिलकुलक्षयपूर्व्वलिङ्गतुल्यः सः क्षितिकम्पकीर्ण-शृङ्गः अखिलकुलक्षयपूर्व्वलिङ्गतुल्यः क्षितिभृत् इव रक्षसां भयम् उपनिदधे ॥ ४५ ॥

৪৪। যেমন দক্ষিণ পার্শ্বে ক্ষতযুক্ত হরিণ ব্যাধের নিকট যায়, যেমন তৃষ্ণার্ত্ত ব্যক্তি মরুভূমির অন্তঃপাতী দাবাগ্নিসমাকীর্ণ স্থানে প্রয়াণ করে, যেমন ভুজঙ্গম প্রচণ্ডমুখমণ্ডলযুক্ত খগরাজের নিকট উপস্থিত হয়, তেমনি ত্রিশিরা নামে এক নিশাচর রঘুতনয়ের সন্নিধানে অগ্রসর হইল।

৪৫। রামচন্দ্র শানিত বাণদ্বারা ত্রিশিরার মুণ্ডগুলা কাটিয়া ফেলিলেন ; তাহাতে বোধ হইল যেন ভূমিকম্প নিবন্ধন পর্ব্বতের চূড়া সকল খসিয়া পড়িল। সমগ্র বংশনাশের পূর্ব্বলক্ষণস্বরূপ একটা উৎপাতের ন্যায় সেই ত্রিশিরাকে দেখিয়া রাক্ষসগণের মনে একটা ত্রাস জন্মিয়া গেল।

पञ्चमः सर्गः ।

निराकरिष्णू वर्त्तिष्णू वर्द्धिष्णू उत्पतिष्णू सहिष्णू च खरदूषणौ रणं परितः चेरतुः ॥१॥ खड्गमुषलप्रासचक्रबाणगदाकरौ तौ रजःसन्तमसे रणे आयुधच्छायं अकार्ष्टाम् ॥२॥ अथ अमूढ़ौ रघूत्तमौ तीक्ष्णायसैर्बाणैः अधिमर्म्म व्याधं व्याधं तौ द्विषौ यमसात् चक्रतुः ॥३॥ तत हतबन्धुः असौ शूर्पणखा वनात् पारेसमुद्रं लङ्कायां वसन्तं पतिं रावणं जगाम ॥४॥ क्रोधविह्वला सा राक्षससभं संप्राप्य चक्रन्द रावणान्तिके नामग्राहं भ्रातरौ अरोदीत् ॥५॥ हे वीर! यौ रक्षःप्रकाण्डकौ दण्डकां अध्यवात्तां सभृत्यौ तौ संख्ये नृभ्यां भूमिवर्द्धनौ अक्कषाताम् ॥६॥ बृहस्पतिपुरोधसा कुमारसेनान्या शक्रेण

১। শক্রনিরাকরণশীল, রণভরসহিষ্ণু, মহাকায়প্রকটনপটু, আকাশোদ্গমনক্ষম, শস্ত্রপ্রহারসহনশীল খর ও দূষণ রণভূমির চতুর্দ্দিকে ভ্রমণ করিতে লাগিল।

২। উভয়করে খড়্গ, মুষল, প্রাস, চক্র ও বাণ ধারণপূর্ব্বক ধূলিদ্বারা অন্ধকারময় রণভূমিকে অস্ত্রজালে আচ্ছন্ন করিয়া ফেলিল।

৩। অনন্তর সেই দুই রঘুবংশের শ্রেষ্ঠ সন্তানযুগল সাবধান হইয়া তীক্ষ্ণ ফলশালী সায়কদ্বারা, মর্ম্মে মর্ম্মে বিদ্ধ করিয়া উভয় রিপুকেই শমনসদনে প্রেরণ করিলেন।

৪। ভ্রাতৃযুগল নিহত হইল দেখিয়া, শূর্পণখা বন হইতে প্রস্থান করিল এবং সমুদ্রের পরপারস্থিত লঙ্কাবাসী নিজের অভিভাবক রাবণের নিকট পৌঁছিল।

৫। রাক্ষসসভাতে উপস্থিত হইয়া রাবণের সন্নিধানে ক্রোধে বিহ্বল হইয়া ক্রন্দন করিয়া উঠিল, এবং অনুজযুগলের নাম গ্রহণপূর্ব্বক বিলাপ করিতে লাগিল।

৬। "হে বীর! যে দুই জন রাক্ষসশ্রেষ্ঠ দণ্ডকারণ্যে বাস করিতেন, তাঁহারা অনুচরবর্গের সহিত যুদ্ধক্ষেত্রে মানুষের হস্তে নিধন প্রাপ্ত হইয়াছেন।"

साद्धं तव विग्रहः (अथच) त्वं शून्यः असि इति को नयः ? ॥ ७ ॥ हे नाथ ! अहं विनसा हतबान्धवा सती यदि न आयास्यं (तदा) प्रमाद्यन् चारदुर्ब्बलस्त्वं इदं सर्व्वं न अज्ञास्यः ॥ ८ ॥ परैः करिष्यमाणं कार्य्यं विज्ञेयं कृतं किं नु, अपकारे कृतेऽपि अज्ञो भवान् विजिगीषुर्न वा ॥ ९ ॥ पात्रेसमितैः वृतः, खट्टारूढ़ः, प्रमादवान्, पानशौण्डः, उन्मनास्त्वं श्रियं आत्यन्तीनत्वं न नेता ॥ १० ॥ अधुना दुश्च्यवनः अग्निचित्वत्सु अध्वरेषु महेन्द्रियं भागं अत्तुं सोमसुत्वतः आश्रमान् ऐति ॥ ११ ॥ राक्षसाः आमिक्षीयं दधिक्षीरं तथा पुरोडाश्यं औषधं, हविः हैयङ्गवीनञ्च नापि उपघ्नन्ति ॥ १२ ॥ युवजानिः धनुष्पाणिः कालकल्पशिलीमुखः रामः भूमिष्ठः अपि खविचारिणः यज्ञद्रुहः हन्ति ॥ १३ ॥

৭। বৃহস্পতি যাঁহার পুরোহিত, আর কার্ত্তিকেয় যাঁহার সেনাপতি ছিলেন সেই ইন্দ্রের সঙ্গে পূর্ব্বে তোমার বিগ্রহ হইয়াছিল ; অধুনা তুমি সমুদয় উৎসাহশূন্য হইয়া রহিয়াছ ; ইহা কিরূপ রাজনীতি (বুঝিতে পারি না)।

৮। "হে নাথ ! তুমি এমন প্রমাদযুক্ত ও চারনিয়োগে অপটু হইয়াছ, যে যদ্যপি আমি নাসাশূন্য ও বান্ধবহীন হইয়া না আসিতাম, তবে তুমি এ সমস্ত ব্যাপারের কিছুই জানিতে পারিতে না।"

৯। "শত্রুগণ যে কার্য্য করিবে, তাহারও খপর রাখা উচিত, যাহা করিয়াছে, তাহার কথা কি বলিব ; কিন্তু তুমি অপকার করা হইলেও অনভিজ্ঞ রহিয়াছ ; অতএব তুমি কি বিজিগীষু নও।"

১০। "কেবল ভোজনের সময় আসিয়া জুটে এমন লোকগণ কর্ত্তৃক বেষ্টিত হইয়া থাক, নিজে উন্মার্গগামী, প্রমাদযুক্ত, সুরাসক্ত ও উদ্ভ্রান্তচিত্ত ; অতএব তোমার রাজ্যলক্ষ্মী বহুকাল স্থির থাকিবেক না।"

১১। "অধুনা দেবরাজ ইন্দ্র সাগ্নিক বিপ্রগণ কর্ত্তৃক অনুষ্ঠিত যজ্ঞেতে নিজের ভাগ গ্রহণ করিবার জন্য সোমযাজীদিগের আশ্রমে আসিয়া থাকেন।"

১২। "ছেনক প্রস্তুত করিবার জন্য আবশ্যক দধি ও ক্ষীর, আর পিষ্টক, শস্য, হবনীয় দ্রব্য এবং সদ্যোজাত ঘৃত এই সমস্ত বস্তু এখন আর রাক্ষসেরা বিনষ্ট করিয়া ফেলে না।"

১৩। "যুবতির পতি রাম ভূমিতে থাকিয়াও হস্তে ধনুর্ধারণ পূর্ব্বক, যমোপম বাণদ্বারা অন্তরীক্ষচারী যজ্ঞবিঘ্নকারীদিগকে নিধন করেন।"

दैवता ओष्ठावलीध्यानि साधनीयानि मांसानि अश्नन्ति रक्षांसि रामात् बिभ्यति दिशः अश्नुवते ॥ १४ ॥ त्वं बुद्धिं कुशाग्रीयां कुरु, अनुकामीनतां त्यज, परम्परीणां लक्ष्मीं पुत्रपौत्रीणतां नय ॥ १५ ॥ सहायवन्तः उद्युक्ताः निपुणा बहवः यां श्रियं आशासते, लोलां तां हस्तेकृत्य त्वं मा श्वसीः ॥ १६ ॥ कुलटेव पुंयोगम् आशंसुः लक्ष्मीः पत्युः अन्तिके स्थितापि कुतूहलात् छलेन अन्यं निरीक्षते ॥ १७ ॥ योषित् वृन्दारिका तस्य दयिता, हंसनादिनी, दूर्व्वाकाण्डम् इव, श्यामा, न्यग्रोधपरिमण्डला च ॥ १८ ॥ यस्तस्या आस्यं न पश्यति दन्तच्छदं न वा निंस्ते उक्तानि च न संशृणोति असौ मिथ्या विहितेन्द्रियः ॥१९॥ असौ इन्द्रियार्थानां सारः, यस्य असौ तस्य नन्दथुः, कान्तान्तरैः सार्द्धं तल्पे निमज्जथुं

১৪। দেবতারা এখন, ওষ্ঠদ্বারা ছেদনযোগ্য (সুকোমল) যজ্ঞীয় মাংস ভোজন করেন, আর রাক্ষসেরা রামের ভয়ে দিক্ বিদিক্ ভজনা করে।"

১৫। "বুদ্ধিকে কুশাগ্রের ন্যায় সূক্ষ্ম কর, যথেচ্ছাচরণ পরিত্যাগ কর; এবং পিতৃপিতামহাগত রাজ্য যাহাতে পুত্রপৌত্রক্রমে ভোগযোগ্য হয় এরূপ বিধান কর।"

১৬। "সহায়শালী, উদ্যোগশীল অনেকানেক সুনিপুণ লোকে যাহাকে কামনা করেন, সেই স্বভাবচঞ্চলা লক্ষ্মী হস্তগত করিয়াও নিতান্ত আশ্বস্ত হইয়া থাকিও না।"

১৭। "লক্ষ্মী কুলটার ন্যায় নিরন্তর নব নব পুরুষসংসর্গাভিলাষিণী; পতির নিকটে থাকিয়াও কৌতূহলবশতঃ ছলক্রমে পুরুষান্তরের প্রতি দৃষ্টিপাত করিয়া থাকেন।"

১৮। "সেই রামের দয়িতা স্ত্রীজাতির মধ্যে সর্ব্বোত্তমা; তিনি হংসের ন্যায় মধুরনাদিনী, দূর্ব্বাকাণ্ডের ন্যায় ক্ষীণাঙ্গী; শ্যামানামক স্ত্রীবিশেষের লক্ষণান্বিতা, এবং বটবৃক্ষের মণ্ডলের ন্যায় বিপুল নিতম্বশালিনী।

১৯। "যে ব্যক্তি তাহার মুখমণ্ডল দেখে নাই, অথবা তাহার অধরোষ্ঠ চুম্বন করে নাই, কিংবা তাহার কথাবার্ত্তা শুনে নাই; তাহার ইন্দ্রিয় বৃথা বিহিত হইয়াছে।"

২০। "ইন্দ্রিয়গণ চরিতার্থ করিবার জন্য যত পদার্থ আছে, তৎসমুদয়ের মধ্যে সেই রমণীই শ্রেষ্ঠ; সে যাহার অধীনস্থা, তাহারই আনন্দ, অন্যের নহে।

धिक् इति अहं मन्ये ॥ २० ॥ तं न पश्यामि असौ यस्य मतिः तद्विजया न भवेत्, त्वं त्रैलोक्येनापि तां क्रीत्वा विन्दः सुकृती भव ॥ २१ ॥ तस्याः समा सीमन्तिनी इन्द्राणी न, रुद्राणी न, मनावी न, रोहिणी न, वरुणानी न, अग्नायी च न ॥ २२ ॥ राक्षसेन्द्रः तां प्रत्यूचे,आश्वसिहि किं बिभेषि ? हे नक्तञ्चरि ! क्षोभं त्यज हे वाचाटे अहं हि रावणः ।। २३ ॥ दिदृक्षावान् याष्टीकव्याहतः आज्ञालाभोत्सुकः हरिः दूरात् काक्षेण अनादरेक्षितः सन् माम् उपास्त ॥ २४ ॥ वली कुलिशः मम वक्षसि विरुग्णोदग्रधारायः सन् अपि शतधा अभिन्नम् आत्मानं वलिनं मन्यते ॥ २५ ॥ ऐरावतं गजं लङ्काद्रुमालानं कृत्वा बन्धने अनुपयोगित्वात् नतं सन्तं तृणवत् अत्यजम् ॥ २६ ॥ मम आहोपुरुषिकां पश्य

২১। "এমন লোক দেখিতে পাওয়া যায় না, যাঁহার চিত্তবিকার উৎপাদন করিতে সে অক্ষম হয়; তুমি ত্রিলোকের আধিপত্যরূপ মূল্যে যদি তাহাকে কিনিতে পার, তাহা হইলেও তোমার লাভ বলিতে হইবেক এবং তুমি পুণ্যবান্ বলিয়া গণ্য হইবে।"

২২। ইন্দ্রাণী, রুদ্রাণী, মনুকামিনী, রোহিণী (চন্দ্রভার্য্যা) বরুণানী ও অগ্নিরমণী ইহাদের মধ্যে কেহই সেই বরবর্ণিনীর তুল্যা নহে।

২৩। অনন্তর রাক্ষসেশ্বর সেই শূর্পণখাকে প্রত্যুত্তর দিলেন, "আশ্বস্তা হও কি জন্য ভয় করিতেছ, হে নিশাচরি ! ক্ষোভ পরিত্যাগ কর ; রে বাচালে, আমি রাবণ, (অন্য কেহ নহে)।"

২৪। "সাক্ষাৎ করিবার জন্য উৎসুক, কিন্তু বেত্রধারী দ্বারপাল কর্ত্তৃক নিবারিত, তথাপি আমার আজ্ঞালাভ করিতে তৎপর হইয়া, ইন্দ্র আমার উপাসনা করিতে আসিত, আর আমি অনাদর প্রদর্শনপূর্ব্বক কেবল একবার কটাক্ষপাত করিতাম।"

২৫। সারসম্পন্ন কুলিশাস্ত্র আমার বক্ষে প্রতিহত হইলে, উহার মহৎ ধারার অগ্রভাগ কুণ্ঠিত হইয়া গিয়াছিল ; কিন্তু উহা যে সহস্র অংশে ভগ্ন হইয়া যায় নাই, তজ্জন্য উহাকে অত্যন্ত সারযুক্ত মনে করা হইয়াছিল।"

২৬। "আমি লঙ্কার বৃক্ষসকলকে ঐরাবত হস্তীর বন্ধনস্তম্ভস্বরূপ করিয়াছিলাম ; কিন্তু যখন দেখিলাম যে সে বশীভূত হইয়াছে, তাহাকে আর বাঁধিয়া

(यत:) सद्रत्नकान्तिभि: ध्वस्तान्धकारेऽपि पुरे सदा पूर्णेन्दो: सन्निधि: ॥ २७॥ हृतरत्न: च्युतोद्योग: दिवि (स्थितोऽपि) रचोभ्य: करद: सन् गोत्रभित् सत्रप: किं पुलमतनयों न अभ्येति ?॥ २८॥ (यद्यपि) अतुल्यमहसा रामेण सार्द्धं मम विग्रहस्त्रपाकर: तथापि एषोऽहं तद्विनिग्रहे यतिष्ये ॥ २९॥ मनोयायी शितास्त्रभृत् दशग्रीव: खं उत्पत्य समुद्र-सविधावासं मारीचं प्रति चक्रमे ॥ ३०॥ असौ तत्सनीड़े सम्पत्य तं वृत्तान्तं अशिश्रवत् अथ श्रुतार्थेन तस्नुना तेन दशानन: अगादि ॥ ३१॥ हे राचसेश्वर! त्वं तस्मात् रघु-व्याघात् अन्तर्द्धत्स्व दृढ़रोधं धनु: दधत् य: रणे दुरुपस्थान: ॥ ३२॥ य: कार्त्तवीर्य: भवन्तं हीनसन्धिं अचीकरत् स: तस्य हन्तारं सार्व्वलौकिकं रामं जिगाय ॥ ३३॥

রাখিবার প্রয়োজন নাই, তখন তাহাকে তৃণের ন্যায় জ্ঞান করিয়া ছাড়িয়া দিয়াছিলাম।"

২৭। আমার কিরূপ পৌরুষ দেখ; উৎকৃষ্ট রত্নরাজির প্রভায় আমার রাজধানীর অন্ধকার নষ্ট হইলেও, তথায় পূর্ণচন্দ্র সর্ব্বদা বিরাজিত হইয়া থাকে।

২৮। ইন্দ্রের রত্নসকল অপহৃত হইয়াছে, তদীয় উদ্যোগ সমুদয় অপগত হইয়াছে, এবং সে স্বর্গস্থিত হইয়াও রাক্ষসগণকে কর দিতেছে। অতএব এখন কি লজ্জিত না হইয়া শচীর নিকট যাইতে পারে।

২৯। রাম আমাঅপেক্ষা হীন বল, তাহার সহিত সংগ্রাম আমার পক্ষে লজ্জাকর; তথাপি তাহার নিগ্রহার্থ যত্নবান্ হইব।

৩০। অনন্তর মনের ন্যায় বেগবান্ দশগ্রীব, শাণিত অস্ত্রশস্ত্র ধারণপূর্ব্বক অন্তরীক্ষে উত্থান করিল এবং সমুদ্রের উপকূলবাসী মারীচের নিকট গমন করিল।

৩১। রাবণ তাহার নিকটে উপস্থিত হইয়া, সেই সকল বৃত্তান্ত শুনাইল। পরে ভয়শীল মারীচ বৃত্তান্ত অবগত হইয়া দশাননকে বলিল।

৩২। "হে রাক্ষসাধিপ! সেই রঘুবর হইতে অন্তর্ধান কর। কারণ তিনি রণে দৃঢ়রূপে ধনুর্ধারণ করিলে, তাঁহার সমীপে কেহ অগ্রসর হইতে পারে না।"

৩৩। "হীনবল প্রতিদ্বন্দ্বীর সহিত যেরূপ সন্ধি করা উচিত, কার্ত্তবীর্য্য তোমাকে সেইরূপ সন্ধি করিতে বাধ্য করিয়াছিলেন। রাম সেই কার্ত্তবীর্য্যের নিধনকর্ত্তা সর্ব্বলোকে বিখ্যাত পরশুরামকে পরাজয় করিয়াছেন।"

যমাস্যদ্রষ্টরী তাড়কা তস্য বিক্রমং বেত্তি শূরম্মন্যঃ অহঞ্চ সিংহনর্দ্দিনা (তেন) রণাৎ নিরস্তঃ ॥ ৩৪ ॥ ত্বং তেন ন অন্বভাবিষ্ঠাঃ অসৌ ত্বয়া ন অন্বভাবি ময়া চ অসৌ অনুভূতঃ তেন চ অহম্ অন্বভবিষি ॥ ৩৫ ॥ রামঃ শস্ত্রভৃতাং অধ্যঙ্ (যতঃ) স মিথিলায়াং মখে কন্যাশুল্কং ধনুঃ অভনক্ তং প্রাপ্য মদ্বিধাঃ ন্যঞ্চঃ ॥ ৩৬ ॥ সহযুধ্বানৌ খরদূষণৌ তচ্ছক্তিং সংবিত্তঃ সসুত্বানঃ যজ্বানশ্চ (সংবিদন্তি) যান্ মখেষু সঃ অগোপীৎ ॥ ৩৭ ॥ অধিলঙ্কং সুখজাতঃ সুরাপীতঃ নৃজগ্ধঃ মাল্যধারয়ঃ (ত্বং) স্ত্রিয়ৌ দীব্য বলিবিগ্রহং মা রম্ভাঃ ॥ ৩৮ ॥ রাবণঃ তং ভীতংকারং আক্রুশ্য প্রত্যভাষত স যদি যাতযামং রামং বিজিতবান্ ততঃ কিম্ ? ॥ ৩৯ ॥ তেন লজ্জাভয়বিভূষণা তাড়কা অঘানি, স্ত্রীজনে তৎ যদি শ্লাঘ্যং (তদা) ক্ষুদ্রমানসং লোকং ধিক্ ॥ ৪০ ॥ অসৌ রামঃ ক্রুব্যন্নযজ্বকী ভীরু গেহ-

---

৩৪। "তাড়কা এখন যমরাজের মুখ দর্শন করিয়াছে, সে রামের বিক্রম বিলক্ষণ জানিত ; আর শৌর্য্যাভিমানী আমিও সিংহনাদকারী সেই বীরকর্ত্তৃক রণাঙ্গণ হইতে বিদূরিত হইয়াছিলাম।"

৩৫। "তিনি তোমাকে জানেন না, আর তুমিও তাঁহাকে জান না ; কিন্তু আমি তাঁহাকে বিশেষ চিনি এবং তিনিও আমাকে বিলক্ষণ অবগত আছেন।"

৩৬। "রাম শস্ত্রধারীদিগের মধ্যে অগ্রগণ্য ; আর মাদৃশ লোক তাঁহার নিকট অতি হীন। তিনি মিথিলাতে যজ্ঞক্ষেত্রে কন্যার পণস্বরূপ হরধনু ভগ্ন করিয়াছেন।"

৩৭। "খর ও দূষণ তাঁহার সঙ্গে যুদ্ধ করিয়া, তাঁহার বলবিক্রম বিলক্ষণ জানিয়াছে ; এবং তিনি যে সকল যাজ্ঞিক ও সোমযাযী বিপ্রগণকে যজ্ঞস্থলে রক্ষা করিয়াছেন, তাহারাও তাঁহাকে বিশেষরূপে জানেন।"

৩৮। "তুমি লঙ্কাতে স্বচ্ছন্দচিত্তে সুরাপান, নরমাংস ভোজন ও মাল্যধারণপূর্ব্বক রমণীগণের সহিত বিহার কর, প্রবলের সহিত বিরোধ করিওনা।"

৩৯। রাবণ তাহাকে ভীরু বলিয়া ভৎর্সনাপূর্ব্বক প্রত্যুত্তর দিল—"সে গলিতবয়া পরশুরামকে যদি জয় করিয়া থাকে, তাহাতে আবার কি ?"

৪০। "লজ্জা ও ভীরুতা যাহার ভূষণ, এমন একজন অবলা তাড়কাকে নিহত করিয়াছে, তাহা যদি লোকের নিকট শ্লাঘ্য হইল ; তাহা হইলে লোক অতি ক্ষুদ্রচিত্ত, লোককে ধিক্ থাকুক।"

नर्द्दिनं भवन्तं यत् शरैः अभाययत् तत् पौरुषं न॥ ४१॥ यदि रामेण चवियकान्तिके चिरकालोषितं जीर्णं कीटनिष्कुषितं धनुः भग्नं (तदा) किं चित्रम्॥ ४२॥ वनतापसके विपचे गलितादरौ वीरौ सावज्ञौ खरदूषणौ यदि ममतुः किं चित्रम्॥ ४३॥ हे सुदुर्बुद्धे! त्वं भीरुयासि, नित्यं रणकाम्यसि च, अस्माकं गुणान् अपह्नुषे सदा नः शत्रूंश्च स्तौषि॥४४॥ अतः अहं शीर्षच्छेद्यं त्वां चितिवर्द्धनं करोमि वा (अथवा) वनौकसौ विजिघृत्सुः कृत्यं कारयिष्यामि (त्वाम् इति शेषः)॥ ४५॥ जिजीविषुः त्रासात् अनुनयन् "ते अभ्यमित्रौ भवामि" इति उद्यतनिशातासिं प्रत्युवाच॥ ४६॥ (अहं) मृगो भूत्वा मृगयुवौ रामसौमित्री हरामि त्वञ्च अभ्यमित्रीणो यथेष्टं उद्योगं सन्तनु॥ ४७॥ ततः हेमरत्न-

---

৪১। "সেই রাম কুৎসিত বিপ্রগণের তুচ্ছ যজ্ঞস্থলে, ভয়শীল বৃথা বাগাড়ম্বরে নিপুণ তোমাকে বাণদ্বারা ভয় দেখাইয়াছে, তাহা পৌরুষের কার্য্য নহে।"

৪২। "রাম কুৎসিত ক্ষত্রিয়গণের সন্নিধানে বহুকালের পুরাতন, জীর্ণ, কীটজর্জ্জরিত ~~একখান~~ ধনুক যদি ভগ্ন করিয়া থাকে, তাহাতে আবার আশ্চর্য্য কি?'

৪৩। "খর দূষণ বীর বটে, কিন্তু একটা কুৎসিত জঙ্গলা তপস্বী বিপক্ষ হইয়াছে দেখিয়া অনাদরপূর্ব্বক অবহেলা করিয়াছিল, তৎপ্রযুক্তই মারা পড়িয়াছে; তাহাতে আবার আশ্চর্য্য কি?"

৪৪। "তুই অত্যন্ত মন্দবুদ্ধি ও ভয়শীল, তথাপি সর্ব্বদা বিরোধবাসনা করিস্, আর আমাদের গুণের যেমন অপলাপ করিস্, তেমনি নিরন্তর শত্রুর প্রশংসা করিয়া থাকিস্।"

৪৫। "তোর মস্তকচ্ছেদন করা উচিত, অতএব হয় তোর শরীরদ্বারা পৃথিবীর কলেবর বৃদ্ধি করিব, না হয়, সেই দুই জন বনবাসীদের সঙ্গে যুদ্ধার্থী হইয়া, তোকে অভিপ্রেত কার্য্যসম্পাদন করিতে বাধ্য করিব।"

৪৬। মারীচের বাঁচিবার সাধ ছিল, সুতরাং রাবণ শাণিত অসি তুলিয়াছে দেখিয়া, ভয়ে অনুনয় বিনয় করিতে লাগিল, এবং প্রত্যুত্তরে বলিল "আমি তোমার শত্রুর অভিমুখে যাইতেছি।"

৪৭। "আমি মৃগরূপ ধারণ করিয়া, মৃগয়াক্রীড়াসক্ত রামলক্ষ্মণকে প্রলোভন দেখাইয়া লইয়া যাইতেছি, তুমিও শত্রুর সম্মুখীন হইয়া, নিজের যেমন অভিরুচি, উদ্যোগজাল বিস্তার কর।"

ময়: চিত্রীয়মাণ: অসৌ মৃগ: সীতায়া: যথাসুখীন: বহুলীভবন্ পুপ্লুবে ॥ ৪৮ ॥ মৃগ-লোচনা মৈথিলী মৃগাজিনং প্রাবুবূর্ষু: সতী বিপুলোরস্কং রামং তেন মৃগেণ অদুদ্যূষয়ৎ ॥৪৯॥ তত: গজবিক্রম: রাম: লক্ষ্মণং সীতায়া: যোগক্ষেমকরং কৃত্বা মৃগস্যানুপদী সন্ জগাম ॥৫০॥ ক্বচিৎ স্থায়ং স্থায়ং যান্তং ক্বচিৎ ক্রান্ত্বা ক্রান্ত্বা স্থিতং (অতএব) চিত্রবৃত্তিং মৃগং বীক্ষমাণ: রাম: বিসিস্মিয়ে ॥৫১ ॥ মর্ম্মাবিৎ রাম: চিরং ক্লিশিত্বা বিলুম্ভিতপ্লবং ভয়দং মন্দায়মানং ক্ষণদাচরং অব্যাত্সীৎ ॥ ৫২ ॥ বিস্ফূর্জ্জথুপ্রখ্যং নিনাদং শ্রুত্বা (সীতা ইতি শেষ:) রামং কষ্টশ্রিতং মত্বা পরিদেবিনী সতী সৌমিত্রিং গন্তুং ঐজিহৎ ॥ ৫৩ ॥ প্রাবৃষি-জাম্ভোদনাদী এষ তে ভ্রাতা বিরৌতি, হে সৌমিত্রে! ম্রাতেয়ং কুরু,ভয়াৎ রাঘবং ত্রায়স্ব ॥৫৪॥

৪৮। অনন্তর সেই মারীচ মণিমাণিক্যখচিত স্বর্ণময় মৃগরূপ ধারণ করিল এবং সীতার বিস্ময় জন্মাইয়া, নানা প্রলোভন বিস্তারপূর্ব্বক, তাঁহার সম্মুখে লাফাইয়া বেড়াইতে লাগিল।

৪৯। মৃগলোচনা মৈথিলী মৃগচর্ম্মখানি পরিধান করিবেন বলিয়া, বিশাল-বক্ষঃস্থলসম্পন্ন রামচন্দ্রকে ক্রীড়াচ্ছলে সেই মৃগটীকে ধরিয়া দিতে অনুরোধ করিলেন।

৫০। অনন্তর গজেন্দ্রগমন (অথবা গজের ন্যায় বিক্রমশালী) রামচন্দ্র লক্ষ্মণকে সীতার রক্ষার ভার দিয়া মৃগের পশ্চাৎ চলিলেন।

৫১। মৃগ কোথাও থামিয়া থামিয়া হঠাৎ দৌড়িয়া চলে, কোথাও বা লাফাইয়া লাফাইয়া হঠাৎ থামিয়া পড়ে; রাম মৃগের এইরূপ চমৎকার-জনক কার্য্য দেখিয়া বিস্মিত হইলেন।

৫২। মর্ম্মবেধনে নিপুণ রাম বহুক্ষণ কষ্ট স্বীকার পূর্ব্বক সেই মৃগকে বিদ্ধ করিলেন, তখন সে ভয়ঙ্কর নিশাচররূপ ধারণপূর্ব্বক ব্যাকুলভাবে ইতস্ততঃ লাফাইতে লাগিল এবং ঘোরতর চীৎকার করিয়া উঠিল।

৫৩। বজ্রাঘাত-তুল্য সেই ধ্বনি শুনিয়া, সীতা রামকে সঙ্কটাপন্ন মনে করিলেন, এবং তৎপ্রযুক্ত অনুশোচনা করত লক্ষ্মণকে যাইতে অনুরোধ করিলেন।

৫৪। "প্রাবৃট্‌কালীন মেঘের ন্যায় (গম্ভীর) নিনাদকারী তোমার ভ্রাতা এই রব করিতেছেন, হে সুমিত্রানন্দন! সুহৃদের কার্য্য কর। রামকে ভয় হইতে রক্ষা কর।"

एतत् रामसंघुषितं न, विवञ्चिषी: मृगस्यैव, एष स्वान: रामस्वनितसंकाश: इति स तां अवदत् ॥५५॥ हे भीरु ! आप्यानस्कन्धकण्ठांसं रुषितं बाणै: दिश: प्रोर्णुवन्तं काकुत्स्थं रणे सहितुं क: चम: ॥५६॥ अस्त्राग्नौ देहं विभन्चु: तथा प्राणै: दिदेविषन् मृग: ज्याघृष्ट-कठिनाङ्गुष्ठं रामं मुमूर्षया आयात् ॥५७॥ शत्रून् भीषयमाणं तं रामं क: विस्मापयेत (त्वं) मास्म भैषी: त्वया अद्यैव कृतार्थ: पतिर्द्रच्यते ॥५८॥ त्वं याया: इति मे काम: (त्वं तु) गन्तुं नच उत्सहसे त्वं मां कामयितुं इच्छु: इति असौ तया जगदे ॥ ५९ ॥ सत्यवद्य: 'वशी रघूत्तम: मृषोद्यं प्रवदन्तीं तां "त्वं शत्रुहस्तं यास्यसि" इति शपन् निरगात् ॥ ६० ॥ तस्मिन् गते जलशुचि: शुद्धदन् शिखी जंजपूक: अचमालावान् मृदलावुन: धारय: रावण: (समागत्य सीतामूचे इति परेण अन्वय:) ॥६१॥ (किम्भूत:) कमण्डलुकपालेन मूजा-

---

৫৫। "ইহা রামের রব নহে, ইহা বঞ্চনাভিলাষী মৃগেরই ধ্বনি, কিন্তু রামের কণ্ঠস্বরের তুল্য" এই কথা তিনি জানকীকে বলিলেন।

৫৬। "হে ভয়শীলে! স্থূলস্কন্ধ ও বিশাল কণ্ঠযুক্ত, বাণদ্বারা দিঙ্মণ্ডল আবরণকারী রাম যখন কোপোদ্দীপ্ত হন, তখন তাঁহাকে রণে কে সহ্য করিতে সমর্থ?"

৫৭। "সেই মৃগ নিজের প্রাণ লইয়া খেলা করিতে এবং অস্ত্রাগ্নিতে নিজের দেহ দগ্ধ করিবার জন্য অভিলাষী হইয়াছে; সে মৃত্যুকামনায়, জ্যাঘর্ষণে কঠিনাঙ্গুষ্ঠশালী রামের নিকট আসিয়াছে।"

৫৮। "শত্রুগণের ভয়জনক সেই রামকে কোন্ ব্যক্তি বিস্ময়াপন্ন করিতে পারে? ভয় করিও না; তুমি এখনি কৃতার্থ পতিকে দেখিতে পাইবে।"

৫৯। "আমার ইচ্ছা, তুমি যাও; কিন্তু তুমি যাইতে ইচ্ছা করিতেছ না; অতএব তুমি আমাকে ভজনা করিতে অভিলাষ করিতেছ।" এই কথা সীতা তাঁহাকে বলিলেন।

৬০। তখন সত্যবাদী জিতেন্দ্রিয় রঘুবর লক্ষ্মণ, "তুমি শত্রুহস্তগতা হইবে" এই বলিয়া সেই মিথ্যাপবাদকারিণী জানকীকে অভিসম্পাত করিয়া, নির্গত হইলেন।

৬১। তিনি চলিয়া গেলে, রাবণ নিকটে আগমন করিল। সে তখন

বতা শিরসা চ (উপলক্ষিত:) লাক্ষিকে বস্ত্রে সংবস্য মাত্রা: সংভাণ্ড্য দণ্ডবান্॥ ৬২॥ (পুন: কীদৃশ:) আত্মবিদ্বিদ্যাং অধীযন্ মস্করিব্রতং ধারযন্ অঙ্গুলিস্ফোটং বহু বদন্ ভ্রূক্ষেপঞ্চ বিলোকযন্॥ ৬৩॥ স্বাম সন্দিদর্শযিষু: চপাটতাং নিজুহুক্ষু: চংক্রমাবান্ (এবম্ভূতো রাবণ:) সমাগত্য সুখাভবেতি সীতাং উচে॥ ৬৪॥ হে ভীরু! সদাতন্যা কান্ত্যা তিথিপ্রণ্য: সাযন্তনীং, পঙ্কজানাং দিবাতনীং কান্তিং হ্রেপযন্তী শুচিস্মিতা নিরন্বয জনে বনে একাকিনী ত্বং কা? ক্ষুধ্যন্তোপি ব্যালা: অপালাং ত্বাং কথং ন অঘসন্?॥৬৫।৬৬॥ হৃদযঙ্গমমূর্ত্তি: ভীমমপি এতত্ বনং সুভগম্ভাবুকং কুর্ব্বাণা ত্বং কেন হেতুনা অগ্যৈ: (বনম্ ইতি শেষ:) বদ॥ ৬৭॥ প্রিযকারী ত্বং সুকৃতং কং রহসি উপতিষ্ঠসে? পুণ্যকৃত্ কস্তে

অবগাহনে শুচি, নির্ম্মলদন্তপংক্তিযুক্ত, শিখাশালী, অক্ষমালান্বিত, জপপরায়ণ ছিল, এবং তীর্থমৃত্তিকাপূর্ণ অলাবুপাত্র ধারণ করিয়াছিল।

৬২। তাহার হস্তে কমণ্ডলু ও ভিক্ষাপাত্র; তাহার মস্তক নির্ম্মল, এবং তাহার বস্ত্রযুগ্ম লাক্ষারঞ্জিত; সে দণ্ডধারী ছিল এবং বস্ত্রাদি জড় করিয়া ঝুলির ভিতর রাখিয়াছিল।

৬৩। উপনিষদ আবৃত্তিতে ও পরিব্রাজক ব্রতের অনুষ্ঠানে তৎপর ছিল; তুড়ি দিয়া মধ্যে মধ্যে কত কি বকিতেছিল, এবং ভ্রূযুগল তুলিয়া তুলিয়া এ দিক্ ও দিক্ চাহিতেছিল।

৬৪। নিজের পরহিতৈষিতা প্রদর্শন ও রাক্ষসবৃত্তি গোপন করিতে উৎ-সুক ছিল এবং (যেন অশুচিস্থান পরিবর্জ্জন করিবার জন্য) পুনঃ পুনঃ বক্র-গমনে যাইতেছিল। সে তাকে বলিল "তুমি অনুকূলা হও।"

৬৫। ৬৬। "তুমি নিজের চিরস্থায়িনী কান্তিনিবন্ধন চন্দ্রের রজনীমাত্রস্থায়ী, আর পদ্মের দিবসমাত্রস্থায়ী সৌন্দর্য্যের লজ্জাবিধান করিতেছ। হে ভীরু! নির্ম্মলহাসিনী তুমি কে এই বিজনবনে একাকিনী রহিয়াছ? হিংস্র জন্তুগণ ক্ষুধার্ত্ত হইয়াও কি জন্য তোমাকে ভক্ষণ করিতেছে না?"

৬৭। "তোমার মূর্ত্তির মাধুরীতে এই ভয়ানক অরণ্য মনোহর হইয়াছে; তুমি কি জন্য এখানে আসিয়াছ বল।"

৬৮। "তুমি অনুকূল হইয়া কোন্ সুকৃতশালী পুরুষকে বিজনে ভজনা কর, কোন্ পুণ্যবান্ ব্যক্তিই বা চাটুবচনদ্বারা তোমার সেবা করে?"

सुरतेषु चाटुकारः किङ्करः ?॥ ६८॥ उदधेः परि परि आयुर्लोकात् दुर्लभं एतत् भावत्कं रूपं दृष्टवत्सु अस्मासु अधि सुजीवितम्॥ ६९॥ भृङ्गैः प्रपीतमधुका सुदिवा अरविन्दिनी इव सत्परिमललक्ष्मीका त्वं न अपुंस्का असि इति मे मतिः॥ ७०॥ श्रियः श्रियं हरन्तीं त्वां साक्षात्कृत्य अहं "श्रीः मिथ्यैव श्रियंमन्या हरिः वृथैव श्रीमन्मन्यः" इति मन्ये॥ ७१॥ स्मरश्चेत् त्वां ऐक्षिष्यत तदा अत्यर्थं न उदकण्ठिष्यत रतिं सजूःकृत्य नापि अनिशं खेलायन् वसेत्॥ ७२॥ इह का स्त्री वल्गूयन्तीं त्वां विलोक्य न मन्तूयति, को वा स्थाणुसमोऽपि ते कान्तिं (विलोक्य इति शेषः) न अभिमनायेत॥ ७३॥ त्वं उत्सुकायमाना सती यस्य अन्तिके न प्रतीपायसे स एव एकः सुखायते (अन्यः) सर्व्वो जनः दुःखायते॥ ७४॥ पण्डितायमानः कः वैरायमाणेभ्यः त्रस्यन् आमिषसन्निभां त्वां आदाय शून्यं वनं अन्ववसत्॥ ७५॥ ओजायमाना जनकात्मजा सादरा सती तस्य

৬৯। "সমুদ্র ব্যতীত কি মর্ত্ত্যে কি স্বর্গে, তোমার মত লাবণ্য দেখিতে পাওয়া যায় না, কিন্তু আমরা তাহা দেখিলাম, অতএব আমাদের জীবন সার্থক।"

৭০। "যেমন পদ্মিনী সুদিনে বিকশিতা হইলে, ভৃঙ্গগণ তাহার মধু পান করে, তদ্রূপ তুমি পরিমলশালিনী হওয়াতে, পুরুষসংসর্গহীনা নও, এরূপ আমার বিবেচনা হইতেছে।"

৭১। "তুমি লক্ষ্মীদেবীরও রূপমাধুরী অতিক্রম করিয়াছ, তোমাকে সাক্ষাৎ করিয়া আমার মনে এরূপ হইতেছে যে, লক্ষ্মী বৃথা আপনাকে শোভাধিষ্ঠাত্রী বলিয়া অভিমান করেন, আর হরি বৃথা আপনাকে লক্ষ্মীপতি বলিয়া বিবেচনা করেন।"

৭২। "যদি কন্দর্প তোমাকে একবার দেখেন, তবে রতির জন্য বড় উৎকণ্ঠিত হইবেন না, অথবা তাহার সহিত নিরন্তর ক্রীড়ারসে নিরত হইবেন না।

৭৩। "কোন্ রমণী তোমার রূপ দেখিয়া ঈর্ষ্যান্বিতা না হইবে? আর কোন্ পুরুষ বা শিবতুল্য হইয়াও তোমার সৌন্দর্য্যের পক্ষপাতী না হইবে?"

৭৪। "যাহার জন্য তুমি ঔৎসুক্য প্রকটন কর এবং যাহার নিকট তুমি প্রতিকূলবর্ত্তিনী না হও, কেবল সেই ব্যক্তিই একলা সুখী, আর সকলে দুঃখী।"

৭৫। "কোন্ পাণ্ডিত্যাভিমানী আমিষসদৃশী তোমাকে গ্রহণপূর্ব্বক শত্রুর ভয়ে বিজন বনে বাস করিয়াছে।"

অর্ঘ্যং প্রণীয় দশমূর্দ্ধানং গদ্গদং বচঃ উবাচ॥ ৭৬॥ ঐক্ষ্বাকে বংশে (উৎপন্ন ইতি শেষঃ) মহাকুলীনঃ পিতুঃ প্রিয়ঙ্করঃ তপস্বিনাং ক্ষেমকারঃ দাশরথির্মম ভর্ত্তা॥ ৭৭॥ বৈরকারাণাং নিহন্তা সদা সতাং বহুকরঃ (তথা) রণে পারশ্বধিকরামস্য শক্তেঃ অন্তকরঃ॥৭৮॥ অধ্বরেষু দক্ষিণাং পাতা সর্ব্বদা কর্ম্মসু পূর্ত্তী যঃ পিতুর্নিয়োগাৎ রাজত্বং হিত্বা বনং অভ্যাগমৎ॥ ৭৯॥ যস্য বাণনিকৃত্তানি শ্রেণীভূতানি রক্ষাংসি পতত্রিক্রোষ্টুজুষ্টানি সন্তি ভয়দে বনে শেরতে॥ ৮০॥ শিতান্ বাণান্ দীব্যমানং মহাগদাঃ অস্যমানং শাত্রবান্ নিঘ্নানং রামং ত্বং কথং ন অবগচ্ছসি॥ ৮১॥ মৃগাবিৎ অসৌ মাং ভ্রাতরি ন্যস্য মৃগয়াং যাতঃ তস্য অনুজঃ ময়া প্রেষিতঃ এষিতং বনং যাতঃ॥ ৮২॥ অথ আয়স্যন্ কষায়াচঃ

৭৬। জনকনন্দিনী সাহসে ভর করিয়া দশাননকে অর্ঘ্য প্রদান পূর্ব্বক, সাদরে গদ্গদভাবে বাক্য বলিলেন।

৭৭। "আমার স্বামী ইক্ষ্বাকুবংশে জাত; তিনি রাজা দশরথের পুত্র এবং নিজে মহাবংশসম্ভূত সন্তানের সমুদয় গুণসম্পন্ন; তিনি পিতার প্রিয়কার্য্যকারী এবং তপস্বীদিগের হিতসাধনে তৎপর।"

৭৮। "তিনি বৈরীদিগের নিধনকর্ত্তা, নানামতে সাধুগণের হিতকারী এবং যুদ্ধে পরশুরামের শক্তির উচ্ছেদকর্ত্তা।"

৭৯। "যজ্ঞে যাজ্ঞিকদিগের নিরন্তর রক্ষাকর্ত্তা এবং শ্রাদ্ধে পিতৃলোকের তৃপ্তিদাতা সেই দাশরথি, পিতার আজ্ঞায় রাজত্ব পরিত্যাগ পূর্ব্বক বনে আসিয়াছেন।"

৮০। "ভয়ানক অরণ্যে রাক্ষসগণ যাঁহার বাণে ছিন্নভিন্ন হইয়া সারি সারি শুইয়া রহিয়াছে, আর শিবা ও শকুনিতে তাহাদিগকে ঘেরিয়া রহিয়াছে।"

৮১। "সুতীক্ষ্ণ শর লইয়া সমরক্রীড়াপরায়ণ, বৃহৎ গদা ক্ষেপণে তৎপর, শত্রু-নিধনশীল সেই রামচন্দ্রকে তুমি কি জান না?"

৮২। "মৃগবেধনশীল সেই রাম আমাকে ভ্রাতার নিকট রাখিয়া মৃগয়ার্থ গমন করিয়াছেন। আর তাঁহার অনুজকে আমি সংবাদ জানিবার জন্য বনে পাঠাইয়া দিয়াছি।"

৮৩। "অনন্তর দশাননের কলেবর উদ্ভিন্নস্বেদবিন্দুতে ব্যাপ্ত ও কম্পান্বিত

स्फुरन्ख्देक्षणौष्ठः सन्दर्शितान्तराकूतः दशाननः ताम् अवादीत् ॥ ८३ ॥ कानिष्ठिनेयस्य कृते ज्यैष्ठिनेयमपि विवासितं अतएव नग्नमुषितप्रख्यं राघवं कः बहुमन्यते ॥ ८४ ॥ असौ वटुयज्ञेषु पिण्डीशूरान् राक्षसान् निरस्तवान् यदि, हे कूपमाण्डूकि ! तव एतावति कः स्मयः ॥ ८५ ॥ मत्पराक्रमसंछिन्नराज्यभोगपरिच्छदः हरिः यथा दरिद्राति (तत्) किं ममैव वक्तुं युक्तम् ? ॥ ८६ ॥ निर्लज्जः हृतपुष्पकः विमदः धनानां स्वामी यस्मात् अन्तर्गिरं अध्यास्ते कस्तत् कारणं न अवैति ? ॥ ८७ ॥ मत्तः विभ्यत् कृष्णिमानं दधानेन मुखेन (उपलक्षितः) यमः स्वयं भग्ननौक इव ध्यायन् निरुद्यतिः आस्ते ॥ ८८ ॥ हे मैथिलि ! समुद्रोपत्यका पर्व्वताधित्यका रत्नपारायणं लङ्केति नाम्ना मम हैमी पुरी ॥८९॥ तस्यां सिक्तसंमृष्टे आवासे त्वं गन्धैः लिप्तवासिता तथा अर्पितोरुसुगन्धिस्रक्

হইল এবং তাহার লোচনযুগল লোহিতবর্ণ হইল। এইরূপে সে নিজের মনের দুষ্টাভিসন্ধি প্রকটনপূর্ব্বক সীতাকে বলিতে লাগিল।"

৮৪। "বড় রাণীর পুত্র হইয়াও ছোট রাণীর পুত্রের জন্য নির্ব্বাসিত হইয়াছে, অতএব সর্ব্বস্ব হরণপূর্ব্বক উলঙ্গ পর্য্যন্ত করিয়া পরিত্যক্ত হইয়াছে এমন একজন হতভাগ্য ব্যক্তির তুল্য যে রাম, তাহাকে কে গ্রাহ্য করে।"

৮৫। "তুচ্ছ বিপ্রগণের যজ্ঞে ভোজনবীর রাক্ষসগণকে যদি সে নিরস্ত করিয়া থাকে, রে কূপগত ভেকপুত্রি! তাহাতে তোমার এত গর্ব্ব কেন?"

৮৬। "ইন্দ্র আমার পরাক্রমনিবন্ধন যে রাজ্যচ্যুত হইয়া দারিদ্র্য প্রাপ্ত হইয়াছে, তাহা কি আমার নিজ মুখেই বলা উচিত?"

৮৭। "ধনের অধিপতি লঙ্কা হইতে তাড়িত, পুষ্পকরথে বঞ্চিত এবং দর্পহীন হইয়া, যে পর্ব্বতের (কৈলাসের) মধ্যে বাস করিতেছে, কোন্ ব্যক্তি তাহার কারণ না জানে।"

৮৮। "যমরাজ স্বয়ং আমার ভয়ে, যাহার ভরা ডুবি হইয়াছে এমন পোত বণিকের ন্যায়, উৎকলিকাকুল ও স্ফূর্ত্তিহীন হইয়া আছে, আর তাহার মুখ কালিমা ধারণ করিতেছে।"

৮৯। "হে মিথিলাধিপনন্দিনি! আমার রাজধানী সমুদ্রের উপকূলে ত্রিকূট পর্ব্বতের উপরিভাগে সন্নিবেশিত; উহা স্বর্ণনির্ম্মিত ও সমুদয় মণি-মাণিক্যের আকরস্থান; উহার নাম লঙ্কা।"

সতী মযা সহ বস ॥ ৯০ ॥ হে পৌষ্ণি হে শুভে! তরুণী ত্বং স্ত্রৈণং যুবানং মাং সংগচ্ছ রাঘবঃ প্রোষ্যপাপীয়ান্ (ত্বং) অকিঞ্চনং তং জহীহি ॥ ৯১ ॥ অত্তীতপিবতীয়ন্তী তথা স্মরকর্ম্মণি প্রসিতা সতী দশগ্রীবং বশীকৃত্য বরমন্দিরে মোদস্ব ॥ ৯২ ॥ হে ভীরু গ্রাহিণী মাস্ম ভূঃ গন্তুং উৎসাহিনী ভব উদ্ভাসিনী চ ভূত্বা মে বচঃসম্মর্দ্দিনী ভব ॥ ৯৩ ॥ তাং প্রাতিকূলিকীং মত্বা জিহীর্ষুঃ ভীমবিগ্রহঃ নিশাচরঃ বাহুপপীড়ং আশ্লিষ্য দ্যাং জগাহে ॥ ৯৪ ॥ বসন্তীং তাং সমাদায় রাত্রিঞ্চরালয়ং যাতঃ ভয়াৎ মৃগপক্ষিণঃ তূষ্ণীম্ভূয় আসাঞ্চক্রিরে ॥ ৯৫ ॥ উচ্চৈঃ রামলক্ষ্মণৌ রারস্যমানাং কৃপণাং তাং

৯০। "সেই নগরীতে, জলসিঞ্চনে ধূলিহীন এবং সম্যক প্রকারে মার্জ্জিত সৌধে, চন্দনাদি গন্ধদ্রব্যে চর্চ্চিত ও সুবাসিত হইয়া এবং সুগন্ধি গড়ে মালা ধারণ করিয়া আমার সহিত বাস কর।"

৯১। "হে কল্যাণি, তুমি যেমন যৌবনশালিনী ও পুরুষের প্রণয়যোগ্যা, আমিও তেমনি রমণীর অনুরাগযোগ্য; অতএব আমার সহিত মিলিতা হও, আর রাঘব প্রবাসী হইয়া পাপচারী হইয়াছে; সে অকিঞ্চন; তাহাকে পরিত্যাগ কর।

৯২। "সর্ব্বদা পরিজনবর্গকে "ভোজন কর, পান কর" এইরূপ আদেশ করত, কামকলায় নিরত থাকিয়া এবং দশাননকে বশে রাখিয়া, উৎকৃষ্ট মন্দিরে আমোদ আহ্লাদ কর।"

৯৩। "হে ভয়শীলে! মিথ্যা আগ্রহশীলা হইও না, প্রস্থানার্থ উৎসাহযুক্তা হও, এবং মণিময় আভরণাদি দ্বারা দেদীপ্যমানা হইয়া, আমাকে গাঢ় আলিঙ্গন প্রদান কর।"

৯৪। পরে সে সীতাকে প্রতিকূলবর্ত্তিনী দেখিয়া, হরণ করিতে উৎসুক হইল এবং ভয়ানক শরীর ধারণ করিয়া ভুজযুগলে তাঁহাকে দৃঢ়রূপে আলিঙ্গনপূর্ব্বক, আকাশপথে অবগাহন করিল।

৯৫। রাবণ ভয়বিহ্বলা সীতাকে লইয়া রাক্ষসাবাসে যাইতেছে দেখিয়া, পশু পক্ষী পর্য্যন্ত ভয়ে নীরব হইয়া রহিল।

৯৬। সীতা কাতরা হইয়া উচ্চৈঃস্বরে রাম লক্ষ্মণের নাম গ্রহণ পূর্ব্বক

पक्षीन्द्रः जटायुः रावणं परुषं वदन् प्राप ॥ ९६ ॥ हे वनेचराग्र्याणां द्विषन् वने आदायचरः जघन्यानां अग्रेसरत्वं मम पूर्व्वसरी माभूः ॥ ९७ ॥ यशस्करसमाचारं भुवि ख्यातं दयाकरं पितुर्वाक्यकरं रामं दुन्वन्तं अपत्रपं त्वां धिक् ॥ ९८ ॥ हे राक्षस रामस्य नेयः कर्म्मकरीपमः अहं नूनं ध्वान्तस्य दिवाकर इव तव अन्तकरः ॥९९॥ कलहकारः असौ पक्षी शब्दकारः सन् सतां अरुष्करं वैरकारं नराशिनं हन्तुं खं पपात ॥ १०० ॥ असौ खे सर्व्वपक्षीनं पक्षयोर्वितानं धुन्वन् तुण्डघातं मांसशोणितसन्दर्शं अयुध्यत ॥ १०१ ॥ (सः) न बिभाय, न जिह्राय, न चक्लाम, न विव्यथे, तथा आघ्नानः विध्यमानोऽपि रणात् नच निववृते ॥ १०२ ॥ (सः) युधि पिशाचमुखधौरेयं सच्छत्र-

---

ক্রন্দন করিতে লাগিলেন। তখন পক্ষিরাজ জটায়ু উপস্থিত হইয়া রাবণকে পরুষবচনে ভর্ৎসনা করিতে আরম্ভ করিলেন।

৯৭। "রে বনবাসী! তুই ঋষিগণের দ্বেষকারী, তুই বন হইতে সীতাকে হরণ করিয়া, এখন পলাইয়া যাইতেছিস্; তুই জঘন্যলোকের অগ্রগণ্য, আমার সম্মুখ হইতে চলিয়া যাইস না।"

৯৮। "যাঁহার আচরণ প্রশংসনীয়, এবং যাঁহার সুখ্যাতি পৃথিবী জুড়ে, যিনি দয়ালু, যিনি পিতার বাক্য প্রতিপালন করেন; সেই রামের মনে দুঃখ দিতেছিস্ তুই নির্লজ্জ; তোকে ধিক্।"

৯৯। "রে রাক্ষস! আমি রামের আজ্ঞাবর্ত্তী ও তাঁহার কিঙ্করের তুল্য; তথাপি দিবাকর যেমন অন্ধকার ধ্বংস করেন, তদ্রূপ তোকে বিনাশ করিব।"

১০০। পক্ষিরাজ এইরূপ বাক্কলহ করিয়া, সাধুগণের পীড়নকারী, নরমাংসভোজী সেই বৈরীর নিধনার্থ ঘোর শব্দ করিয়া অন্তরীক্ষে উড্ডীন হইলেন।

১০১। সেই পক্ষিরাজ বহুদূরব্যাপী সুবিস্তৃত পক্ষযুগল কম্পিত করত, চঞ্চুর আঘাতে তাহার মাংস ক্ষতবিক্ষত ও শোণিত দরদরিত করিয়া, যুদ্ধ করিতে লাগিল।

১০২। তিনি ভয় পান নাই, লজ্জাযুক্ত হন নাই, ক্লান্তি অনুভব করেন নাই, ব্যথা প্রাপ্ত হন নাই; কেবল নিরন্তর প্রহার করিতে লাগিলেন, বাণে বার বার বিদ্ধ হইয়াও রণ হইতে ভঙ্গ দেন নাই।

कवचं ध्वजशालिनं भीमं रथं कद्रथवत् बभञ्ज ॥ १०३ ॥ अथ सः अरिं संत्रासयाञ्चकार, विंशतिबाहुना सीतां त्याजयाञ्चकार पश्यतः सुरान् पिप्राय ॥ १०४ ॥ असीतः निराकुलः शस्त्रैः (उपलक्षितः) रावणः कासाञ्चक्रे खगः नखतुण्डायुधस्तं भूयः बेभिदाञ्चक्रे ॥१०५॥ तौ क्रोधवशात् परस्परं हन्तुं ईहाञ्चक्राते नवा विः पलायाञ्चक्रे नापि राक्षसः दयाञ्चक्रे ॥ १०६ ॥ देवगन्धर्व्वकिन्नरा द्रष्टुं उपासाञ्चक्रिरे क्रव्यात् छलेन पतत्रिणः पक्षौ लोलूयाञ्चक्रे ॥ १०७ ॥ दशवदनः खचरोत्तमं छत्तं अवनौ प्रलुठितं विलोक्य प्रहृष्यन् भीमधुर्य्यं रथवरं अधिरुह्य रामकान्तां परिगृह्य च स्वपुरमगात् ॥ १०८ ॥

১০৩। যুদ্ধ করিতে করিতে, পিশাচের ন্যায় মুণ্ডযুক্ত অশ্বেরদ্বারা চালিত, অস্ত্রশস্ত্র ও বর্ম্ম দ্বারা সুনজ্জিত, ধ্বজশালী রাবণের যে ভয়ঙ্কর স্যন্দন; তাহা তুচ্ছ একখান রথের ন্যায় ভগ্ন করিয়া ফেলিলেন।

১০৪। সেই পক্ষী অরিকে সম্যক্‌প্রকারে ত্রাসযুক্ত করিলেন, যুদ্ধদর্শী দেবগণকে প্রীত করিলেন, এবং রাবণ বিংশতি ভুজশালী হইলেও, তাহাকে সীতা ছাড়িয়া দিতে বাধ্য করিলেন।

১০৫। রাবণ সীতাকে পরিত্যাগপূর্ব্বক সুস্থির হইল এবং অস্ত্রশস্ত্রে সুসজ্জিত হইয়া দীপ্তি পাইতে লাগিল; তখন খগরাজ নখ ও তুণ্ডরূপ আয়ুধদ্বারা পুনর্ব্বার তাহাকে ক্ষতবিক্ষত করিতে লাগিলেন।

১০৬। তাহারা উভয়ে ক্রোধভরে পরস্পরকে বধ করিবার জন্য চেষ্টা করিতে লাগিল। পক্ষী রণ হইতে পলায়ন করিল না; রাক্ষস ও দয়া প্রকাশ করিতে উদ্যত ছিল না।

১০৭। দেবতা, গন্ধর্ব্ব ও কিন্নরগণ দর্শনার্থ নিকটবর্ত্তী হইলেন। আর রাক্ষস ছলপূর্ব্বক পক্ষীর পক্ষদ্বয় ছেদন করিয়া ফেলিল।

১০৮। খগবর ছিন্নপক্ষ হইয়া ভূমিতে বিলুণ্ঠিত হইতেছে দেখিয়া, দশবদন রাবণ প্রীত হইল, এবং ভয়ঙ্কর ঘোটকযুক্ত পুষ্পক-নামক রথবরে আরোহণপূর্ব্বক রামকামিনীকে লইয়া নিজ রাজধানীতে প্রস্থান করিল।

QUESTIONS ON RAGHUVANSA.

CANTO I.

1. Turn the 2nd and 3rd stanzas into plain prose.

2. Derive तितीर्षु and विजिगीषु, and conjugate the verbs in लिट्।

3. Render into English the 9th stanza.

4. Explain the samasa in, and meaning of, सदसद्व्यक्तिहेतवः, द्रुपस्कन्धः, सर्व्वतेजोऽभिभाविना, आकारसदृशप्रज्ञः, and नेमिवृत्तयः।

5. Give the etymology of संजघ्राते, वैवस्वतः, मनीषिणां, महीक्षितां and व्यतीयुः।

6. Account for the क in व्यूढोरस्कः

7. Expound the samasa in गुणानुवन्धित्वात्, विनयाधानात्, गूढाकारेङ्गितस्य, and सहस्रगुणं।

8. Analyse the following into their component parts—परिच्छदः, आतता, प्रारम्भाः, प्राक्तनाः, and पारदृश्वनः।

9. Parse रेखामात्र' in the 17th, सहस्रगुण' in the 18th, and ज्ञाने in the 22nd, stanza.

10. Explain the following words and phrases giving their equivalent English expressions—स्थित्यै, मनीषिणः, सम्पद्विनिमयेन, श्रुतौ तस्करता स्थिता, महाभूतसमाधिना, and दाक्षिण्यरूढेन।

11. Explain the samasa in, and meaning of, परार्थैकफला, वेलाप्रवलयां, परिखीकृतसागरां, अनन्यशासनां, आत्मजन्मसमुत्सुकः, सन्तानार्थाय, स्निग्धगम्भीरनिर्घोषं, पुष्परेणूत्किरैः, षड्जसंवादिनीः, and अदूरोज्झितवर्त्मसु।

12. Translate into your own vernacular the 32nd stanza.

13. Give the derivation of पुत्रकाम्यया, प्रावृषेण्यं, ऐरावत and वसिष्ठ।

14. Point out the propriety of the simile contained in the 36th stanza, "स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव।"

15. Turn the following phrases into as many sentences without using compound words—प्रार्थनासिद्धिशंसिनः, अस्पृष्टालकवेष्टनौ, स्वनिश्वासानुकारिणं and घोषवृद्धान्।

16. Parse उपस्थितान् in the 45th, and पवै in the 47th stanza.

17. Give the derivation of हैयङ्गवीनं, नामधेयानि, दुष्प्राप, and वाहन।

18. Turn the 47th stanza into the passive form.

19. Explain the samasa in all the compound words in the 49th, 50th, 51st, 52nd and 53rd stanzas.

20. Convert the 54th stanza, into the passive form.

21. Analyze अन्वासितं and पुनानः into their component parts.

22. Comment grammatically on the latter half of the 58th stanza, and turn the same into the passive form.

23. Turn the 61st stanza into the active form.

24. Explain the samasa in, and meaning of, अवग्रहविशोषिणां, पिण्डविच्छेददर्शिनः, स्वधासंग्रहतत्पराः, प्रकामभुजः, and लोकान्तरसुखं।

25. Comment grammatically on पुरुषायुषं, ब्रह्मवर्चसं, and कवोष्णं।

26. Derive इज्या, प्रकाश, इह and हृत्तक।

27. Explain fully the allusion contained in the 68th stanza in your own words.

28. Explain the 70th and 72nd stanzas in your own words after the manner of Mallinatha.

29. Turn the 73rd stanza into the middle voice (भाववाच्य)।

30. Parse and explain भावितात्मा, प्रदक्षिणक्रियार्हायां, साधु, and उद्दामदिग्गजे।

31. Explain the samasa in, and meaning of, पल्लवस्निग्धपाटला, वत्सालोकप्रवर्त्तिना, निमित्तज्ञः, आशंसिता वन्ध्यप्रार्थनं, and वन्यवृत्तिः।

32. Give the component parts of भुजङ्ग, पिहित, सपत्नीक, कामदुघा, आशुग, and कुण्डोध्नी।

33. Parse हविषे and पातालं in the 80th, कीर्त्तिते in the 87th, and आ तपोवनात् in the 90th, stanza.

34. Turn the 95th stanza into plain prose, using compound words as sparingly as you can.

35. Comment grammatically on अविघ्नं, ख्येया, and पुत्रिणां in the 91st stanza.

36. Point out the propriety of the following epithets देशकालज्ञः in the 92nd, सूनृतवाक् in the 93rd, and कल्पवित् in the 94th, stanza.

—o—

CANTO II.

1. Turn the following phrases into as many sentences without using compound words—जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्यां, पीतप्रतिवद्धवत्सां, मनुष्येश्वरधर्मपत्नी, and पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां।

2. Analyse into their component parts. अपांशुला, कण्डूयनैः, निषेदुषी, अधिज्यधन्वा, and विनेष्यन्, giving the genitive case of each.

3. Conjugate ग्रह in लोट्, वस in लङ्।

4. Convert the first half of the 4th stanza into the active form.

5. Turn the 9th and 10th stanzas into plain prose.

6. Notice the grammatical connection subsisting between the different parts of the 11th stanza.

7. Turn the 13th stanza into the passive form.

8. Conjugate गै in लङ्, क्लम in लोट्, and पच in लेठ्, and decline अचि throughout all the cases.

9. Give the etymology of श्यामायमानानि, आपीन, वर्हिण, and प्रदक्षिणीकृत्य।

10. Turn into prosaic form the 22nd and 23rd stanzas.

11. Explain the 30th and 31st stanzas after the manner of Mallinatha without borrowing expressions from him.

12. Derive अन्वयुः, जिज्ञासमाना, प्रपात, दुष्प्रधर्षा, प्रहित, तस्थिवांसं and प्रफुल्लं।

13. Conjugate सञ्ज in लोट् and ज्ञा in लङ्, and decline तस्थिवस् in all the genders throughout all the cases.

14. Turn the 22nd stanza into the passive form.

15. Expound the samasa in all the compound words contained in the 32nd and 33rd stanzas.

16. Translate into your own vernacular the 40th and 41st stanzas.

17. Turn the 42nd and 43rd stanzas into prosaic order.

18. Shew the propriety of the epithet "आहिताग्नेः" in the 44th stanza.

19. Discuss the two different readings of the 3rd line of the 33rd stanza.

20. Correct or justify "तदाप्रभृत्येव" in the 38th stanza.

21. Turn the first half of the 45th stanza into the passive form, and the second half into the active.

22. Conjugate भुज in लोट्, शक in लङ्, and शी in लुङ्, and decline घटोध्नी।

23. Give more than one derivation of the word "क्षत्र"।

24. Give the purport of the 58th and 59th stanzas in your own words.

25. Shew the propriety of the simile contained in the last line of the 66th stanza.

26. Conjugate शी, श्लिष् and हिन्स in लोट् and लङ्।

27. Explain the samasa in सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः, अनुद्घातसुखेन, and प्रजार्थव्रतकर्शिताङ्गं।

28. Explain the 75th stanza without borrowing expressions from the commentator.

29. Turn the 74th stanza into the passive form.

30. Give a short sketch of the plot of the 2nd canto.

———o———

CANTO III.

1. Explain the samasa in, and the meaning of, सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखं, दिगन्तविश्रान्तरथः, दौहृददुःखशीलता, and सन्नद्धमनोज्ञपल्लवा, पुंसवनादिकाः सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्, उपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया, and प्रदक्षिणार्चिः।

2. Derive दौर्हृद, प्रभातकल्पा, अधिज्य and दौहृद।

3. Turn the 5th stanza into easy prose.

4. Give the component parts of पुंसवन, प्रतीत, अभित, हविः, अभ्युदय and तादृश।

5. Translate the 15th stanza into English.

6. Give the sense of the 17th, 18th, and 19th stanzas in your own words.

7. Conjugate पुष in लोट्, विष in लट्, विश in लुङ्, and चि in लिट्।

8. Parse नाम्ना in the 21st, and पर्य्यचीयत in the 24th stanza.

9. Give the twofold meaning of तमोनुदं in the 33rd stanza.

10. Give the derivation of व्यापार, विभावसु, सुदुःसह, शक्र, शातन, विघात, अन्तराय, तुरङ्ग, मलीमस, पद्धति and आशीविष।

11. Turn the 47th and 48th stanzas into plain prose.

12. Give in Sanskrit the allusion contained in the 50th and 60th stanzas.

13. Give the purport of the 53rd, 54th, and 55th stanzas in your own words; give the several interpretations of the first line of the 53rd stanza, giving your reasons for preferring any one of them.

14. Conjugate हृष and पत in लुङ्, and धू in लोट्।

15. Explain the samasa in all the compound words contained in the 63rd, 64th, and 65th stanzas.

16. Turn the 69th stanza into prosaic order.

17. Illustrate what is described in the 70th stanza by citing and narrating in Sanskrit any event from the history of Europe.

CANTO IV.

1. Explain the latter half of the 1st stanza, pointing out the propriety of the word दिनान्ते।

2. What is the nominative to निशम्य in the 2nd stanza? Mark any apparent grammatical inconsistency in that sloka.

3. Derive हुताशन, पुरुहूत, and दीधित ; and conjugate नन्द, शम, and पद in लिट् and लुङ्।

4. Give the purport of the 5th and 6th stanzas in your own words, giving the etymology, and different meanings of काया in the 5th stanza.

5. Explain fully the 10th stanza.

6. Give the purport of the 11th stanza stating the different properties of the five elements.

7. Derive the words चन्द्र, तपन, and राजा, stating the different meanings of the last word.

8. State the samasa in, and meaning of, कर्णान्तविश्रान्ते, सूक्ष्मकार्य्यार्थदर्शिना, and लब्धप्रशमनस्वस्थं।

9. Mention the different countries traversed by Raghu in his career of conquest, describing their geographical positions as approximately as you can.

QUESTIONS ON THE BHATTIKAVYA.

CANTO I.

1. Turn the 1st stanza into prosaic order and scan it.

2. Point out all the verbs in the 2nd stanza and give their लट् and लिट् ।

3. Derive पुण्य, इद्ध, and अध्यासिता, and conjugate the verbs from which they are derived in लोट and लिट् ।

4. Give the sense of the 6th and 7th stanzas in your own words in Sanskrit.

5. Turn the 10th stanza into the active form.

6. Mention five words whose terminations are respectively identical with those of विद्वान्, विपश्चिम, and विद्या ।

7. In the 16th stanza comment grammatically on शस्त्राण्यु पायं सतजित्वराणि ; and explain fully the phrase वेदोऽङ्गवान् stating the different Angas in English.

8. Explain the samasa in; and the meaning of, परमार्थविन्दान् in the 15th, अभ्याहृतकर्मवृत्ति in the 17th, and क्रतुसजितास्त्रशस्त्र: in the 25th stanza.

9. Give the purport of the 26th, and 27th, stanza in Sanskrit, pointing out and explaining all the instances of grammatical peculiarity you may find therein.

10. Give the derivation of तृणेढु, न्यस्यति, सध्र्यङ्, प्रष्ठ, उदेजय, and गृत्नुवान्, giving the first person singular लुङ् of the first two, and the genitive case singular of the rest.